नं० ५०२-घ
काव्यप्रकाशव्याख्या
काव्यप्रदीपः
पत्राणि १६१

नं० ५०२-घ
काव्यप्रकाशव्याख्या
काव्यप्रदीपः
पत्राणि १६१

নং ০৫২৮

কাব্যপ্রকাশস্য টীকা

[illegible] প্রদীপ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ২৩

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः नमः सरस्वत्यै सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा श्रीगोविंदः सुकवि
करकैरवैः स्निग्धपात्रैकनीयान् श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं नत्वा त्वाग्रजमपि महः काव्यत
त्वेष्वनाल्पि वचनसंदर्भविशेषरूपस्य ग्रंथस्य समारप्सितनेन लोनेषु विनायासेन मानायाः अवारदेव्या आस
द्भूतो कविभारतीनिरदाभिमवेनाध्यवसितेनापारप्सितप्रतिबंधकदुरितशांतये रस्थे कृतल्लोति नियतिकृता
नियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतंत्राम् नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति १ नियमं
नैसौरभादयोधर्मोऽनेनेति नियतिरसाधारणः पद्मत्वादिरूपो धर्मो दृष्टेवा ह्लादैकमयीमिति ह्लादेनैकमयी
मेकरसभावा ह्लादमात्रस्वभावामितियावत् अनन्यपरतंत्रामिति कवेस्तन्मतिभुयाद्यान्यायसात्मनः पद्मश्रीलिगामेः
परतंत्रायतनवर्द्वृताम् परतंत्रगाहूपकागन्तवकुनश्चनिकस्थित नवरसरुचिरामिति कमेयारसमहत्तेसस्पृमा
नवहरुयेवनेतिरितिव्यतिरेकस्यदर्शनात् नवेवहरुयेवतेतिरितिहेतुरूपदर्शनेवेयर्थ्य नेसत्कादिसाधारणेः अकारांतो नरपद द्विगोः स्त्रीत्वात्
षड्रसरूपलक्षितायतोनवहरुयेवतिनदर्शनात् यत्तुवारतीयानस्मृहेषप्रवनवेवेनवरसेति रूपधृमगः त्रि
अवयवोगुणा इति वन्नवाचयनकोइस इतिमध्यमपदलोपी समासः गुणसविवध्यादिवङ्पपत्तेः नवहतिविरोधः नवरसरुचिरत्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकमुत्वेनचमत्कृत्वाको
विभावमाद्यतिरेकालंकारोध्वयः नयाहि नियतेः परिणामानियतरूपासुखदुःखमोहात्मकं सत्वरजस्तमो
लक्षणगुणत्रयात्मकता हि सुखदुःखमोहस्वभावा परमाण्वादियत्समवायिकारणेन दीयस्वयः स
द्विगुपूर्वपदकः

दृष्टत्वप्रभृतिसहकारिविरहेणासमग्रत्वादिसंभवनवमतोऽस्यैवैतन्निर्म्मितिर्न्नादृशी ह्लादयवतीव ब्रह्मणो नि
र्मितिरिति निरूप्यमित्यमेवं तद्विलक्षणानियतिकृतनियमरहितत्वादिधर्म्मवत्तेनैव कविभारतीनिर्म्मितिरिति
दिहेति ब्रह्मनिर्म्मितिव्यतिरेकः यदेतादृशधर्म्मशालिनी धृतपवजयत्युत्कर्षेणैव वर्त्तत इत्यर्थः नतवर्त्तेतामित्यर्थः तथा
सगुणत्वक्षेपस्यासिद्धेर्नेन नमस्कारालेपकर्त्तानुपपत्तेः नन्वेतादृशे कर्म्मणि गुरुः कर्म्मणि प्रेक्षावतामिष्टदेवताप्रण
तिरवश्यं दृष्टत्वेशुक्तिमतीवः इतैन स्तुतिमात्रमाचरता यत्नेहतानान्तेद्वलेपादृष्टानानाहार्य्यमपयथाप्यनवा
येवचनतामसस्क्राप्रथक्तैनेव तत्किं स्तुतिर्वमोपनिवद्धाविशेषाभावात् सेवकिं नोपनिवद्धेति चेत् इत्थने
नात्वलनतिमात्रेणापि निवद्धे स्तुतिर्न्निवद्धा भवति स्तुतिनिवद्धानिवद्धेन यथामतिरपि सिद्धवयनोजयत्यर्थेनव
कारिविषयस्य वैशिष्ट्यान्नमस्कारस्यापि लिप्यते तेन तामप्रतिपाद्यसमाप्नते इति लभ्यते यथैनमकार्यनसिद्धयोर्वथ्य
मदर्वयति जयत्यर्थेनवेत्तासंगतिहमनवनारणम् तदुक्तम् शणामङ्गलव्यवहारस्यानतिशुद्धयतनेनयुनिनाप्रयो
नककारान्नदृश्येवातिशयिनो व्यतिरेकालंकारस्यैवोपन्यासो विनादिस्तप्र इदानीमभिधेयं श्रेष्ठरूपमभिधानः का
व्यस्य फलेन सफलमिति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपादयन्नाह २ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवे
तरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे इह खलु विनतजनशास्त्राभावे किमथोः काव्ये लो
कोत्तरवर्णनानिपुणस्य सद्रूपस्य कवेः साधारणात् दर्शनान्नान्येकेनमेतत्कैवल्ये तावत्कालिदासादीनामिवय

प्राः श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानं मयूरशर्मादीनामिवा
निष्टवारणं करोति सहृदयस्य तु काव्यश्रवणानन्तरमेव सकलप्रयोजनेषु मौल्यादिभावास्वादनसमुद्भूतं व
द्यान्तरमेवपक्रमे नेरसास्वादनरूपमानन्दं राजादिगतमुचितं वीणालालनादि समुचिताचारपरिज्ञानं रामादिवद्वर्ति
तव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च निमिमीते काव्यास्वादनकाले कवेरपि सहृदयतः पालनादृ सम्भा
दः ननूपदेशार्थं नीतिशास्त्राद्येवमस्तीति किं तत्र काव्येनेत्यत उक्तं कान्तासम्मिततयेति शब्दप्राधान्यात्त्रिविधः
प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मितश्चेति तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शास्त्रसम्भाषात्मकविधिनिषेधल
क्षणः सुहृत्प्रभुरिव नमेवक्तं वितिसमाज्ञापयति ननु निष्टुकं समध्यावेदनादोतिफलेपि सवनेनेहितो यन्न
र्थतात्पर्यवान्सिद्धार्थरूपः पुराणेतिहासादिः सुहृत्सम्मितः एवं प्रवृत्तानृतं भवति एवं कृते नानिष्टं भवतीत्ये
तावन्मात्रं बोधयति न त्वाज्ञापयतीति तृतीयस्त्वाभ्यां विलक्षणो रसप्रधानः कथं लक्षणत्वं रहितस्यागमेनोपाया
पारो विभावादिसंयोजनात्माव्यञ्जनारूपोवातनिष्ठ यस्मादिव्यक्तिनिष्पादकस्तथाशब्दार्थयोर्गुणत्वेनादस
स्यैव प्राधान्यं स च कान्तासम्मितत्वेनोपदेशं करोतीति तेनेतदुक्तं भवति यत्काव्यं मारमनयोपि सरसभावा
राजकुमारादयो नीरसे नीतिशास्त्रे प्रवर्त्तयितुमशक्यास्तत्काव्येन कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्योपदे
शं ग्राहयति गुरुजिह्विकयापि शिशून्निवौषधम् यदाहुः स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुञ्जते प्रथमा

नीरूमप्युवपोवेति कटुवीजमिति यच्चप्रतनवविहङ्गस्याथने काव्यमतनुहेतृरूपायेयः नन्वेवमभिधेयं किमाया
समीकिं चहेतुमज्ञानानडपादानेकथंस्यादित्याशंक्याधाकाव्यज्ञशिक्षाद्यपनयाकाव्यागमेश्रेयस्प्रतिपाद
यनेवक्तव्यणानरमाह ॥ शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतु
स्तदुद्भवे शक्तिः कवित्ववीजभूतो देवताप्रसादाद्यजन्मसंस्कारविशेषः प्रतिभाख्यपदेश्यः नस्याः कारण
तायां किंसाधनमिति चेत्तन्निपुणतादिकारणेनतत्सद्भावेप्यनपहृतनीवकाव्यप्रसरस्याविशेषुणस्यानुपद्रस
नीयत्वस्यवाख्यतिरेकात्संशेवाविशिष्टः नचैवंवारणान्वर्थकिंविदायत्तनन्तुशक्तिमितिवाच्यमसिद्धातिरे
किण्यवत्ते हेतौ शक्तिव्यपदेशात् लोकस्थावरजंगमात्मकलोकवृत्ते योगाद्युपचाराद्धार्थमिमात्रपरामः
र्शस्यानुपत्तनाधायकत्वात् शास्त्रेभ्यः शास्त्रात्यादिकाव्यमहाकविप्रणीतेरघुवंशादि आदिग्रहणादिति।
प्रसादिस्तेषांविमर्शनाद्युत्पत्तिनाधायकत्वात् शास्त्रेभ्यः शास्त्रादिकाव्यमहाकविप्रणीतेरघुवंशादि।
आदिग्रहणादितिहासादिस्तेषांविमर्शनाद्युत्पत्तिर्निपुणता काव्यज्ञशिक्षा काव्यकर्तुरस्यानुगुणतयाम
वेयाकेराद्यच्यतेयेजानेतितदुपदेशः तथाकरणेयोजनेचपौनःपुन्येनप्रवृत्तिरभ्यासः इतित्रयोमिलिता
यस्यानाय अन्यथानहेतवइत्यव्यासात् तथाचकाव्यस्योद्भवेहेतुर्नतुहेतवस्तथाकारणामिलितानामुपादा
नम् दण्डचक्रादीनामिवघटेनतमिलितानेनकारणेनेवतिश्रमःकर्तव्यः ॥ एवंकारणमुक्त्वाकाव्यस्वल।

लक्षणमाह २ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दा
र्थौ न काव्यमिति व्यवहारम् गुणस्यासतिहृतेस्य नकपरे गुणपदेन तत्र नलंकारेति व्याप्तिः सालंकारत्वे वि
शेषणेन तु पासनादिति न वाच्यम् यतः क्वापीत्यनेन तदुक्तं यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यं क्वचित्तु स्फु
टालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः नन्वोत्प्रार्थेनादत्तानस्यास्फुटत्वपर्यविश्रामात् नीरसेऽस्फुटालंकार
कस्य न सिद्धमेवेति स्वजुः पथ्यावयेत्वप्रशणामः नीरसेऽस्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वमेवतो रसादिरलंका
रस्य हृदयं चमत्कारहेतुः तथा च पद्य रसादीनामवस्थाने तत्र स्फुटालंकारापेक्षा प्रेताधुनि कारणोक्तं रसाद्य
नुगुणार्थविशेषणनिबन्धनमलंकारस्य विरहेऽपि क्वापातिशयेऽस्माति पुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम
वः येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ अत्र हि अद्भुतरसानुगुणमेकचुलके मत्स्यकच्छपदर्श
नेऽक्वापातिशयेऽस्मातीति नीरसेऽपि यदि स्फुटालंकारो न स्यात् तर्हि किं कृतश्चमत्कारः स्यात् चमत्कारमा
त्रे काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा अनलंकृती पुनः क्वापीत्यनेनास्फुटालंकारे क्वचिदेव काव्यत्वे
यत्र रसादिः स्यात् ननु सर्वत्रैव तदेव प्रतिपाद्यते तस्मान्सालंकारमात्रत्वे विशेषणं किंतु स्फुटारसात्यन्तु
तरत्वम् नचैवमपि सम्भवन्तु अलंकारे काव्यत्वप्रसंगो द्राक्षायेष्वपि नैयायिकादौ ह्रेयुत्तिर्जयतीत्यादौ यदि त्वत्र
द्राक्षाद्येन तत्रापि न काव्यत्वदमानतालंकारत्वेऽसतोऽपि प्रयोजनीयमिति स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वप

ध्या यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानि
लाः सा चैवास्मि तथापि चौर्यसुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥ अत्र
रूपकादीनामसम्भव एव यस्मोत्तरस्य विभक्तिविपरिणामाद् स्वदीपकमिति चेन्न असौ ये स्यादृ मथ्यका
व्ययत्वात् अत्रास्मि करोमि सत्येऽहनि वान्धियापदैकैव न दीपकत्वेन दन्विता नानाप्राकरणिकविषयता
त् साहरूपाप्रतीतेश्च न तुल्ययोगिता समुच्चयो वाप्येवं स्वमालिल लक्षणेन सम्भवत्येव अत्राहरणाश्च न वा
स्तवहेतुः विशेषोक्तिविभावने विद्यमानेऽपि विस्फुटे कथमिति चेदित्थं विशेषोक्तिस्तावत्कारण
सत्वेऽपि कार्याभाववचनम् अत्र यावत्कौमारहरकारणमवरोपकरणयौवनरूपभुक्तवात् नम्नेन यद्यप्यनुत्कण्ठा
भावः तत्कारणरूपोऽतिदिष्ट एव तथापि नोत्कण्ठाभाववचने किन्तूत्कण्ठावचनेनैव तस्मादस्फुटत्वमस्याः
यदि तु चेतो नोत्कण्ठिते तेनाभिधीयते तदा स्फुटत्वं भवेत् एवं कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिवचने विभाव
ना अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयौवनमादभावश्चोक्त एव यद्यप्यत्र तथापि नोत्कण्ठाभावत्वेन
वनेऽस्मादस्फुटत्वमस्याः यदि तु चेतो नोत्कण्ठिते तेनाभिधीयते तदा स्फुटत्वं भवेत् एवं कारणाभावेऽपि का
र्योत्पत्तिवचने विभावना अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयौवनतादभावश्चोक्त एव यद्यप्यत्र तथापि
नात्तनाविरहत्वेनोक्तं तु तत्यास्य भावेनैव प्रभावाभावमस्तत्वात् अतोऽस्या अपि स्फुटत्वमेव न च समप्येवमेवका

का॰ प्र॰ ५
4

रेणानत्राभावप्रतीतेस्तत्राभावेनेनप्रतीतो कथमस्फुटत्वमिति वाच्यम् विशेषणासंगतेनैवकारेण
विशेष्ये विशेषणायोगव्यवच्छेदप्रत्यायनेन न विशेषणाभावाभावप्रत्यायकत्वपर्यवसाने तत्रैव स्फुट
त्वमेव एवं विशेष्यसंगतेनाप्येवकारेण विशेष्यभिन्ने विशेषणाभावेनाद्यत्पर्यवसाने किन्तु विशेषणयोगा
भाव इति द्रष्टव्यं अत एव शङ्खः पाण्डुर एवेति पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ नापि दृढः नान्योऽपि धनुर्धर इत्यादौ नापि
दृढ(ता) नान्योऽपि धनुर्धर इत्यादिः कदाचित्स्फुटत्वार्थेऽप्युक्ते न तदा(ग्र)प्याद्भुतत्वमुक्तं किन्त्वमुक्तमेवेत्यल्पं नान्येन को
नापीति अन्यथा शून्यत्वाक्लिष्टत्वसाधितनियोगस्फुटत्वे संदेहदूषणे करणं स्फुटमेवेति विभावनीयम्
सादृश्यप्रतीतेरभावान्नत्वल्पयोगश्चता संगादृश्यपरमस्फुटत्वमिदं मम वदत्यलंकारः स्फुटमेवेति वैषम्यसादृश्या
भावात् अमुषयाऽप्यवलंस्यालंकारत्वेनोपगमात् अत्र वाचोनाद्व्य यथोक्तस्य काव्यलक्षणनैकाव्यल
क्षणे निविशेषे दोषाणामुद्धीरनात्र तदाकेरमाभ्यकेकाव्यमिति लक्षणम् तथा च दूषयितुमसान्वये
काव्यत्वमस्तुवयोन्यकत्वमुमान्यमुहूर्ते कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता इष्टैवाभिमतायत्रा
रसाद्यनुगमः स्फुट इति एवं च अलंकारादिसत्त्वेऽकर्षमात्रम् नीरसेन विना दोषकाव्यव्यवहारो गौणार
स्यात्तुः स्यभिदासल्लक्षणानि वाहृ १ रसमुत्तममतिशायिति व्यंग्यवाच्यपाद्धनिर्बुधैः कथितः १ इदं का
व्यं वाच्यादतिशायिनि व्यंग्ये कथमत्कारकारिणि गोव्यंग्ये उत्तमम् इत्यन्वयः यदिदमुत्तमं काव्यं सद्ध्वनिः क

५

स्थितः पदादिभिःपदैः स्फोटरूपं शब्दब्रह्माभिव्यज्यते तेन स्यादभिन्नक्रमादर्थप्रत्ययः नादशब्दस्य स्फोटव्यंजक
स्य पदादिरूपस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणानां सिद्धान्तसरणिः अतः प्रधानीभूतव्यंग्यव्यंजकत्वस्य
यस्माद्गुणीभूतवाच्यस्य द्वयगणनद्वारा व्यंजनत्वमस्य शब्दार्थयुगलस्योत्तमकाव्यस्य बुधैः पण्डितैर्ध्वनिरितिवि
सत्ता कृता यथाभिः शोभ्यते वदनेस्तनन्तरेति हेमरागाय रानेत्रेहरमनाजनयुगलकिमातन्वीतत्र्यंयतत्रः
मिथ्यावादिनि हन्त वोधनजनस्यास्तानपीडागमावापीस्नानमितोगतासिन पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्
अत्रतदन्तिकमेव रन्तुं गतासीत्यधमपदेन प्राधान्येन व्यज्यते ननु तत्र मुख्यार्थवाधाद्विपरीतलक्षणया
तदन्तिकमेवगतासीतिलक्ष्यमेवशब्दैनैनव्यंग्यम् अन्यथा मा रस्तीर्थादिवत्मानलक्षणामूलनत्वंज
नोदाहरणेपिविपरीतलक्षणान्न विशेषाभावात् इति अत्र केचित् सत्यमत्र विपरीतलक्षणा हेतिरयः
थोस्तनतदन्तिकमेवगतासीत्यत्रलक्ष्येनेइतिकलनया योजनीयः व्याख्यानइतिरेत्रभिस्नेनेवातन्वी
यतस्तनाङ्कः परमार्थतस्तु नत्वलक्षणयोन्वयायोग्यत्वस्वरूपमलक्षणावीजे किं तज्ज्ञानेनतथाचयत्र
मुख्यार्थः प्रमाणकान्तरादिसम्भोगः प्रमाणान्तरेण ज्ञातः प्रतीतिपथप्रापणं तत्र मुख्यार्थवाधाद
लक्षणान तदभिप्रायेणोवमादेतामादिग्रहप्रयपरकृतेवउमे इमान्धराहतमयत्रतत्प्रमाणान्तरेणतत

का॰
प्र॰
५
5

त्वापकमवधितित्तषावयत्तनितमत्पायमाहिमेवत्तनत्वमितिपत्तत्राकथंलक्षणावाधाभावात् उक्तेप्यपिवा
वाच्यार्थवोधेभवत्यपिवा किंविवक्षएवतदोप्रमायेणवापीत्युक्तानमित्युदाहृते अतएवोक्तमधमपदेनव्यङ्ग्य
नइति अतएववमत्कारादेः तादृशावेनप्रमाणेनवेणावगतत्वेनसाहितीत्वाद्देविपरीतलक्षणाव्यापार्थ
पनोवावापीत्युक्तानमित्याशेनवाधानवत्यान्तोपि अद्दमपदार्थपदलोववतपायथाकव्यंग्येवनीयतेएवमेवं
मायात्मथमपदस्यातस्मात्माहृतीनांदोषत्वंजनितदालक्षणामध्येववापीत्यानमित्यादौतेननियमः
२ अतादृशिगुणीभूतव्यंग्यंव्यंग्येतुमध्यमम् ॥ अतादृशिवाच्यादनतिशायिनि अतिशायचमत्कारानां
यायकेव्यंग्येमध्यमंकाव्यं ननुगुणीभूतव्यंग्यंकाव्यंतेकथंतेइत्यतआह अत्रव्यंग्येगुणीभूतेस्फुटव्यंग्यइत्यर्थः तेननार्थ
मकाव्यतानिव्याप्तिरितिकेचिद्विवक्षितमधुक्रम् अगरक्रमपरस्पागमित्यादिनागुणीभूतव्यंग्यप्रभेदत्वेनप्र
तिपादयिष्यमाणास्फुटव्यंग्यस्यास्येशङ्कापत्तेः किंतुस्फुटतराविविक्षमात्रव्यंग्यंप्रथमकाव्येनस्फुटतरम्
नहिरादएववेतिनकाचिदनुपपत्तिः उदाहरणं ग्रामतरुणंतरुण्यानववंजुलमंजरीसनाथकरम् प
श्यन्त्याभवतिमुहुर्नितरांमलिनामुखच्छाया अत्रवंजुलनताग्टहेदत्तसंकेतानातरुणीनगतेतिव्यंग्यम्
तस्यगुणीभूतेनतद्रूपेनतयावाच्यस्यैवचमत्कारितानात् यतःपश्यन्त्यानितरांमुहुःखच्छायमलिनीभवती
तिअनेनेदर्शनकालएवतत्कार्येमालिन्यंतस्यातिशयःसाततिमाननतावाच्यचमत्कारिअनुभाविलेनवि

५

मलंभ्रपोषकंमनीयतेइति ४ शाह्वविरोधाख्यविरुद्धवैभवेणनवंस्फुटम् अत्रविरुद्धमिवयथाह्लादार्थंमनेना
वर्णेकाव्यसुवरमथमम् नाश्विनमिमितिकेनाथिनमिन्यर्थेः अर्थेणसमस्फुटनरातिरिक्तार्थेणशद्धिवम् नाहशा
वास्फुटनरव्यणमहावेमात्राभवेवाविरुद्धम् शुणालंकारयोगि शाह्वविरोधयथा सक्कंदोक्कंलदक्कंकंकंक्त
ह्वक्कानतराघकटामक्कंमोहमहर्षहर्षविद्भितस्मनाद्भिकाङ्गायवः भिद्याउयज्ञवारङ्डुरदीहोवादीर
डुडुमहाह्वैइकमयोमिमिडुमदामदाकिनीमरतो हृन्तुभामोतमप्रह्लालंकारःननुकथमीतरवर्णेणमध्य
ते मेदाकिनीविषयायाःमीतेःरभिन्नकेःकिंवनाह्लावमकाव्यार्थेयसनव्येजकत्वं ञंतनोविभावनेना
पीतिवेन मन्यंकिंतुतवर्णेणमस्फुटनम् यद्दातनकेयेत्तान्तर्यमनुपामसमायणवतमसम्भानतनान्तर्येवि
षवीभूतवर्णेणविरुद्धवत्वमेववावर्णेणपदेनविवचिते यदुक्तंधनिकृता रसभावादिविषयविवत्ताविरहेस
ति अलंकार निवेयोयस्याविचित्रविषयोमतइति तिविषयविवत्ताविरहेसतिअलंकार निवेधोयस्यविचि
विषयोमतइति अत्रपतेमध्यमकाव्यलक्षणे वर्णेणपदेविवक्षितवर्णेणपरेदृष्टव्यम् अर्थविरोधयथाविनि
गीतेमानदमात्ममेदिराड्वबन्धपकंपयहक्कयापियम् मममन्मेरडुनपानितार्गलानिमीलितालीवभिया
मरोइतियोवनदाहतिवनी अत्रात्मेत्वार्थालंकारःपरंतुसादोकथंतान्तर्यविरोधस्फुटतयलेवानमत्ता
यते हयग्रीवस्य वर्णनीयतया तत्वभावस्य स्फुटमतीतेः मदीयेतनपद्यमुदाहरणीयम् मध्येव्योम्नः स्फुरा

का० प्र० ६
6

निह्वमनोयथन्विनः शणाचक्रमेदाकिन्याविषलश्रुलिनाम्यागतोगानहंसः अदूः केदेनवीनचरणा
मासमाकाशलक्ष्णाः संसर्पणाः प्रवणयति तेषु गुणरीकेसरागोकः अयंरूपकमेवालंकारः तन्मात्रेनाम
यैतन्मसादो २ इति श्रीमहामहोपाध्यायगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथमउल्ला
सः १ अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विविक्तव्येषु शब्दार्थयोः प्राधान्यात् प्रथमं तयोः स्व
रूपनिरूपणपरिच्छिन्नविभागमाह २ स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यंजकस्तथा १ शाब्दे व्यंजकः शब्दान
प्रसिद्धत्वेनान्क्रमश्चेति अत्रेति काव्ये शब्दस्वरूपमप्रतिपाद्य वलाद्यवाच्यबद्धे विभजते २ वाच्यादयस्तद
र्थाः स्युः १ वाच्यादयो वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः क्रमेणानेषां वाचकादीनामर्थाः स्युः २ तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्
१ केषुचिन्नयायादिनयेषु ननु मीमांसकादिमतेष्वपि लाघववाच्यदानोपदार्थमात्रे शक्तिः न त्वन्वयांशेऽपि
गौरवात् स्वल्पभ्यनामम्नन्तःश्रोहितान्वयार्थः वाच्यार्थविलक्षणशरीरस्याकांक्षायोग्यतासन्निधिवशा
द्पदार्थोऽपि प्रतीयते न वा पदार्थप्रतीतावतिप्रसंगः स्वरूपसतः शक्त्यान्वयनस्य नियामकत्वादित्या
भिहितान्वयवादिनामतम् प्राभुकिंचस्यात् किंवान्वयांशे स्याशक्तत्वेन भवविषयत्वेन स्यात् हि
घयत्वेशक्तानस्य प्रयोजकत्वात् अशक्यस्याप्यनुभवप्रवेशोऽतिप्रसंगादन्वितामिधानवादिनामतम् वा
चकत्वेन केवलशब्दस्य किं तु न दृश्यमानापि नवाम्यनेकस्यस्यापि किं न सर्वस्यापि न्याभिधायावेशप्रसिद्धयमिति

८

पाद्यति २ सर्वेषां प्रायशोर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते १ तत्र वाच्यस्य यथा साएवघरोवअरणं अज्ज
हु णत्थि साहिअं तुमयी ताभणकिंकरणिज्जं एमेअ न वासरो ठाइ ॥ अत्र वाच्येनैकार्थेन वक्तृवैशिष्ट्यान्स्वै
विहारार्थिनं गृहोपकरणादिनावावच्य विधेयत्वादिके व्यज्यते लक्ष्यस्य यथा साहेंती सहि सुहअं
खणेखणे हमिआसि मज्झकए सब्भावणेहकणिज्जसरि अंसदाववविरइअं तमए अत्रापकारिणा बाधा का
न्तव्यार्थः श्रोत्राप्रतीतेन शक्यते इति सद्भावत्वेहकरणीयसदृशं मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणं रूपवि
रचितमिति सख्युर्विपरीतेन लक्ष्यते तेन वक्ताभुकविषये सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यं व्यंग्यस्य यथा पश्य
निश्चलनिष्पन्दा भिसिनीपत्रे रेहइ बलाआ णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व अत्र निश्चलत्वेन विश्व
स्तत्वम् तेन निर्जनत्वम् अतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचित्कंचित्संकेतस्थानाभिलाषिणं प्र
तिव्यज्यते तया प्रतिपाद्यते अत्र स्थवालिः स्पंदत्वेनाश्वस्तत्वम् तेन जनागमनाभावो तेन नत्वमागत इति मि
थ्यावदसीति कयाचित्तेन संकेतनाते नागता रेना गत इति वादिने प्रति व्यज्यते एवमर्थं विभज्य वाचका
दीनां स्वरूपं क्रमेणाह २ साक्षात्संकेतितं शक्तो मभिधत्ते स वाचकः १ अभिधत्ते प्रतिपादयतीत्यर्थः प्रा
तान विशेषणान्तरवैयर्थकम् संकेतितं गृहीतसंकेतम् इहवेषायामालादर्थप्रतिपादकायामतिव्याप्ति

का॰
प्र॰
7

वाच्यत्वायमाधुर्यादिव्यंजकस्पर्शादिवर्णेति व्याप्तिवारणायवा नचसमात्त्वादित्वयेकं यत्रसमात्रत्वेन्या
दिविषयेपिसत्तात्वइत्यादिव्यवहितसंकेतसंबंधेपिचत्वाघयोगात्तिविषयप्रतिपाद्यत्वेयादिपदेतिव्या
प्तिवारकत्वात् नचशक्तिशंकेतव्यवहितसंकेतत्वात् नचतत्वशक्तिरेवेतिसम्यक् नयोगार्थेनतत्स्यपो
पस्थलक्षणायैवोपपत्तेः नचसमात्त्वात्संकेतिवान्तावकष्येनावतेवस्तुस्येतेभिधयत्वंइत्यस्यवेयत्वम संयोगा
दिनाभिधायांनियमितायांवाच्यार्थव्यंजकतापक्षायामतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात् नचतत्रापितत्रातिव्या
प्तिरितिवाच्यम् यस्यशब्दस्याव्यवहितसंकेतोयत्रवस्त्वावयदर्थेशब्दस्यपदत्वनेतत्रतदासतदर्थेवाचकइतिहि
लक्षणार्थः अथसंकेतग्रहस्यशब्दसहकारितायांकिंमानमितिचेत् अगृहीतसंकेतशब्दादर्थप्रत्य
याभावः इदंचसत्रयसाव्यवधानेनसंकेतोगृहीतइत्यादिव्यपदिशनात् संकेतविशेषणेनयासात्तात्ताव्यदे
व्यावृत्तेनवस्तुनस्तुसंयोगादिनाभिधायांनियमितायांयत्रशंकांनध्वननेतत्रवाचकत्वमापत्तीदित्या
भिधानक्रियाविशेषणंसमात्त्वादितितत्रत्ववाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेननत्वतीतिविलंबप्रसंगः नचसंके
तितपदवैयर्थ्यंलक्षणप्रतीतावाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात् स्पर्शादिवर्णेनासमात्त्वादेवमाधुर्यव्यंजकत्वा
त्रभासकरत्वलक्षणस्याप्यत्विनाभिधाननयसंकेतितत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणायसमात्त्वादितिविशेषणंन

७

इत्यनभ्युपगमेनतस्मात्तादभिधेयत्वेनसंकेतितत्वमभिधेयत्वलक्षणीयम् नचायमस्त्येवेच्छायामतिव्याप्तिः श
क्यसमकरणादेवलाभादित्याह तत्तस्मात्तात्संकेतेनाद्रष्टत्वं इति हेतोस्तात्तस्मसंकेतेनविशेषणतया
व्याख्यानेनविरोधाद्रूपेलक्षणीयम् किंचप्रथमेमाधुर्यादिव्यंजकस्पर्शादिविशेषणेव्याप्तिः शक्यसमक
रणादेवलाभादित्याह तत्तस्मात्तात्संकेतेनाद्रष्टत्वं प्रतिहेतोस्तात्तस्मसंकेतेनविशेषणतयाव्याख्या
नेनविरोधाद्रूपेलक्षणीयम् किंचप्रथमेमाधुर्यादिव्यंजकस्पर्शादिविशेषणेव्याप्तिः तेषामस्मात्तादवेष्ट
गारादिव्यंजकत्वात् द्वितीयेत्ववाच्यएवव्यंग्यतादशायामतिव्याप्तेः नेचतचेष्टाःप्रतिःसंकेतवाच्या
वकत्वमेवतदासमसंकेतनशोषवेययत् २ संकेतितत्वमत्रभेदोजात्यादिर्जात्यारेववा १ नन्वर्थेपिमा
गेनुपपन्नःजात्यादेरसंकेतितत्वात् अथसंकेतस्यहस्तव्यवहारादीनवोपहतिनियतत्वहस्तियोग्यपायोग्य
ताविवनदोषविशेषादितिमेवम् किंहिव्यक्तिषुसर्वास्तुसंकेतस्यहेतोव्यवहाराद्युक्तयस्याकसांबिनराय
यःकुतस्त्वात् नात्रोव्यभिचारप्रसंगात् युक्तोगृहीतसंकेतनगोपिण्डस्यैवप्रवृत्तदर्शनात्तस्मात्तिः
प्रसक्ताः अगृहीतसंकेतेनपृष्ठव्यत्वात् किंच नयत्रसंकेतग्रहस्तस्यापिप्रतीतिरितिव्यभिचारान्नव्या
नोशंकनः अपिचव्यक्तिसंकेतपक्षयोः शुक्लस्वलोहितत्वादिशब्दानामर्थभेदोपप्रसक्ति किंसा
वमानिश्चमितिचेतस्मादस्ययोगानुपपत्तिः तस्मादुपाधावेवसंकेतः सचद्विविधः स्वभावतोवक्तृरूपविवक्षितश्चे

ह्रस्वादिः वक्तर्य्येकक्रियासन्निवेशितो नामरूपः तत्राद्यो द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति सिद्धोपि द्वेधा
पदार्थस्य शक्यपदो विशेषाधानहेतुश्च प्रमाणप्रदत्तं वर्णावलिस्थितिसमवायितं तथापि तस्य सम्बन्धः कदाचि
द्दृष्टत्वापि न तु गोत्वादितिति विशेषतत्र प्रमाणप्रदो जातिः उक्तं हि वाक्यपदीये न हि गौः स्वरूपेण नाप्यगौर्गोत्वा
भिसम्बन्धात्तु गौरिति अस्यार्थः गौः स्वरूपेण न गोर्व्यवहारस्य नाप्यगोर्व्यवहारस्य विषयः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गो
व्यवहारस्य विषयः गोत्वाभिसम्बन्धात् गोव्यवहारस्य विषय इति तथा च प्रमाणप्रदत्तमस्य सिद्धमिति विशेषा
धानहेतुस्तु गुणः गोत्वादिना लब्धसत्ताके द्रव्ये शुक्लत्वादिना विशेषाधानेन साध्यत्वं पूर्वापरीभूतैकदेश
त्वेन विवक्षितः क्रियारूपके स्नानादिषु उक्तं यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्षितं आश्रितक्रमरूपत्वा
त्सा क्रियेत्यभिधीयते इति वक्तर्य्येकक्रियासन्निवेशितत्वं शब्दस्वरूपः डित्थादिशब्दानां प्रथमवर्णप्रतीत्या
किञ्चित्प्रकाशितमन्त्यवर्णबुद्ध्या विशेषितो ग्राह्यत्वेन नानावर्णात्मकपदादिपदवद्वर्णक्रमशून्यः स्फोटाख्यो
शब्दस्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन वक्त्रा यदृच्छया कल्पितं इति संज्ञारूपयदृच्छात्मकडित्थादिशब्दः
वाग्हीदासस्तु अन्त्यं स्वलक्षणं बुद्ध्या निर्वेदीनां घनग्राह्यं यस्य तज्जातिप्रतीत्यनन्तरं व्यक्तिप्रतीतिरिति क
मशून्यं च डित्थादिशब्दानां स्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन पदार्थोपस्थितस्तु कल्पनया संकेत्यते उपा
धेनत्वं तेषां नास्ति किं तु धर्मिमात्रं ततः प्रतीयत इति ह्रस्वार्थमाह उभयभावविरुद्धेन तत्र शब्दस्यैवोपाधित्वेन
तेनाव्यवस्थानात् डित्थादिशा॰

द्धात् डित्थादिनामार्थमितिप्रतीतेः एवं हिमोभ्रशुक्लं वीलोडित्थशब्दोपचारहेतौ शब्दानांमहत्त्विति।
भाष्यकारः नन्वेवं परमाण्वादिशब्दानां जातिशब्दत्वस्यान गुणशब्दत्वे परमाणुत्वादीनां माणवस्त्वेन जा
तित्वादिनिवेचन समं जातिशब्दा एवैते वैशेषिकाणामनुसारेणानुनत्र गुणशब्दत्ववद्याः ननु घटादिनिष्ठा
नां शुक्लादिगुणानां गुडेडलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धो मन्त्रिसेकेनापा
तकदोषः समानशक्तिवैन गुणादीनां स्वरूपत एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेदश्चलक्ष्यते वस्त्वेकस्य च शुक्लस्य
देहशुक्लरागालंबनभेदात् अपरे तु हिमपयःशंखादिषु शुक्लादिगुणाः परमार्थतो भिन्ना एव पाकाक्र
मजरूपेनष्टेष्वपि समानमनुत्पन्नमिति प्रतीतेः नचैवं प्रत्यभिज्ञाबाधकाभावात् नचोत्पादविनाशौ च समवायस्य
नीयेनैक्यनिरूपकं तत्स्वतुल्यत्वात् तथा चानुगतप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि शुक्लत्वजातिः लाघवाय्यन्ततैवा
संकेतश्चरूपम् एवं शुभ्रत्वराद्दिलादिश्वविपाकत्वादिकम् तथा नारत्वादिविरुद्धधर्मा यामात्राल हेह
गुडेतिन डित्थादिशब्देषु विदग्धायथैषु पिवालायवस्थापविशेषणानानापरिणामद्रूपविरुद्धधर्मा या
साच्चिले श्रुडित्थादिके जातिः सैव च डित्थादिपदशक्यापकना लिंगीकर्त्तव्यानेन बालहद्दशुक्लावृद्धै
शिनिखडिंगादिशब्देषु च प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यमाने भिन्यथायथैवाभिथादिनमस्तीति व्याख्यानम् इवार्थेना
वाशब्देन च शब्दस्य स्यानविनिमयात् यद्वा सर्वेषु च वाच्येषु सामान्यमस्ति अन्वयतद्वाकनामेयं प्रथमवाम

का॰ प्र॰ ५
१

घकारमतेडित्थादिशब्दरूपमेवोपाधिरितितन्मतेपिशब्दस्वरूपस्यानविनिमयात् यद्वा सर्वेष्वेववाच्येष्वसामा
न्यमस्तीत्यत्रतद्धाकृतात्पर्यं अथवा भाष्यकारमतेडित्थादिशब्दरूपमेवोपाधिरितितन्मतेपिशब्दस्यनान्याद्वाप्र
तिष्ठाजातिरेवशक्यागौकार्येतितत्तात्पर्यम् तस्मात्सर्वशब्दानांजातिरेवसंकेतितविषयइत्याहुः यथा
मतेसत्ताशब्दानांशब्दरूपोपाधिः किंतुततोधर्मिमात्रप्रतीतिस्तेषांमतेअस्मिन्मतेचआकाशादिशब्दा
नांकथंजातौसंकेतइतिचिंत्यं नैयायिकाद्यस्तु नव्यक्तिमात्रेनवाजातिमात्रेशक्तम् आद्येआनन्त्यव्य
भिचाराभ्यामन्येव्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसंगात् नचान्त्येपाद्यव्यक्तिप्रतीतिः तस्माद्विशिष्टएवसंकेतिः नचानेना
दृशःकालाद्यभिचारोवागोत्वादिसामान्यलक्षणयासर्वव्यक्तीनामुपस्थितौसर्वत्रसंकेतः श्रद्दणासोक
यादित्यातिष्ठतेसाधनात्तव्यक्तावानन्त्यादिदोषाद्भावस्वदेशकालाद्यनुगमाभावानदनुगतायामत
ह्याहृतौसंकेतः इत्यादिमतानुमतानुपयोगान्नस्तत्रमूलतादर्शितानीति ननुवाच्यलक्ष्यव्यंग्यपदार्थश
तिविभागोनुपपन्नः मुख्यत्वेनप्रसिद्धस्यतृतीयस्याप्यभावादित्याह समुख्योर्थस्तत्रमुख्योव्यापारो
स्याभिधोच्यते स्तत्रमुख्योव्यापारोस्याभिधोच्यते साक्षात्संकेतितंपदार्थोमुख्यत्वेनप्रसिद्धइत्यर्थः
कथमसौतथेत्यतआह तत्रमुख्योव्यापारोस्याभिधोच्यते अस्यशब्दस्यतत्रार्थेयोभिधारूपोव्यापारःस
मुख्योयतउच्यतइत्यर्थः यद्वाअभिधाव्यवहारस्यनाभिधासमवायाभावादित्यादोदर्शीनामालक्षयतिना

च मुख्य इत्यादि तत्र यो व्यापारः सोभिधेत्युच्यत इत्यर्थः मुख्योनन्तरोर्क्तेनैव वक्ष्यमाणालक्षणाया लक्ष्याथ
पुरस्सरत्वोपपत्तये यत्तन्मुख्यार्थबाधेतद्योग इत्यादिकारिकोपयुक्ततेवावाच्यस्यसत्तानेतरेकरोति मुख्ये
इत्याहन्नास्तत्वावतरणेनदयुक्तंवाच्यार्थबाधेतद्योगे इत्यादिकारिकोपयुक्तनवावाच्यस्यसत्तांनेतरेकरोति
मुख्य इत्यादीतिस्तत्वावतरणेनदयुक्तंवाच्यार्थबाधेतद्योगे इत्येवमेवतद्योपपत्तौनदर्थसत्तानेरकरणाए
गौरवेनानौचित्यात् वाचकेनिरूढ्यलाक्षणिकलक्षणायैतुलक्षणालक्षयति मुख्यार्थबाधेतद्योगेरूढितो
थप्रयोजनात् अन्योर्थोलक्ष्यतेयत्सालक्षणारोपिताक्रिया रूढिः प्रसिद्धिः प्रयोजनेवागणाद्यप्रतिपाद
नरूपंक्रियाव्यापारः अन्यत्वोर्थोयल्लक्ष्यतेसाव्रलक्षणेतिलक्षणेलक्षणेनप्रतिपाद्यतइत्यर्थोनेनान्याश्रा
यः मुख्यार्थबाधः शक्यसंबन्धोरूढिप्रयोजनान्यतरश्चेतिहेतुत्रयवचनेन व्यंजनायाःशक्तिसत्त्वेपिवातिव्या
प्तिवारणायतद्योगइतिलक्षणेपिप्रवेशनीयंयोगस्यचहेतुत्वेविवक्षितंमतेनानमुख्यार्थसम्बन्धेव्यंजना
याम्प्रतिव्याप्तिः मुख्येस्यायाभिधारूपमुख्यार्थसम्बन्धेनप्रतिपादनंसम्भवतीतिनिहारणायान्यउक्तंय
त्वाग्रहः यदितिगुणीभूतलक्षणक्रियामात्रपरामर्शेनतेनशक्यसम्बन्धेनाशक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणेतिप्रा
चीनमतेनैतल्लक्षणेनहेतुः शक्यसम्बन्धोलक्षणेतितुपरमार्थः प्रतिपत्तिर्हेतुर्हिहानिः ननुप्रतिपत्तिरेवा
यत्तुयदित्यस्ययतइत्यर्थकतयासम्बन्धपरतयैवस्तत्रप्रतिपत्तिरेव यत्तुयदित्यस्ययतइत्यर्थकतयास।

का॰
प्र॰
१॰
10

न्वयपरत्वेनैव स्वव्याख्यानेनतदुक्तम् नाभिधासमयाभावाद्धेतुभावात्तु लक्षणा। इत्यत्र मुख्यार्थबाधादि
त्रयं हेतुः इति व्याख्यानविरोधात् न हि स्वस्वयस्वरूपेण लक्षणायाः समयो हेतुर्भवति ननु प्रतिपादनं वे लक्ष
लक्षणा न तु हि शब्दधर्मः गंगादिशब्दानां तीरामिकप्रभृत्यांविशामैतीरादर्थे नैवत्वसम्बन्धेन तीरादर्थप्र
तिपादनादित्यत आह आरोपिता क्रियेति शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थविषयत्वाच्छब्दे आरोपितः सव्यापारः वा
स्तुतोर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः तदेतदुक्तं सोनरार्थनिष्ठ इति द्वितीयप्रकाशे कर्मणि कुशल इत्यादौ अत्र दर्भग्रहणाये
ग्यत्वान्मुख्यार्थबाधः विवेचकत्वं च सम्बन्धः एवमन्यत्रापि तथा च तैलंगादिजनपदशब्दानां तेनैव क शु
द्धलिंगादियप्रयोजनाद्यथागंगायां घोष इत्यादौ अत्र हि गंगाती वे घोष इति शैत्यपावनत्व
प्रतीयते यादृशे गंगायां घोष इति लाक्षणिकात् लक्षणा नावद्विविधा शुद्धा गौणी च तत्राद्या द्विविधा उपा
दानलक्षणा लक्षणलक्षणा च ते अपि प्रत्येकं सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविध इति शुद्धभेदाश्चत्वारः गौणी तु
द्विविधा सारोपा साध्यवसाना चेति षड्विधं लक्षणायाः कारिकाद्वयेन प्रतिपादयति स्वसिद्धये परा
क्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेश
सिद्धये परा क्षेपः परलक्षणं स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षणमुपादानमित्यर्थः अतः काके भ्यो दधि रक्ष्यतां
नामित्यमननन्तनीयभेदत्वे परार्थे स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थपरित्यागः।

स्वार्थपरित्यागेनपरार्थलक्षणंलक्षणमित्यर्थः पुनाभ्यस्तुपाधिभ्यांश्लेहेववियक्तानन्तगौणपीत्यर्थः
पमेपवान्यत्राजहत्स्वजहत्स्वार्थेइत्युच्यते तन्नुशुद्धेवेमनुपपन्नेगौणाश्रपितथात्वसम्भवात् तथाहिगौ
र्वाहीकइत्यादौलक्षणलक्षणाभावस्तुदेव उपाधानलक्षणागौर्वाहीकोभयविषयेगावयतेसमानोप
नामित्यादाविति चेन्मैवंअत्रापिचार्वीजसम्बन्धःसादृश्यपस्यशाक्यहृतितथाकथंशाक्यसाध्यलक्षणा।
येनोपादानलक्षणस्यात् अस्तुकथंगौण्यांसादृश्यसम्बन्धप्रयुक्तायालक्षणायाएवगौणीत्वात् तत्रोपा
दानलक्षणा यथा कुन्ताः प्रविशन्तीतियष्टीः प्रवेशयेत्यादौ अत्रकुन्तादयः स्वतोसम्भवत्प्रवेशास्तात्सि
द्धयेस्वयोगिपुरुषानाक्षिपन्तीति यथावाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादिसर्वरक्षार्थत्वाक्तेः अन्येषुवर्जनीति
परार्थवादिनउपाधानलक्षणामेवाभ्युदाहरन्ति यथागौरनुबन्ध्यइतिश्रुत्याश्रुतिपादितमनुबन्धनंगो
पदार्थस्यजातेर्मेमकथंस्यादितिजात्याविच्छेदकतयाकथंचित्वात्वयासिद्धयेव्यक्तिर्लक्ष्यते ननुव्या
क्तिरभिधेयैवनतुलक्ष्यतेतिचेन्न व्यक्तेर्हिकेवलायासेवाभिधाजातिविशिष्टायावाव्याद्येआनन्त्याभि
धानेत्वेनात्यन्तहीनविशेषणन्यायेनजातावेवाभिधाव्यक्तिप्रतीतेरन्यथानुपपत्त्यैवसम्भवात् तदुक्तं विशेष्यं
नाभिधागच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणेइतिनदेतदपशब्दप्रयोजनस्तस्यपन्नेवंतीयस्यलक्षणाहेतोरभावा
त् जातिव्यक्तिपदार्थवादिनांमीमांसकेनाहिलोकप्रसिद्धेमाक्षिपन्तीति विचारः कथंतर्हिमइमतेव्यक्तिप्रतीतिः

का॰
प्र॰
११
॥

ज्ञातार्थकेपदेपात् व्यक्तिं विना तस्याश्चाविनाभावात् यथा क्रियतामित्यत्र क्रियायाः कर्त्तुः कवि
त्यत्र कर्मणः अपीनस्पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति श्रुतार्थापत्तिमादायैव न लक्षणेत्युपादानलक्षणोद
मिमाहुः तन्न श्रुतम्पक शब्दाध्याहारेण येकृतार्थापत्तेः अर्थाध्याहारेण येह श्रुतार्थापत्तेरेव रात्रिभोजनप्र
तीये लक्षणानवकाशात् न लक्षणलक्षणायान्तु गङ्गायां घोष इत्यादौ अत्र तटादेर्गौरोक्षादि करणेन सि
द्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थं समर्पयन्ति स्वार्थे परित्यज्यन्नैव वृत्तेन उभयरूपा चेयं शुद्धा रूढा शुद्धा नत्वगौ
णोपचारमिश्रा हि गौणीत्वच्यते उपचारस्य समादृश्य सम्बन्धेप्रवृत्तिः सादृश्यातिशय महिम्नाभिन्नयो
र्भेदप्रतीतिः स्थगनेवा न वाक्ययोः स्त्रलन्त्सेवयः के विभुनरावत्तेन उपचारामिश्रत्वेन शुद्धायामिश्रत्वेनो
भेदकं उपादानलक्षणालक्षणयोरेवं लक्षणलक्षणायां हि स्वार्थपरित्यागरूपेन तटस्थत्वेनोपादानल
क्षणायां स्वार्थापरित्यागात् किन्तु तटस्थत्वेन स्वलक्ष्यकस्य श्रुत्यार्थस्य लक्ष्यस्य च भेदप्रतीतिः त
थाहि गौर्वाहीक इत्यत्र यथा मिश्रायां भेदापिशाक्यलक्ष्ययोर्भेदः प्रतीयते न तु गङ्गायां घोष इत्यादौ तत्र
भेदमात्रप्रतीतेरिति अन्ये तु गङ्गायां घोषः यष्टीः प्रवेशयेत्यनयोः पूर्वपरस्य भेदहेतुस्तटस्थत्वेन गङ्गा
यामित्यत्र तत्स्थत्वात् यष्टीरित्यत्र तदभावादिति मन्यन्ते तद्भयमप्यसत् आलिदि गङ्गादिपदेलक्ष्या
र्थप्रतिपादनेगङ्गादिपदैर्लक्ष्यार्थप्रतिपादनेगङ्गादि निष्ठपावनत्वादिरूपप्रतिपिपादयिषितप्र

योजनमप्रत्ययः नतु गंगापानादिप्रतीतिरेववीजं ननु तीरत्वादिप्रतीतिरेवतीरेघोषइत्यत्रापितत्प्रतीतिप्रसं
गात् अथगंगाशब्देनतटप्रतिपादनेगंगासम्बन्धस्तत्रप्रतीयेत नदेवतटीत्वमितिचेत्एवंदिगंगातटेघोष
इतिमुख्यशब्दप्रयोगेपितत्प्रतीतिःस्यात्पावनत्वादिप्रतीतिःनत्वेवंधर्मप्रतीतौविशेषाभावात् अथवायेजा
तीयेकेकथंगंगाशब्दादिभिर्गंगात्वादिकंतीरेबोध्यतेइतिचेत् उच्यतेशब्देनलक्ष्यार्थेप्रतिपादितेतत्रमु
ख्योभेदोव्यंजनयाप्रतिपादिते तदेतदुक्तम् तटादीनांगंगादिशब्दैःप्रतिपादनेतत्रप्रतिपत्तौप्रतिपिपा
दयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययइति अत्रप्रतिपादनइतिसतिसप्तम्याप्रत्ययस्यानेनतर्यबोध्यते नचव्यंजनेबाधः
प्रतिबंधकइतिकाव्यविदांपंथ्याः वस्तुतिहिसारोपासाध्यवसानयोर्गौणीभेदेष्वभेदावगमःसर्वथैवाभे
दप्रतीतिश्चफलमितिकिंवहुनावादितएवपावनत्वादिविशेषस्तटादौप्रतीयेत यत्तत्त्वयिष्यति योगः
फलेनतेनोइति नन्वेवंकथंगौण्याःभेदाभेदप्रयोजनेवदन्ति शुद्धभेदयोस्तुप्रयोजनानन्तरमितिचेत्गौ
ण्यांतन्मात्रस्यप्रयोजनत्वात् शुद्धभेदयोस्तुमुख्यस्यप्रयोजनान्तरस्यापिभावात् ननुशुद्धायामभेदा
प्रत्ययस्याभावात् (ननुशुद्धायामभेद) इतिमूलेपिःगौणीभेदौलक्षयन्नेवविभजते सारोपान्यातुया
योक्तौविषयीविषयस्तथा अन्यात्रथांतर्गौणीआरोपाध्यवसानाभ्यामेवभिद्यतेतद्रूपादानलक्षणाभ्या
मितितद्दशब्दार्थः विषयीआरोप्यमाणोगवादिः विषयेआरोपस्यवाहीकादिस्पयंचतथाअनपह्नु

का॰ प्र॰ १२
12

तभेदो सामानाधिकरण्येनोक्तो शब्दप्रतिपाद्यो सा लक्षणा सारोपा विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्या
सस्यानारोपपदार्थत्वात् विषयिणः कृतान्यस्मिन्नसामान्याध्यवसानिका विषयिणारोप्यमानेनान्यस्मि
न्नारोपविषयेन्तःकृते निगीर्णेऽभेदेनावगतस्यापि नशनियावत् विषयमात्रे यत्र निर्दिश्यते ननु विषयोऽपि सा
ध्यवसानाविषयिणा विषयतिरोभावस्याध्यवसानपदार्थत्वात् एतौ भेदौ शुद्धाभेदेऽपि भवत इति प्र
तिपादयन् वक्ष्यमाणाया गौण्याश्च लक्षणमाह भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा गौणौ शुद्धौ च वि
ज्ञेयौ इमावारोपाध्यवसानरूपौ भेदौ तावद्यदि सादृश्यसम्बन्धात्तदा गौणौ अथ सम्बन्धान्तरात्तदा शुद्धौ तत्रा
सादृश्याद्यथा गौर्वाहीक इति सारोपः गौरयमिति साध्यवसानः यद्यपि वाहीकस्य वाहीकत्वेनैव तथा
बोधस्थितौ सारोपत्वमेवाविचिन्तनस्थापीदं नसारोपविशेषणतया तद्दाढ्यरूपेण इद्दंश्चतप्रवदन्तो
अनिश्चयरूपसंकारावस्थायानयनाभेदसाधीन्दावित्तिं वमनतयसीदति इत्यनदिन्नविवविशेषणतयाकि
मियमतिशयोक्तिः किं वा एतदिति वक्त्रा निर्दिष्टविवमित्यारोपाद्रूपकमिति अत्र केचित् गोश
ब्दस्य मुख्यतो गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणया तु गोशब्दार्थगतजाड्यमांद्यादितथाभवतीति गोशब्दा
नजम्यतेन रूपेण वाहीक उच्यते तदयुक्तं अशक्यस्याशक्यत्वेनास्य धर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् शक्यात्
शक्यप्रतीतेस्वाभिन्नाश्रयानधिकरणस्यतत्वात् अपरे तु गवादिशब्देन वाहीकादिः प्रतिपाद्यते किंत

गवादिगतस्य जाड्यादिगुणस्याभिन्नतया वाहीकादिगतजाड्यादयो गुणप्रवलत्वेन स्फुरन्तः न त्वगम
मकगोवाहीकयोरादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः इदं तु न्यक्षेण ततम् साधारणजाड्यमान्द्यादिलव
नावच्छेदकतामाश्रित्य वाहीकादिलक्ष्यत इति तेन तद्वाहीक इति वाक्यार्थो भवति तदुक्तमन्यत्र अ
भिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति लक्ष्यमाणगुणैरिति
लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्यादयस्तैर्योगः शक्यसम्बन्धस्तदा गौणी वृत्तिरिति अविनाभावश्च सम्बन्धमात्रमभि
मतेन व्याप्तिः सेवाः कोशतीत्यादौ तदभावात् तद्देशविशेषविशिष्टस्य तत्रापि सम्भवेति चेन्न न हि लोप
देव व्यापकप्रतीतिरस्तु किं लक्षणयेत्युक्ते गोरनुवन्ध्यत्वेन सम्बन्धो न तत्तस्मादेवोपपथ्या आयुर्घृतमिति सा
ध्यवसानो यथा आयुरेवेदमिति एवमादौ सादृश्यादन्यः कार्यकारणभावादिसम्बन्धान्तरस्य सर्वे केषा
रोपाध्यवसाने अत्र गौणभेदे सारोपभेदोपि ताद्रूप्यप्रतीतिः साध्यवसाने सर्वथैवाभेदावगमः प्रयोजनं
शुद्धभेदे सारोपेन्यवैलक्षण्येन कार्यकारितादेः साध्यवसानेनव्यभिचारेण कार्यकारितादेः प्रतीतिः
फलं तद्भेदपत्वाभेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तं क्वचित्प्रयोजनेनोपचारः यथा इन्द्रार्थास्थूणा इन्द्रः क्व
चित्स्वस्वामिभावात् यथा राजकीयः पुरुषो राजा क्वचिदवयवावयविभावादीयकर्मशालिना यथा
कर्मधारये ग्रहस्तस्य ग्रावयवैः अग्रमात्रे हस्तोपचारः क्वचित्तदीयकर्मशालिना यथा अतक्षा तक्षा

लक्षणा तेन षड्विधा उपादानलक्षणात्मप्रभेदाभ्यां सह शुद्धिप्रयोजनाभ्यां भेदे सम्भवत्यपि नैते विभा-
जकत्वेनोक्तेः किं तु हेतुत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः अत एव च पश्चाद्व्यापेनरहितेनमादिना तत्कृतो
भेदं दर्शयिष्यति अन्यथा पुनरुक्तिप्रसंगात् एवं च यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधेति निर्द्देशयत् षड्विधेति शु-
द्धिप्रयोजनाभ्यामुपादानलक्षणारोपाध्यवसाना नद्वेधः षड्विकल्पायिभिः कल्पिता नाविधाः प्रकारा यस्याः सा मिति ष-
ड्विधेति चण्डीदासव्याख्यानं न तत्तु शुद्धैव सा षड्विधा सारोपान्या त्विति एवं तु शब्दयोरनालोचनाविजृम्भिता-
त्वादनादेयम् एवमारोपाधिकं तत्प्रकाशकं प्रतिपाद्य व्यञ्जनकृतं प्रकारत्रयमाह व्यङ्ग्येन रहिता रू-
ढौ सहिता तु प्रयोजने लक्षणा तत्र वर्त्तते न तु प्रयोजनस्थले कथं व्यङ्ग्यसाहित्यनियम इति चेत् प्रयोज-
नस्य व्यञ्जनमात्रगम्यत्वात् तदिदमुक्तं प्रयोजने हि व्यञ्जनं मात्रगम्यत्वात् व्यापारगम्यमेवेति यत्तु तत्र
लक्ष्यप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यञ्जनयेत्यत आह प्रयोजने हीति तर्हि किं का-
वतारणेन लक्षणानं विजृम्भितं अत्र व्यञ्जनस्यानस्याप्रसक्तत्वात् तत्प्रकरणे न च व्यञ्जना नाम काचि-
येति लक्षणैव प्रतिपादनत्वात् न अव्यङ्ग्यं गूढं वा तदिति व्यङ्ग्यं लक्षणाभेदप्रयोजकं आरोपादितय-
थाभिधेयेन तथा न तु प्रयोजकं व्यङ्ग्यमपीति च शब्दस्यार्थः वा शब्दः समुच्चये काव्यभावनापरिपक्वबु-
द्धिसहृदयः तन्मात्रवेद्यं गूढम् तदितरवेद्यमगूढं तत्र गूढव्यङ्ग्यमाह मुखं विकसितस्मितं वशितवक्र-
मप्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं बतेन्दुव-

दन्तानोनरूपिमोद्गमोमोदते अत्र विकासः पुष्पधर्मः स्मितेऽनुपपन्नः स्मितमस्ततेन लक्षणया विकासि
तपदेन लोकोत्तरत्वमतीयतातिशयो व्यज्यते स च रूढः एवं वशितसमुत्कलितापाल संख्याप्रभूलिते
दस्मोदते शब्दः आश्रुतोवलसितनानीकविषये च विनोद्गमनयोध्यनानिरूपितनानिलसयद्विश्रा
क्रान्तरागिनसकलवृशीकारितानुरागातिशयालिगनयोध्वनमणीयनस्फुरणीयतानिरूढानिय
ज्यते यथा वाममवकेशीपोऽतिसंसलितयतिहृष्यभितिमदिमाहिमाशेतडैतेकवलयतिवकन्यस्याहशः
तमोवैरस्याऽनिस्यमायतिवचः किं च वचनेकरूकार्णीकरध्वनिमधुरिमाणतिस्यति अत्र क्रियापदानामा
त्मनिकविक्रायतनादीतिव्यङ्गानि अत्र रूढः यथा श्रीपतिवचयाजडा अपिभवंत्त्माभिस्ताबिहरच्याचरितानाम
नपदिशतिपदेनानायासेनशितादानमभिव्यज्यते तत्र सहृदयासहृदययोऽपि अभिधेयवत्प्रकाशते।
तत्र सहृदयासहृदययोऽपि। तदेवमाकथितात्रिधा तस्मात्रिधा व्यङ्ग्या रूढप्रयोगपायेति पवलक्षणा निरू
पितयालालितिगाकेलक्षयति तद्विलीनिर्गाकः स्याशाचकत्तिस्तत्र स्यः शब्दस्यानुपभज्यते तद्वल
स्यालक्षणया आश्रयः अथ व्यञ्जक शब्दलक्षणाय व्यञ्जनानिरूपणीयाम्नवदेधा शब्दनिष्ठार्थनिष्ठा च।
तत्रोत्पाशब्दलक्षणेनुपयुक्तेन्यमेवविवेचनीतयाद्याहि द्विधा अभिधामूला लक्षणामूला च अत्र यथा
भिधायाः माध्यमपाउपजोव्यनाश्रतमूलामध्यमनिरूपयितुमुचिनानतथा व्यक्त प्रसिद्धतालक्षणाया

कृतन्त्वाश्वतन्त्रल्लाभेवमर्थमेनिरूपयति तत्रव्यंजनात्मकः तत्रलाक्षणिकशब्देव्यापारोव्यंग्यप्र
काशानुकूलः तत्रलक्षणादितैरेवतत्प्रतीतेः किंतयेत्यतआह यस्यप्रतीतिमाधातुंलक्षणासमुपा।
स्यते फलेशब्दैकगम्येत्रव्यंजनान्नापराक्रिया। यस्यपावनत्वादेः फलस्यप्रतीतयेलक्षणाश्रयशब्दप्रयो
गः तत्फलेतस्मिन्शब्दैकगम्येतेनतत्प्रमाणान्तरात् व्याप्तिःस्मरणादेरनपेक्षणात् नवतत्रशब्दस्यव्यंजनां।
विनाप्यन्योव्यापारः तथाहिनाभिधासमयाभावात् पावनत्वादौफलेसंकेतग्रहाभावात् अभिधाहिसंके
तग्रहसहायैवबोधयतिनतेनस्वरूपप्रतीतिविद्यते हेतुभावमलक्षणा मुख्यार्थबाधस्तद्योगोरूढिप्रयो
जनान्यतरत्वदितित्रयंलक्षणाहेतुः तदभावमेवोपपादयति लक्ष्यंनमुख्यंनाप्यत्रबाधोयोगःफ
लेनतोनप्रयोजनमेतस्मिनचशब्दःस्खलद्गतिः यथागंगाशब्दस्यनीरंमुख्योर्थः तत्रबाधःनीरेवसत्व
यः नीरस्यचलक्षणायोपस्थापनेमुख्यशब्देनप्रतिपादयितुमशक्यस्यपावनत्वादेःप्रतीतिश्चप्रयोजः
नमितिगंगाशब्देननीरंलक्ष्यते तद्यदितटमपिमुख्यंस्यान्नत्रबाधःस्यात् प्रयोजनस्यचगंगादिगत
पावनत्वादिविशेषस्यतटेनसम्बन्धःस्यात् लक्षणायाप्रयोजनप्रतिपादनस्यप्रयोजनान्तरसम्भवात् न
दागंगाशब्दःप्रयोजनंनलक्षयेत् नैवतदेकमप्यत्रत्रयंर्थः नैवकेवलमुख्यार्थबाधादीनामभावमा
त्रंकिंतत्तेषामपेक्षापिनेत्याह नशब्दःस्खलद्गतिरिति मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्षतेयथवस्खलद्ग

त्वेपवनादिना ज्ञानस्य स्वरूपमिव प्रयोजनमप्रयोजनं प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थ इत्यादि तन्मेवाध्यादि
कमुनपेक्षितविशेषो हेत्वाः समर्थ इति पाठे तत्त्वाध्यादिविषयमेव दैवेति दोषः नन्वस्ति प्रयोजनं लक्षणमेवा।
जनानरमितिवेयायाद्यदिरूपायानवाह एवमपनवस्थायायानामस्तलतितिकादिणी स्तलेप्रकातीथ
प्रतीतिः ननुपावननादिविशिष्टमेवलक्षणमितिकिं प्रयोजनतयानचैवप्रयोजनस्यापि लत्तक प्रवेशा
लक्षणाप्रयोजनेनास्तीतिवाच्यं गंगानदेयो म इत्यतोपिकार्थस्यपावननादिविशिष्टस्यप्रतीतावेव प्र
योजननादित्यनआह प्रयोजनेनसहितेलक्षणीयेनयुज्यते इत इत्याकांक्षायामाह ज्ञानस्यवि
विषयोः स्वत्यः फलमनड दाहृतम ननुविषयफलयोर्भेदः स्तचाप्रकः फलनहिजन्यतेजन्यप्रती
तिविषयत्वेवा आद्येपावननादीनसंभावः नज्ञानेनविषयोदयवत्तेप्रतनादेनीलादिविषयफ।
लेनप्रकटताख्यविनिर्वृत्तिहानिविरोधः प्रकटताज्ञानस्यस्वतज्जन्यताभावात् नयजन्यत्वापसाध
रणामेकेसाध्यनमस्तीति अत्रक्रमः ज्ञानस्यजनकीभूतोविषयोपयाज्ञानादन्यस्तथापिफलमपिनस्य
स्तेनभिन्नत्वकारणस्येवकार्यस्यापिभिन्नकालत्वनियमात् शौर्यादौत्वकचित्फलमोघचाविके इत्यपते
तथाचलक्षणमेवयदि शैत्यज्ञानेनदाप्रयोजनेनस्यादित्यर्थः नतलक्ष्यप्रतीतेनचेत्यप्रतीतिफल
किंतद्वशाकासंबंधयुपलक्षणयोः नथ्यनकिंचिह प्रमाणमितिनचाहः अन्वयाद्युपपत्त्यालक्षणाप्रसरेती

कां॰ मं॰ १५
15

यावदन्वयोपपादकं तावदेव विषयीकरोति नन्वयानुपपन्नालक्षणांमस्तं नी यावदन्वयोपपादकं ताव
देव विषयीकरोति विषयीकुर्यात् नन्वयानुपपन्नाकल्पमानापि सानुदृश्यमपि शेषं विषयीकरोति य
थानाप्योपशमायोपादीयमानेशोत्मपि जनयतीति चेन्न च मस्त्वादि सन्नि(धि)मात्रेणाविशेषजनकत्वेला
तणायास्त्वनुपपत्तिप्रसंगात् न तयेति वैषम्यात् यदुक्तं यथाक्तेपि चाक्षोदासेन ज्ञानस्य विषयानिरि
क्तं फलमात्रे वा विवक्षितं नेयगतेवा आद्ये प्रकृते प्यलिंगोस्ताभिप्रतीतिः अंत्ये प्रयोजनज्ञानपूर्वव्या
भिचारः तेन दृशोस्ताभिसंतोषमात्रं जन्यते न तु तत्कृते किंचिदिति तस्मादस्येतत्फलयोस्तटप्रतीति
फलप्रतीतेरभिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वसमीचीनमेवेति वृजनाक्षिसिद्धिहिरिन्यजनात्पर्यमि
ति तदेवाथ विज्ञंभितं न दृष्टेनेत्सत्वेपि यथाक्ते नापि ज्ञानस्य विषयान्यफलकत्वव्याप्यत्वप्रा
तिपाद्यते किंतु ज्ञानफलत्वस्य विषयान्यत्वव्याप्यत्वेन यथा चक्षुरादेर्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वेत
त्प्रयोजनत्वं न स्यादित्यत्र दोषाः नावकाशं वयं तु ब्रूमः विशिष्टलक्षणं तदा भवेत् यदि विशिष्टत्वेलक्षणा
वच्छेदकमेवं प्रतीतं स्यादेव न तु नैव पावनत्वादिविशेषवैशिष्ट्यस्य तदेव माणानतागोचरत्वात् तत्र त
स्याभावात् यदुक्तं वान्योगः फलेन तेनाश्रितमपि पावनत्वादिः सामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्षणावच्छेदका
मन्तत्वमस्यप्रतीतत्वादिति चेन्न दृष्टपावनत्वादिविशेषानप्रतीयते मितिं किं बहुना गोवर्दीकरस्य च गवाभिन्न

जदस्यलक्षणेनसार्वत्रीनयानुपपत्तिः उपसंहरति विशिष्टलक्षणेनैवम् एवमुक्तयुक्त्या कथंतर्हि ना
नार्थोनियन्त्रितआह विशेषस्मृतिलक्षणेन तदादिलक्षितस्पतिपादनवादयोविशेषाः प्रतीतिवि
षयाः स्युः नेवप्रसिद्धातिरिक्तव्यापारगम्याएवसचव्यापारोव्यञ्जनध्वननादिशब्दवाच्योवच्यमेषितव्यः
कथमन्यथाविशेषप्रतिपत्तिरिति एवंलक्षणमूलव्यञ्जकत्वमुक्तं अभिधामूलमाह अनेकार्थस्य
शब्दस्यवाचकत्वेनियन्त्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनं अनेकार्थस्यशब्दस्यवाचकत्वेसंयो
गादिनानियन्त्रितेसति अवाच्यार्थधीहेतुर्व्यापारोऽञ्जनंव्यञ्जनमित्यर्थः अनेकार्थोनेकार्थाभिधाना
शक्तः अर्थभेदेनशब्दभेदइतिनयेतत्रार्थान्तराभिधानशक्तशब्दसदृशः तदभेदभ्रमविषयोवावाचक
त्वमभिधा अवाच्यार्थस्तदभिधाव्यापाराविषयः नियन्त्रणेनियमनेएकत्रमात्रस्मरणेनियन्त्रितत्वम्
यदाहुः शब्दार्थस्यानवच्छेदेविशेषस्मृतिहेतवइति एतेननियमनमेवार्थेनस्मिन्नेवार्थेवक्तृतात्प
र्यमितितात्पर्यंतद्बोधप्रलापः संयोगाद्यैरित्यादिपदशब्दविप्रयोगादि यदुक्तमभियुक्तैः संयोगोवि
प्रयोगश्चसाहचर्यंविरोधिता अर्थः प्रकरणंलिङ्गंशब्दस्यान्यस्यसन्निधिः सामर्थ्यमौचितीदेशःका
लोव्यक्तिःस्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदेविशेषस्मृतिहेतवः तत्रसंयोगःप्रसिद्धार्थगुणविशेषःसा
सम्बन्धरूपः तेनाभिधानियमेन यथासशङ्खचक्रोहरिरितितत्रशङ्खादिसंयोगेनानेकार्थस्यहरिशब्दस्याच्युते
अभिधानियम्यते अन्यहरिपदस्यतत्संयोगाभावात् विप्रयोगस्तादृशसम्बन्धनाशः तेनयथा अशङ्खचक्र

का॰ प्र॰ १६
16

हरिरित्युच्यतेऽयं सशंखचक्र इति योगि सर्वकत्वात् साहचर्यं सहचरत्वं तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामलक्ष्मणावि
ति रामलक्ष्मणसाहचर्येण दाशरथ्यौ विरोधः सहानवस्थानं वध्यघातकभावश्च तेन यथा छायातपावि
ति कौतिरिक्तौ शक्तेनेपि छायापदस्मातपाभावे विरोधिनोः कयोश्छिद्रपमायो रामार्जुनेन गतिस्तयोः
तित्यत्र रामार्जुनेन पदयो भार्गवकार्तवीर्ययोः अर्थः प्रयोजनं तेन यथा स्थाणुं भज भवच्छिदे इत्यत्र भवच्छेद
नप्रयोजनेन वशात् स्थाणुशब्दस्य रुद्रे: प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता तेन यथा सर्वं जानाति देव इत्यत्र देव
शब्दस्य राज्ञि यत्तु युष्मदर्थे व्याख्यातं तत्प्रकरणे ते राजा सा विन्नतः किं वा सोऽस्मो यथा राजादौ विरुद्धः संबो
धनस्यैव युष्मदर्थत्वात् संयोगातिरिक्तसंबंधेन परपदत्वमाह लिङ्गं धर्मः तेन यथा कुपितो मकरध्वज इत्यत्र मक
रध्वज समुद्राभण्या व्याहृतेन समवायसम्बन्धवता कोपेन मकरध्वजशब्दः कामे यत्तु लिंगं चिह्नमिति तन्न को
पस्य कामचिह्नत्वाभावात् असाधारणधर्मस्य चिह्नत्वात् सशंखचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिः प्रसंगाच्च शब्द
स्यान्यस्य सन्निधिः नियमार्थकशब्दान्तरसामानाधिकरण्यं अतो भवच्छिदे इत्यादावुप्रसंगः नच शंख
चक्रो हरिरित्यत्रातिप्रसंगः शंखचक्रशब्दसामानाधिकरण्याभावात् यद्वा हरौ शंखचक्रे इति संयो
गोदाहरणतात्पर्यम् तेन यथा देवस्य त्रिपुरारातेरित्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामानाधिकरण्यात् देवश
ब्दस्य शम्भुरूपेऽर्थपर्यवसानं देवशब्दार्थस्य राज्ञः त्रिपुरारातित्वाभावात् सामर्थ्यं शक्तिविशेषमनेनेति तत्र कु
क्वे देवतानां देवशक्तिभेदाभावादुदाहरणसामंजस्यानुपपत्तेः सामर्थ्यं कारणत्वं तेन यथा मधुना

हरिस्तुच्यतेधंसस्यप्रतियोगिपूर्वकत्वात् साहचर्यं सहचरत्वं तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामलक्ष्मण
साहचर्याद्दाशरथौ विरोधः सहानवस्थानं वध्यघातकभावश्च तेन यथा छायातपाविति कौन्तितिन्ना
वैशस्तेपि छायापदस्यातपाभावे विरोधिनोः कयोश्चिद्रूपमायोरामार्जुनगतिर्लयोश्चित्सहचरामार्जुनप
दयोर्भावकार्त्तवीर्ययोरर्थः प्रयोजनं तेन यथा स्थाणुं भज भवच्छिदे इत्यत्र भवच्छेदनप्रयोजनवशात्
स्थाणुशब्दस्य हरेः प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता तेन यथा सर्वं जानाति देव इत्यत्र देवशब्दस्य राज्ञि यत्नश्च
स्मरदर्थव्याख्यानस्याश्रयि प्रकृतेराज्ञादावित्यर्थः संयोगस्य वस्तुमदर्थत्वात् संयोगादिति किं संबंधेन परस्प
रव्याहतो धर्मः तेन यथा कुपितो मकरध्वज इत्यत्र मकरध्वजस्य कुपिताभ्यां व्याहतेन समवायसम्बन्धवना
कोपेन मकरध्वजशब्दः कामे यतो लिङ्गं विरुद्धमिति नत्र कोपस्य कामविरुद्धत्वाभावात् असाधारणधर्मस्य
विरुद्धत्वात् महाशंखचक्र इत्यत्र तत्त्वातिव्याप्तिप्रसंगाश्च शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः नियमार्थकशब्दान्तरसामानाधि
करणं यतो भवच्छिदे इत्यादावप्रसंगः शंखचक्रशब्दसामानाधिकरण्याभावात् यद्वा हरौ शंखचक्रे इ
ति संयोगोदाहरणेनान्यर्थम् तेन यथा देवस्त्रिपुरारातिरित्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामानाधिकरण्यात् दे
वशब्दस्य शम्भुरूपेऽर्थपरत्वं अन्यदेवशब्दार्थस्य राज्ञः त्रिपुरारातित्वाभावात् यत्नदेवतानां तस्यातथाभावात् श
म्भौ शक्तिनियमने इति तन्मते तु क्लृप्तं देवतान्तरे देवशक्तिभेदाभावादुदाहरणासामञ्जस्यानुपपत्तेः सामर्थ्यं

का॰ प्र॰ ९

17

कारणत्वेनेन यथा मधुना मत्तः कोकिल इत्यत्र मधुशब्दस्य वसन्ते अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलमाद-
नासामर्थ्यात् ॥ औचिती अर्हता तया यथा पातु वो दयितामुखमित्यत्रोत्कण्ठितस्य मनोरथसाधने।
चितेन मुखशब्दस्य साम्मुख्येन न तु पापादेर्यद्यप्यत्रापि सामर्थ्यसंभवत्येव तथापि मधुनेत्यत्रवत्तीव
यवतो हृदयाभावेऽपि विशेषमात्रत्वानादेव शक्तिनियमनमसंकीर्णमिति देशेन यथा भात्यत्र परमे-
श्वर इति अत्र अयमिति राजधानीरूपाद्देशात्परमेश्वरशब्दस्य राजनि कालेन यथा चित्रभानुर्विभा-
तीत्यत्र चित्रभानुपदस्य दिवा दिवाकरे रजन्यामास्तु हुतलोग्नौ व्यक्तिर्लिङ्गं पुंस्त्वादि तया यथा मित्रं
भातीति अत्र नपुंसकरूपाल्लिङ्गात् मित्रपदस्य सुहृदि मित्रो भातीत्यत्र मित्रशब्दस्य पुंलिङ्गात्सूर्ये स्वरस्य
दात्तादिः वेदवाक्ये नार्थप्रतीतिकृद्दृश्यते यथा इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति अत्र इन्द्रशत्रोरित्यस्यान्तोदात्तत्वे
इन्द्रस्य शातनमिति षष्ठीतत्पुरुषव्याख्याने इन्द्रस्य शातनकर्मत्वं लभ्यते पूर्वपदान्तोदात्तत्वे इन्द्रः शातयिता य-
स्येति बहुव्रीहिलाभादिन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्यते काव्ये तु नैव ताद्रूप्यम् उक्तानुदात्तादिस्वरभेदेन।
हि काव्येऽर्थविशेषावगमो ... प्रयोगात् श्रत ... इति काव्यमार्गेनुस्व-
रापन इत्यादि नन्तु हस्तमस्तीत्यादौ स्वरेणाभिनयेन प्रकाश्यते न चार्थविशेषाभिधानियम्यते नैव
सादृश्यतानिवृत्त्या वक्तृस्थलत्वनानानार्थाभिधानियमनं किंतु पदार्थस्य व्यञ्जनम् यद्वा स्वरशब्देनो

दानादिव्यंग्यविवक्षितेऽप्यतः काव्ये स्वरूपाभिधानियामकत्वेनास्येवेति व्यर्थं वाच्यत्वेनेति विशेषणमिति
मैवं तथा च समुद्रहृदयङ्गमहि: पंकजवैरिणीत्यादौ विधुशब्द इति न्यायेनाभिधानियमनस्य काव्येऽपि दर्शना
त् स्वरादय इत्यादिग्रहणायेनाभिधानियामकादेशोऽयटेति तेऽन्येनोक्ताः तद्भूताः अभिनयस्य सात्वादिवार्थो
कारादिग्रहणिकादसत्वादिक्रियानयायथापदहूमेनस्थानिश्चाश्यदिमेनेहिमाफियेभेदि पदहूमेनावा
र्थोपदहूमेनेहि दिग्देहि अर्थविकल्पनमुक्तालिनाभिनयविशेषविशेषिनस्वाहिनेनस्तनस्पर्शनमुक्त
लितन्नाययथ्थविशेषाभिधानियम्येन एवंशेषपादस्थेपि अपदेशाभिमननिर्देशः तेनयथा इतः।
स्तेऽन्युमामश्रीनीतपवाहितित्वयमिति अत्रापदेशनदेशाहृस्याभिधावक्तुरितिनियम्येन इत्थं संयो
गादिनार्थान्तराभिधावकत्वेनिवारितेपिपदतेकार्यस्येहेन क्वचिदर्थान्तरस्यप्रतिपादनेतत्रनादिनाश
हस्य व्यापारः नियमनानस्यः नापिलक्षणामुख्यार्थबाधादिविरहात् किन्तु जनेऽव्यञ्जनव्यापारः यथा
भद्रात्मनोऽदुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य यस्यानुपप्लवगतेः परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् अत्र प्रकरणेन भद्रात्मन इत्यादिपदानां राज्ञि नियन्त्रणयोगस्य वार्थ्ये
स्य व्यंजनेनैव प्रतीतिः न तूपमानोपमेयभावकल्पनाविरहात्क्वचित्सेयनाभेदपियोसकृत्कररागोचरणा
मिनाद्यर्थे स्येवनाभेदपयोसकृत्करगोचराणामित्याद्यर्थे स्येवतत्कतोऽस्य भेदः अर्थः स्वस्य अभयप्रकाशकि

का॰
प्र॰
१८
18

देवनव्यंजनेति चेदुच्यते यत्रोभयोरर्थयोस्तात्पर्यं स श्लेषः यत्रैकस्मिन्नेव न तत्र सामग्रीमहिम्ना तद्द्वितीयार्थप्रतीतिरिति व्यंजनेति एवं व्यंजनां निरूप्य तदाश्रयं शब्दं निरूपयति तद्युक्तो व्यंजकः शब्दः व्यंजनमिति प्राप्ते तेऽप्यर्थगम्यात इत्यत्र हेतुर्व्यंजने परामृश्यते तेन तद्योगेन युक्तो व्यंजकः संपद्यते अत एव यथा व्यंजनयुक्तो व्यंजकः स्यात्तथा देनद्रूक्तं अर्थो व्यंजनयुक्तो व्यंजनयुक्तः ननु कस्य स्थलेऽर्थस्य व्यंजकत्वं कथं शब्दार्थयुगलरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वस्मात् इत्यत आह यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथा अर्थोऽपि व्यंजकस्तत्र सहकारितया मतः सहेति शब्दः तथा व्यंजकः इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो द्वितीय उल्लासः २ एवं शब्दे निरूपिते तदोक्तानेन शब्दव्यंजनायां निरूपितायां प्रसंगेनार्थव्यंजनां निरूपयितुं तृतीयारंभेण दाशंक्य तथाहि निरूप्यते वसत्येयमर्थो निरूपणस्य किं चार्थधर्मिणि निरूपिते तद्रूपा व्यंजनापि तु निरूपा भवति तत्कृता त्वमनादरस्मादाह व्यंजनानिरूपणमिति तदेवाशंकामपनिरेतुं कस्मात्करयति अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां अर्थावाच्यलक्ष्यव्यंग्याः अर्थस्य सन्निकृष्टतरत्वेनितेषामित्येनेनेयोग्यत यावाचकादयः शब्दाः पराम्रष्टव्याः तेशिष्याव यथा नायमतिजानीते अर्थव्यंजकत्वेन यतेन तु सर्वेषामित्यादिनाप्यर्थमर्थानां व्यंजकत्वमोक्तेवत्त दन्याकीदृशीत्याकांक्षायामाह वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यार्थसन्निधेः प्रस्तावदेशकालादे वैशिष्यात्प्रतिभाजुषां योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा बोधव्यः प्रतिपादनीयो जनः चेतना

वितएर्थत्वात् अतो न वाच्यो नाभेदः काकुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिर्विकारः वाच्यवाक्याभ्यां सहितो
न्यसन्निधिः वाक्यवाच्यान्यसन्निधिः अतो न हृदयकवद्भावेन तु सकलप्रसंगः प्रस्तावः प्रकरणं वैशिष्ट्यं वेल
नाएव तस्य वक्त्रादेश्चानेकप्रतिसम्बन्धत्वात् अन्येषां वाच्यलक्ष्यातिरिक्तः व्यक्तिः भुंजनाकरणप्रुत्यनेप्रथ
माद्विविधस्यात्तत्रापि कस्यचिद्देवप्रतिभाजन्या भिन्नेनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा यावासेन
न्त्र चैतेन तस्यास्तत्रामेव वक्तृवैशिष्ट्यादिसहितेपि व्यंग्यप्रतीतिरिति प्रतिपादितं अत एव वैयाकरणानां न त
स्या रसप्रतीतिः तथा वोक्तं सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् निर्वासनास्तु रंगान्तर्वेश्मकुड्याश्म
सन्निभाः यथाक्रममुदाहरणानि अइपिहुलं जलकुंभं घेत्तूण समागदम्हि सहि तुरिअं समसेअसलि
लणीसासणीसहा वीसमामि विखणम् अत्र वक्त्री कामिनेन तस्याः शीलत्वरूपवैशिष्ट्यं विजानतो बोध्यस्य रत
गोपनं व्यक्तं भवति ओण्णिद्दं दोब्बल्लं चिन्ता अलसत्तणं सणीससिअं मह मंदभाइणीए केरं सहि तुह वि अहह
परिहवइ अत्र दूती प्रति नायिका तस्याश्च नायिकया परिहावनेष्टावैशिष्ट्येन कामुकोपभोगो व्यज्यते अत्रान्यदीय
मुनिरादिमप्युत्रवाच्यतमिति तत्स्य दशगुणमिङ्गनादिलक्षणं केचित् तद्वेवाध्यानमुख्यलक्ष्यो नितरान्त्वा
यस्य वाक्यार्थत्वात् तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पांचालतनयां वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितैर्वल्कलधरैः
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारंभनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु अत्र खेदो मानसो यो ।

का॰ प्र॰ १५

19

अत्र चेदं सांप्रतमिति नाद्यापि कृत्स्नमिति काङ्क्षावैशिष्ट्यात् मयि नयोग्यं कृत्स्नपूर्णयोग्यं मात्सर्यमिति व्या
ख्याने ननु चेष्टकं वक्ताकृत्स्नाद्येन वाक्यस्य सिद्धिः शाब्दमननं निष्पत्तिः किं च तेन यथा चापरेण गगनपाण्यमरगणीभूता
मतो न ध्वन्येण काङ्क्षेति चेत् तन्न मत्स्येन्द्र काव्यप्रकर्षे पर्यवसमनन्वया वाक्यस्यैव न देशगवात् न देवतांके न चैवाक्य
सिद्धेगमत्र काङ्क्षेति गुणीभूतवाच्यत्वेन क्वचिदिति न प्राप्ति काङ्क्षादिमध्ये पदस्य गुणीभूतवाच्यत्वेन भेदेनाके
थमानेनैयतिचेत् अत्र नेति मम काकाऽपि वाक्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात् यो काङ्क्षाविना वाक्यार्थबोधपर्यवसानो
पपद्यते न च्छवादिमस्य गुणीभावापत्त्यभ्रमभ्रामिकौरवशतसमरेनकोपादिप्रादेभीमसेनादेताद्दशवक्तु
वि नैदतनुक्तेः प्रश्नमात्रेणाकाकविश्रान्तेरिति अन्ये त्वकृत्स्नन भजतीति ननु काङ्क्षः किमर्थः ननुः प्रश्नरूपाः
किमर्थं एवादिमश्रुतेन सैव गुणीभावो न्याय्यः ननु काङ्क्षयेणापि काकाक्षेपेण गुणीभवतः अत एव गुणी
भूतविभागे काङ्क्षादिमभिलिरुक्तादेश्च गाम्भीर्यादिमपदस्य योगा इति तान्यपमाहुः तत्र ग्रामभद्रगणस्थलनिशि
यदि हिमालयोसि अन्यस्ता पङ्क्तिमध्यस्य देवतास्थके शालाणस्याहिते वाक्यमनेकपदं तेनाच्चनवेदान्तीयदान्त्या
वाक्यवैशिष्ट्यात् सन्नखौ कपोलमतिविभ्रमितापश्यन्तलद्दृष्टिः स्त्यादृशी चलितायानतस्यासन्यादृशी
त्वद्दोपक्रमकामकृतेनचेतिव्यज्यते तद्देशोद्यसमसकृच्चलत्र्पोशोभातिशायी कुंजोकर्षोकदितरमृणा
विभ्रमोनमेदायः किंचैतस्मिन्न्तरतमद्रदस्त्वन्निवेतवातवाक्यथामगृहत्तेति पंचश्रमिमिकाव्यमनपदे
निरूपणतशमावरतयादोषाभावादीनिलक्षणस्यानानिविशेषणानिविवेचनीयानितयुचदोषाभावः॥

१५

कलिनाकाण्डकोपामनोभूः अत्र नर्मसहेति वस्तुपरस्थन हि शेषणीभूतवान केनादिरूपस्य वा रूपस्य श्लोक
विशेषणो वैशिष्ट्यान्तरतात्पर्यविशेषो निरूप्यते लोकेऽपि इममाचक्षते अहो आभासेनागतस्मिन्नत्र अलास्मि त्र्यणा
मेत्तेजरसमग्रयोरलङ्करणवादेऽस्ति वीसामा अन्यस्ततिथिः सन्निहितो न्यः जेनात्र प्रवेशितो प्रतिप्रवर्तिते वाक्यश
तिरुक्तमत्र रूपवस्तुरूपस्यानस्यस्मत्रिये: वैशिष्ट्यात् सन्निहितो व्रतसेव्यासङ्केतेन समस्य व्यज्यते स्वगाइममागामि
दित्वज्जपिवा अत्र जपदस्यमनेन पद्ममेव किन्तिविदितिस्मितासहितमत्तेह्यकरणाज्ज अत्र प्रकरणस्य प्रलाव
स्यात्रभिमानसमन्वयितरूपवैशिष्ट्याद्रूपपत्ति प्रतिभिसन्नेनयोगमिति व्यज्यते अन्यत्र भूयेऽङ्कस्तमावचाप
क्रूरधमत्रास्मिकरोमिसाध्यः नाहंदिहृदयेऽप्रमित्तसमर्पणाप्रमोटतायसुविनोजलिवः अत्र देशासाति
विविक्ताद्यरूपवैशिष्ट्यादिसन्निहितानस्वयाप्रस्कृतकामप्रकोपप्रस्थाभिः प्रेहृयइति प्रियसखीः प्रतिव्यज्य
ते रूरूअनपरवमापियाकिंमणामित्तहृमेदभायणी अदहृदयजपवासंवस्त्रसवस्त्रमिवस्त्रसप्रमेयस्तुण
सकरणोऽत्र अत्रायपदश्रतिपायमप्रसमयवैशिष्ट्याकनकरवस्याविशेषमहिनादिदानीयदि व्रजसि
तदाअहं नजीवामि नवनूनजानामि गतिइत्यपियप्रसनत्रकथ्यमन्यतेयादि अदणाच्छलीलादो तत्र
वेष्टुयथावादोपीनन्निनतेमयितयासोंदेयमायेप्रियायोहृमारूपुगापरस्परसमासमसमासोदितम
प्रावीनपरतः भ्रिपुश्चकमथः स्तिमवेललोचनेवाचं कलहनिवारितनप्रसरणासकोचितेदानेते यथादष्टुगा

का॰प्र॰
प॰
२१
२०

समासेगाहिचेष्टावैशिष्ट्यान्यक्कवकाव्यकविषय आकृतविशेषोभ्यत्यते तत्रप्रथमायेनस्पष्टकमालिंगनंशु
रोत्तुकेपुरा आनीतमित्यनेनतद्रूपमागक्केरिति ग्रथःलिप्तचलेलोचनेवाचस्तस्थनिवारितसेकोविनदोनेतेः
त्यनेनपारितोषिकमालिंगनेकरोमीतिव्यज्यतेयदिप्येकत्रथाहरणेभेदानतारणपिसेतीतितदेवोदाहरणा
नरेसम्भवति तथापितिःसंदेहस्युत्पत्तयेमामावमरतत्याप्नुनःपुनरुदाहृिपतेवक्तृवोद्धव्यादीनांप्रत्येकमेवा
नव्यंजकत्वंयथा अथापद्मणिसज्जयपथ्येप्रदेदिहृत्यपलोपहिमापदि अग्ररतिप्रयथमेनष्ठपमहणिसज्जह
सि नन्वर्थमात्रव्यंजकत्वेशब्दार्थयुगकाव्यस्यव्यंजकत्वेनसिद्धमित्यतआह शब्दप्रमाणवेद्योर्थोव्यनक्त्यर्थो
न्तरंयतः अर्थस्यव्यंजकत्वेतक्कब्दस्यसहकारिता इतिश्रीमहामहोपाध्यायगोविन्दठक्कुरकृतेकाव्यप्रदी
पेअर्थव्यंजकतानिर्णयस्तृतीयउल्लासः ३ एवंकाव्यलक्षणविभागंचविधायफलत्वेनपदार्थेषुविवेचनीये
षुविशेष्यपदार्थौ शब्दार्थौविचारितौ इदानींदोषगुणालंकाराणांनिरूपणमुचितं तत्रकाव्यभेदस्यध्वन्यादि
भेदनानन्तरं तथापिध्वन्यादेर्भेदेषुज्ञातेषुदोषादीनांहेयोपादेयतयोपगमोभवति तयोर्विशेषनिष्ठत्वा
त् यथाश्रुतिकटुत्वंदोषोध्वनिविशेषेशृंगारादिध्वनौहेयोरौद्रादिरसध्वनौचित्रभेदेवोपादेयएव माधुर्या
दिगुणाःशृंगारादावनुगुणात्वेनोपादेयएववीरादिरसध्वनौतत्त्वनुपादेयएव रौद्ररसध्वनौतत्त्वनुपादेयएव अलंका
राःपियमकादीरसादिध्वनावनुपादेयाः चित्रभेदेउपादेयएव तथापिदोषादिनिरूपणोपयोगिषुकाव्यवि

शेषप्रभेदेषु निरूप्यमाणेषु प्रभेदानुपयोगिनोऽपि निरूपणीयाः स्युः। तत्र येन काव्यभेदस्य ये भेदा निरूप
णीयास्तत्र प्रथमं ध्वनिभेदद्वयं तावदुद्दिश्यते अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च। तत्र यद्यपि अभिधा
याश्रयत्वान्मुख्यः तु लक्षणाकोऽविवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथमं निरूपयितुमुचितः तथापि लक्षणामूलत्वेनाया
साभिनिरूपणानन्तरं मूलत्वान्नैवं वक्तव्यमिति केचिदुत्पादयन्ति लोकव्यवहारात्प्रायेण वा प्रथममभ्यस्यादिष्टपवि
भजते ॥ अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्द्वेधा। अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतं वाच्यः वाच्यजाता
दिधर्माणां धर्मिस्वभाववक्षितो वाच्येन रूपेणान्वयारणविषयतयानपेक्षितो यत्र सः। तत्र प्रथमाविवक्षितवा
च्यमात्रस्य नायं विभागः किन्तु तद्विशेषध्वनेः न तु शब्दार्थतयावगमः तथापि यतदारेकार्थतयान्तद्ध्वनाविति
तत्क्रियार्थस्य ध्वन्यभेदयत् शब्दार्थोपि ध्वनिरेव लक्ष्यते अयं च ध्वनिभेदो लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये स
ति सम्भवति अविवक्षितं च वाच्यं स्वान्वयानुपपत्तेः सा च वाच्यस्यानुपपत्तिरनेनोपयोगि निरूपितेनैतानयो
द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां वाच्यस्वरूपायोगतो वाद्यानुपपत्तिमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषणानां व्यापकतया मात्रायामन्तेन भयत्रा
पि वाच्यमर्थान्तरे उपयोगिनि लक्षितवतावच्छेदकेसंक्रमितमाश्रयतेन परिणामितं वाच्यं अर्थान्तरोपाततेणल
क्षितस्तस्यार्थः द्वितीयेन वाच्यमत्यन्ततिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टम् तत्रार्थान्तरसंक्रमितप्रना
रूक्तेः यथा ताला जाअंति गुणा जाला ते सहिअएहिं घेप्पंति रइकिरणाणुग्गहिआइं होंति कमलाइं क

मलाइं अत्र द्वितीयकमलशब्दः सोरभादिगुणयुक्तेन लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः विशेषणानाधायकत्वमात्राया
था त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोत्र तिष्ठति आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत् अत्र वच्मीत्य
नुपयुक्तार्थे अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतेः अत उपदेशं तेन लक्ष्यं न तु वाच्यार्थः संक्रमितः एवं त्वामस्मी
त्यपदेप्युपयुक्तार्थे सम्बोध्यतयेव युष्मदर्थस्य वचनकर्मताशङ्केः वच्मीत्यनेन मद्वक्तृत्वेनैव वास्मदर्थेन क्तौ
र्त्तृत्वप्रत्ययात् अतस्त्वाम्यो हृयानदेशणामन्यतो लक्ष्यं च्यो संक्रमितो न तथात्मीयाया एवमनेसर्वैरप्यादाना
दनुपयुक्तत्वेनात्मीयशब्देन स्वमाणेपरिच्छेदेन लक्ष्यमाणेन ह्यायं संक्रमितं अस्मत्तमद्युष्मदर्थग्रहणा
द्धि संयोगेऽपि वच्मीत्युत्तमपुरुषः अत्यन्ततिरस्कृते यथा उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परं
विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् अत्रापकारिण्यन्वयायोगे उपकृतादिपदैः स्वा
र्थविपरीतेन लक्षितेन न च तत्र वाच्यस्य कथञ्चिदन्वयोगः तथैवमपकारोऽपि क्रियमाणोऽपि मया प्रियमेवोच्यते
इति माधुर्यानन्वयेन नेदेवोपकारापकारविवेकोनास्तीति वा अयं च मभेदो न विशेषितलक्षणायाः किं त्वन्या
त्रापि यथा ममैवाधूनं सम्बन्धकरोमलायाः स्मिन्नावगूढमतिक्रान्तवाचः प्रियो विद्यायाधरमायनात्मा पः
यो विनयप्रतिषेधमेव अत्र पाणिमनेन सोत्कण्ठनिरुत्कण्ठं गम् नेचान्यपरेवाच्यं यत्रापरस्तु सः ध्वनि
रिति करणायाभावात् अन्यपरव्यापारसर्जनीभूतम् अयं भेदो ऽभिधामूलत्वं गम्याथान्यमिति दृष्टव्यः एव

कोऽपि लक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वं लक्ष्यक्रमः परः लक्ष्यीव देहस्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य सर्वत्रोद्देशात्कास्ये
क्यात् द्वितीयस्यैवाशंकेदानात् विभावादय एव न रसः किंतु रसस्तैर्निश्चयत इत्युक्त्वा विभावादिसमग्रो
त्याः क्रमः सन्नपि न लक्ष्यत इति क्रमस्यालक्ष्यत्वकृतो भेद इत्यमित्यर्थः रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः भिन्नो
रसाद्यलंकारात् अलंकार्यतया स्थितः अक्रमः अलक्ष्यक्रमः न तु हेतुरसभावयः परामर्शः आदिग्रहणाद्भा
वोदयभावसंधिभावशबलत्वानि नन्वाभासवद्रसस्य शान्त्यादयः किं नोक्ताः निरन्वयवयवस्याप्यरिक्तिन
स्यनिरतिशयस्यैवेद्दानरसस्यार्केष्वनस्यनदभावात् आभासेनेव विधेयतास्थिकरणतयाविरुद्धम् भिन्न इति
यत्र प्राधान्ये रसादिस्तत्र ध्वनिः यत्र त्वप्रधानेन तत्रालंकारः इति भावात् कारणान्यथ कार्याणि सहकारी
णि यानि पि रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावाः तत्कथ्यन्ते व्यभिचारि
णः व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः अथेति समस्य कारणानि प्रमदाऽऽद्यादीनि कार
कोद्दीपकरूपाणि कार्याणि स्वेदस्तम्भोत्थोरोमाञ्चः स्वरभेदो वेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सा
त्विकभावाः वैमनोबुद्धिशरीरारम्भरूपाणि कटाक्षभुजक्षेपादीनि सहकारीणि तेऽत्र जनितेष्टकणदा
दीनि विभावा आलम्बनोद्दीपनरूपाः चेत्यर्थः यद्यप्युद्दीपकस्य स्थायिनि कारणत्वे किं तत्प्रतीता
स्मिन्नीषद्व्यक्तस्थायिकरूपस्योद्दीपकत्वे तथापि तदुद्दीपितो प्रजातत्वात्प्राधान्यमिति उद्दीपकेऽपि कारणत्वाप

का॰ प्र॰ २२ वारणेन तत्रापि विभावव्यवहारः विभावादिभिस्तावद्विभावनादिव्यापारयोगात् तद्यथा वामनारूपतया
स्थितानन्नादीन् स्थायिनो विभावयन्ति रसास्वादाङ्कुरप्रयोगस्थतां नयन्तीति विभावाः अनुभावयन्तीव
हानिमनुभावाः पोषकत्वया विशेषेणाभितः कायस्थितं रयन्ति विशेषेणाभिमुख्येन चरन्तीति वा व्य
भिचारिणः शङ्काश्रमव्यञ्जकस्तुवणानि पर्यायः साच विशेषणं तस्याव्यक्तिविशिष्टस्य स्थायी रसः एवं च रसस्था
22 कार्यत्ववचनेन विभावादिभिकार्यस्थायिनः स्थायिनो जननात् विभावादिकार्यत्वे एव प्रसक्तत्वाद्धि।
अन्यस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाद्घ्राणीलघटत्ववत् तस्मात्स्थायीन रसः किन्तु विभावादिहेलकं फवें हेचवा
अन्यथा न कार्यस्त्रादिप्रसक्त विरोधादितोषलणिनमात्रमनादेयमनेनेति यस्यायनि कारणादीनि समीसन्ता
रीये स्थितार्थः स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैरतिरस्कृतप्रवाहो भावः यदुक्तं विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातु।
मक्षमाः आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् नचैषस्य कपोलकल्पना सूत्रकारस्य उक्तं हि।
भ्रुयोगेन विभावानुभावव्यभिचारिभावाद्रसनिष्पत्तिरिति एतद्विवृणुते भट्टलोल्लटप्रभृतयः स्थायिनं वै
भावेनोत्पाद्योत्पादकरूपादनुभावेन गम्यगमकभावरूपाद्व्यभिचारिणा पोष्यपोषकभावरूपात्संयोगा
त्तस्मात्संयोगाद्रसनिष्पत्तिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिः रविघ्नेनार्थः रत्यादि ललनादिभिरालम्बनविभावैः स्थाया
दिमादिकजनितः पदानादिभिरुद्दीपनविभावैः रुद्दीपितश्चानुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपणादिभिः प्रतीतः

तस्यार्थः नवभोगपदेपि दोषावकाशः भोगस्यालौकिकत्वात् तथापि स्वनिष्ठस्थायी अन्यनिष्ठैरपि विभा
वादिभिः कथमन्येन भोक्तव्यो नियमसङ्ग इति चेदुच्यते शाब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः अभिधा भावकत्वं भो
जकत्वं तत्राभिधा निरन्तरसान्तरार्थनिष्ठत्वेन द्वितीया भावकत्वं साधारणीकरणम् तेन हि व्यापारेण अभिधा
दयः स्थायी च साधारणीक्रियन्ते साधारणेन करणेन च तदेव यत्सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामान्येनो
पस्थितिः स्थाय्यनुभावादीनां च सम्बन्धिविशेषानवच्छिन्नत्वमेव अनन्तरव्यापारद्वयेनातोपि एवं कार्यं।
नादेव द्वितीयव्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारस्यादिस्येन तथा कृत एव स्थायी भु
ज्यते भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशानन्दमयसंविद्रूपानन्यायमुना लाभविश्रान्तिस्वरूपो लौकिके सुखे
नुभवविलक्षणः सत्त्वरजस्तमसां उद्रेकक्रमात्सुखदुःखविमोहात्मकाश्च एतेषां उद्रेकश्च तत्तारतम्यभेदेन यावस्थान
मिति साङ्ख्यसिद्धान्तानुसारेण विज्ञेयम् एते तदपि न सम्यक् एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात् भु
क्तेर्ज्ञानातिरेकस्याननुभवाच्चायितत्वेन निष्पत्तिसमानस्य चाभिधाव्यक्तिपदस्य पर्यवसानात् आचार्याभिन
वगुप्तपादास्तु स्थायिनो विभावादिभिः समं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात्सम्बन्धाद्विभावादीनामेव व्यापारस्य
संयोगात् मिलनाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः तथा हि लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेः॥

का॰
१॰ प॰
२३
23

देरनुमानेऽभ्यासेन पाटवं ज्ञेयादिति प्रहतिरङ्गतां सामाजिकानां स्फुटन्तयान्तस्थितो रत्यादिः स्थायीकाव्यो-
नाट्ये वर्णनलब्धव्यापारयोगात् वक्तृविधाभिनयेन च यथोक्तविभावनादिव्यापारवत्त्वादिलौकिकविभावादि-
शब्दव्यपदेश्यैर्योगपद्येनाविशिष्टैः नैरेवैकारणादिभिर्व्यज्यते ननु एवं येषां पूर्वं रत्यादिः नैव ज्ञातस्तेषां तद्वासना-
विरहेण किं रसाभिव्यक्तिर्नास्त्येव कः सन्देहः अत एव शृङ्गारिकाणां भवशृङ्गाररसस्य निर्विघ्नस्वभावानामे-
व तत्तस्याभिव्यक्तिरित्यनुभूयते किं च अपरा स्वाभाविकी वासना सहकारिणी यावना शृङ्गारिणामा-
पि मीमांसकवैयाकरणानां न रसाभिव्यक्तिः तदुक्तं वासनावेदनं तु स्यान्तस्यान्तीमांसकादिष्विति ननु तत्ता-
थापन्नत्वनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनोऽभिव्यक्तिः उच्यते समेवैते शोच्या रेवते तत्तदस्य स्यैव
नेति सम्बन्धविशेषस्वीकारनियमस्य चाज्ञानात्तेषां साधारण्येन प्रतीतेः साधारण्येन प्रतीतिश्चात्र सर्वसम्ब-
न्धितया प्रतीतिः किन्तु सम्बन्धिविशेषोऽविषयत्वेनाप्रतीतौ प्रतीतिः यद्वा स्वकस्यैवेत्यवधारणं विनाऽस्वका-
स्यैवेत्यप्रतीतेः अत एवोक्तं समैवैते इति नयमानव्यवसायादिति तथा च स्वीयपरत्वासंसर्गाग्रहात् स्वीय-
त्वसंसर्गग्रहप्रयोजनं सम्पद्यते एवं च वाक्यार्थबोधे सम्बन्धिविषयत्वानुभावेऽपि न विरुध्यते संसर्गबोधे सम्ब-
न्धी न विषयः किन्तु पदार्थस्मरणमेवेत्यनुभवविरोधाद्विचारसहत्वाच्चानुपादेयं ननु एवं विभावादीनां साधा-

योग्यः कृतः अभिवादिभिरुत्कटादिभिः परिपोषितो रसादावनुकार्ये रसः। नटेन तु तद्रूपतानुसन्धानवशा
दारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुर्भवतीति तदेतदपेशलं सामाजिकेषु तदभावेन चमत्कारविरोधा।
त् न च तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः प्रागुक्तानेपि न दोषेतः लौकिकशृङ्गारादिदर्शनेनापि चमत्कारप्रसङ्गा
त् न चानुभावादिज्ञानबलायात आरोपस्तथा न तु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यं क्रन्दनरसवादौ वैपरी
त्यदर्शनात् अन्यथैवोपपन्नत्वात् दृष्टकल्पनाभावाच्च श्रीशङ्कुकस्तस्य स्थायिनो विभावादिभिरनुमेयत्व
मायकाभाववद्रूपसम्बन्धाद् सम्यग्निष्पत्तिरित्यर्थः। तथाहि विशिष्य नियमविषयार्थी सम्यग्बुद्धिः यथा
राम एवायमयमेव राम इत्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदकं यथा प्रत्ययवर्तीर्णे वा बाधात् मिथ्यार्थीः यथोत्त
रकालिकबाधे रामोयमिति बाध्ये रामोयमिति विरुद्धोभयकोटिकालसंशयः यथा रामस्येन वेति सदृशोभ
यविषयार्थीः सादृश्यधीः यथा रामसदृशोयमिति ताभ्यो लोकप्रसिद्धाभ्यो विलक्षणे तथा चित्रतुरगोय।
मितवद्रामोयमिति बुद्ध्या प्रथममपहरनुकृतो नटो विषयीक्रियते तेन तत्र सारविद्यमानमपि विभावादिचर्वलि।
ङ्गः मवगम्यते कृतः पूर्वमेव रोसान्यायाविर्भावे गुरुशिक्षाभ्यासाद्यकृतात्मशायाभ्यासेन नटेन सेयं समाकृ:
श्रुस्त्वधारसञ्चलदासम्हरटकर्पूरशिलालिकादर्पणः मनोरथः श्रीमनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचन।

का॰
प्र॰ प॰
२४

गोचरंगतेन्तिदैवादहमथनयाचपलायितेनेयाविग्रहम्प्र प्रविरलविलोलजलदकालसमुपगतमाप
म॰ इत्यादौ काव्यानुसन्धानबलादालम्बनोद्दीपनव्यञ्जनदनुरागस्य रामादौ दर्शनीयस्य विभाव-
नव्यञ्जनीयस्योत्कण्ठादेस्तत्कार्यप्रकाशेनव्यप्रकाशनम् अथैतैः कृत्रिमत्वेनानलिङ्गैरपि कृत्रिमते
नाज्ञानान्स्थायी रत्यादिरनुमीयते सैवानुमितिः सचमत्काररूपा चर्वणा अत एव सा विपर्यीक्रियमाणास्था
यी रसउच्यते चर्वणा च सामाजिकानामिति तेष्वेव रस इति व्यवहारः ननु साक्षात्कारएव चमत्कारो नत्व
नुमित्यादिरपि अन्यथा स्वादावनुनीयमानोऽपि रसः स्यात् वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेन स्था।
यिनो मनानुमेयपूर्वैलक्षण्यात् तथापि स्थायिनो नटे सत्त्वाद्यावत्तारेनुमितिरेव कथं स्यात् इति चेन्न प्रभाव
निश्चयाभावबृंहितत्वया सम्भाव्यमानत्वात् यतदप्यहृदयग्राह्यं यतः प्रत्युक्तमेवज्ञानस्य चमत्कारप्रमा।
णत्वमनुमित्यादेरपि लोकप्रसिद्धमेव अस्या तथा कल्पने मानाभावः स्वस्य सामर्थ्येव योजनसम्भवात् भट्टना
यकस्तु नत्वावत्तटगतत्वेन नवा रामगतत्वेनानुमीयते नवा येन सामाजिकगतत्वेन व्यज्यते अथापत्त्यपरु
द्धदोषात् अन्यगतत्वेनास्वेषां चमत्काराभावात् स्वगतत्वे सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वात् स्वरसम्भवासिद्धत्वात् सर्वेषामेवा
भिव्यक्तिप्रसङ्गः अतस्तस्माद्विभावादिभिः संयोगात् भोज्यभोजकत्वसम्बन्धाद्रसस्यनिष्पत्तिः ॥ किमिति

रणंच विनानत्वास्वाद्यातदस्तु साधारण्यंस्थायिनोस्तुतत्कथंस्यात्तस्यान्तर्तदात्मनिष्ठत्वात् यद्यपिसाधारण्येपि।
तस्यनरसप्रतीतिविरोधस्तथापितद्देशेसहृदयमेवादोनस्यात् सएवलौकिकतादृशस्वीकारकारणमिति
उच्यते उपाध्यानोविभावादीनास्वरूपसाधारण्यवलादास्वादानुभवकालेस्थायिनोहिविशेषनिमित्वलक्षण
याःपरिमितप्रमातृतायायविगलनज्ञानंतद्देशेनोन्निषिक्तोवेद्यान्तरसम्पर्कशून्योपरिमितोभावोयस्ते
नप्रमात्रासकलसहृदयसंवादकारिणाप्रमात्राविशेषसम्बन्धाग्रहरूपेणसाधारण्येनस्थायीचर्व्यते ननु
चर्वणाविशिष्टःस्थायीरसउच्यतेचर्वणायाश्चस्थायीविषयीक्रियते ननुस्वप्रकाशात्मकत्वान्नरसस्यत
त्करितिचेन्नस्वप्रकाशात्मनेयस्वाकारवदभिन्नस्यात्मनोविषयीकरणात् अभिव्यक्तिविशिष्टरत्यादिस्थायी।
चर्व्यमाणतैकप्राणतयाचर्वणनाशेविनष्टोरसइतिप्रतीतिविषयोवीविभावादिजीवितावधिस्तेनानित्यचर्व।
णःपुरइवपरिस्फुरन् हृदयमिवप्रविशन् सर्वाङ्गीनमिवालिङ्गन् अन्यत्सर्वमिवतिरोदधद्ब्रह्मास्वाद।
मिवानुभावयन्नेवालौकिकचमत्कारकारीशृङ्गारादिकोरसउच्यते नन्वेवंस्थायिविभावादिसमू
हालम्बनात्मिकारसस्यप्रतीतिरितिपर्यवसन्नम् उच्यतेनक्रमः विभावादीनापार्थक्येनप्रतीतिप्रसङ्गात्
चरपटाविति समूहालम्बनत्वमितिचेन्नपानकरसन्यायेनचर्वणात् यथापानकेकर्पूरादीनांपार्थक्ये

का० नानुभूयते तथापि विभावाद्यंशः नन्वि विभावादीनां परामर्शान्वयव्यतिरेकानुकार्यः पृथग्रसः किं नोच्यत इ
प्र०पं० ति चेन्न विभावादिपरामर्शान्वयव्यतिरेकानुकार्यः पृथग्रसः किं नोच्यत इति चेत् न विभावादिपरामर्शस्य
२५ कारणत्वं यदि स्यात्तदा निमित्तकारणमेव न तु तत्रोपासस्य कार्यत्वं नाशकत्वाद्दृष्टा हि त्वादीनां तथात्वानभ्युपग
25 मात् चन्दनादिस्पर्शजन्यसुखादिनाशो भविष्यतीति चेन्न नहि तत्र स्पर्शाभावेन सुखविनाशः पुनः तेन तद
भावे कारणाभावात्कार्याभाव इत्युच्यते उत्पन्नस्य सुखस्य तर्हि कथं विनाश इति चेत् विरोधिगुणान्तरात् अप्रा
पि तथास्त्विति चेन्न रसस्य स्वेच्छानुरसस्पर्कश्रुत तथा ज्ञानानन्तरादेस्तत्कालभावात् नन्वेष दोषो व्यक्तावा
पि समान इति चेन्न समानः व्यक्तेर्लौकिकत्वेन तथा दोषासंस्पर्शात् किं च चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसनचर्वणाव्यापारः
स्याप्यो विभावादिविशिष्टहेतुः नहि स्व ज्ञाप्य इति चेन्न विभावादिपरामर्शविनानसिद्धेरभावात् न चैकैकपरा
मर्शो नियमादिकाज्ञापिका च संभवति किं च स्वभिन्नतज्जन्यज्ञानविषये हि ज्ञाप्यत्वं उच्यते अतएव स्वप्रकाशत
येयवादन्तु घटादिज्ञानेन च घटादिज्ञाप्यत्वं व्यवह्रियते न चात्र तथा स्वभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयत्वेपि व तत्र ज्ञाप्यत्वं न तति
षेधः किं तु विभावादिभिर्व्यञ्जितः स्ववर्णीयः कारकज्ञापकाभ्यामन्यो हि न तु लौकिकेन प्रसिद्ध इति चेत् अलौकिक
सिद्धेर्भूषणमेतेन तु हर्षणे कथं तर्हि विभावादिभिः रूपमेतो रसोऽभिव्यज्यते इत्यादिव्यवहार इति चेत् अयं सत्त्वावस्थव

रा

एतत्समानयोगक्षेमत्वपचारात् द्वितीयोपि गुणालङ्काराद्यसंभिन्नरसादिविषयालौकिकीप्रमितिः यस्त्वापरिपक्व
योगिनां गुरुज्ञानपदवाच्यानां जगद्भेदविषयकत्वशालिविज्ञानम् यस्तु परिपक्वो योगिनो गुरूक्तपदवाच्यानां बाह्ये
र्थेसंस्पर्शरहितं स्वात्ममात्रविषयं संवेदनं तेभ्यो गुणालङ्कारयुक्तरसादिमात्रविषयतया विलक्षणं यत्संवेदनं
तद्भावरयेतिमन्तव्यम् न केवलसमत्वादत्ताप्यारसः किन्तु तोपियतस्तद्ग्राहकं न निर्विकल्पकम् विभावा
दिपरामर्शनिर्विकल्पजननानायोगत्वात् नापि साभिन्नसविकल्पकं वर्द्धमाणस्यालौकिकानन्दमयस्वत
स्वस्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् चर्वणादशायां ज्ञानान्तराभावात् स्वाभिन्नसविकल्पकत्ववथत्वेन साध्यत्वसि
द्धमेव ननु निर्विकल्पकस्वाभिन्नसविकल्पकयोरन्यतरविषयताभावो परविषयत्वपर्यवसन्नः तथा चैकवि
षयत्वाभावे अपरविषयत्वप्रसक्त्यपरित्युभयविषयताभावे तेभयभविषयत्वप्रसङ्गोतीतिचेत् न एवं ह्युभय-
रूपत्वमापद्यमाने स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वरूपतृतीयकोटिशालितयालोकोत्तरचमत्काररसेवगमयते
नतुनविरोधमिति अथ विभावादयो मिलिताः किमिति व्यञ्जकत्वेन निर्दिष्टाः एकैकस्य व्यञ्जकत्वे व्यभिचारो
न अथैकस्तावदसहृदयान्वेपात् तत्राप्यस्त्येव रसव्यक्तिरिति व्यभिचार इति चेन्न व्याघ्रादयो हि विभावाः भया
नकस्येव रौद्राद्भुतवीराणां अश्रुपातादयोनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः चिन्तादयो व्यभिचारिणः

का· शृङ्ग· रस्यैव वीरकरुणभयानका नामित्यन्यङ्ग्यालेपानियमात् नन्वेवं मिलितस्यैव व्यञ्जकत्वे एकैक-
पस्थितौ रसव्यक्तिर्न स्यान्न हि एकेनैवासौ यथा विगलितमलिनाम्बरगर्भमेते मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां
प्र·टी· श्रीः धराणां अभिनवाङ्कुराङ्कुरैर्द्विकाश्रणातिपरीदीयते प्रसीद मुग्धे शरणं दीक्षा कामिनीनागतायाः रसालमञ्जिना
२९ हीपनविभावमात्रस्योपस्थितौ एवं परिम्लदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः
26 क्रियासु कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः पद्मादायह-
मालिन्याद्यनुभावमात्रस्य उत्कण्ठादेर्हठाद् दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्य-
रुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चितभ्रूलतं मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं चक्षुर्जातमहो
प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि इत्यादावुत्सुकादिविशेषणबलादौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसा-
दानां व्यभिचारिमात्राणाम् यद्यप्यत्र प्रेयसी आलम्बनविभावोऽस्त्येव तथापि रत्यनुकूलधर्मवत्तेयानि
देशादेर्नास्तीति कल्पयेदिति मैवम् एषां विभावादीनाम् असाधारणत्वेनान्यद्वयापेक्षकत्वेनोक्तापि मालि-
न्यादीनामेव व्यञ्जकत्वात् नन्वेषां वेदमाधारणैकमन्यद्वयापेक्षणेन एकैकव्यभिचारेण हि त्रयाणां
यानेऽप्यत्र साधारण्यमेव कथं तत्राह स्थायीति विशेषयोग्यविभावाद्यपेक्षकत्वमिति वक्ष्यते एकैकव्यभि-

वारेणहिद्वयोपादानम्प्रयसाधारण्यमेवकथ्यते तर्हिस्थायीविशेषोयोग्यभाविभावाद्यपेक्षकृतमितिचेदुच्य
ते एकैकव्यभिचारादिमिलितानामव्यञ्जकत्वस्थितेः साधारण्येनापीतरद्वयसाध्यत्वे किंवरसस्यवि
भावादिसमूहावलम्बनरूपतान एकैकस्मादसाधारणादपिव्यक्तिभावात्मिलितानामेवव्यञ्जकत्वेस
तेसाधारणेनापीतरद्वयमाक्षिप्यतेस्ततोमिलितेस्तदभिव्यक्तिरितिकेचिदाहुरेकएवशृङ्गारोरसः
केचिच्छृङ्गारादयःशान्तादितन्त्रिताश्रयरसभेदात्राह शृङ्गारहास्यकरुणवीररौद्रभयानकाः बीभत्साद्भु
तसंज्ञौचेत्यष्टौनाट्येरसाःस्मृताः शान्तस्यरोमाञ्चादिविरहेणानभिनयत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमितिभि
धानात् अष्टावित्यत्रयज्ञानाट्येतावदष्टौरसाः श्रव्यकाव्येपितावन्तइत्यर्थः ननुरसःसुखात्मका
इतिप्रतिपादितेतत्कथंदुःखमयःकरुणादिरितिचेन्नलोकेतथात्वेपिकाव्यादौपारमार्थिकालौकि
कसुखबोधस्यानन्यथासिद्धेस्तावतामप्रकाशनात्ः शृङ्गारादीनांलक्षणवर्णनादिप्रकृतिकेतत्रमनो
नुकूलेष्वर्थेषुसुखसंवेदनंरतिः तत्प्रकृतिकोरसः शृङ्गारः सचद्वेधासम्भोगोविप्रलम्भश्चतत्र अनु
कूलौनिषेवेतेयत्रान्योन्यंविलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनिससम्भोगोमुदान्वितः सचपरस्परालोक
नालिङ्गनादिभेदादपरिगणयएवैकएवगण्यते भावाश्चयदारतिर्नामप्रकर्षमधिगच्छति नाधिगच्छति

का॰
प्र॰ का॰
१७
27

नाभीष्टे विप्रलम्भस्तदुच्यते सवसङ्गमपूर्वस्तदयमस्तत्रान्यैर्विलाषहेतुक उच्यते अभिलाषपदेनत।
हेतुतो नायिसङ्गभावस्य लक्षणान् आद्यस्तु कश्चिद्दोषेण प्रणयेन वा मानरूपः सं रस्याहेतुक उच्यते ई।
र्ष्यापदेन मानहेतोरुपलक्षणात् कश्चित्तु कार्यवशाद्देशान्तरस्थितेः सप्रवासहेतुः कोऽभिधीयते उत्त
यमानोपस्यमानावपि प्रवासोस्तज्ञानइत्य विप्रलम्भप्रयोजकाविति नाव्याभिः प्रवासत्वानशाहेतुत्वा
नलक्षणान्वाक्यविच्छापान सवषणपहेतुक इति व्यवह्रियते कश्चिदुत्कण्ठितयातिरिक्ताच्छलजा।
विनःकारणान् सपवविरहहेतुक उच्यते करुणश्रृङ्गाररसायैवान्तर्भावः तत्र सम्भोगो नायिकार
योनायिकारव्यसकमेणहारूपणानिस्पर्शेवासरहेविलोकयशायनाइस्मायकिंचित्वमेनिद्राव्या
जस्यपागतस्य स्वविरेतिर्विपणपत्युश्वरम् विस्तभेपथिमस्यमानानुलकामालोकागएडस्थलीन
मानमुपर्वीप्रियेणहूमतावालाविरंभश्चिता विलोकेयतिलज्ञासमानकर्मकं तमुरयादिविनेव
कत्तुलिकयाथमेमनोहारिणीलक्ष्मीमित्याभयायिनिषियतेम उद्दीपिकासेस्वद्यपशायेपान्निवि
ष्टसास्मिनसखीनेयोत्सवानन्दितानियातस्मनकेरलीकवदनोपन्यासमालोजनं वीटिकावसनग्र
क्तिः विप्रलम्भेष्वभिलाषोदाहरणं यथा प्रेमान्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्तामुग्धदृ

प्रोणनिसर्गमल्लडराचेष्टा भवेयुर्मन्त्रियासेति करणस्य रात्यकरणव्यापारो यो यो दृष्यातांशं सा परिकल्पि।
तास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रालयः प्रमाण्यहः स एव प्रकृष्टः प्रणयः स एव परिचयातिशयेन रञ्जनत्वसार
गः रुष्यादेतत्कोयथा सापन्नः प्रथमेपराथममेयसख्यापदेशाविनानोजानातिसूर्विभ्रमाद्भुः बलनाव
केलिसंह्नुनम सेद्भ्रमस्मकपोलम्हलगजितैः पर्यस्तनेत्रान्तलावालाकेवलमवरोहितिलदृले।
लालकैरस्तकुभिः सख्येनापदेशाः सख्यापदेशाः भविष्यत्प्रवासदेतत्कोयथायप्रसस्थानेवलये
न्तकंनंप्रियसखैविरस्वैरजस्सेगगनेधूमातवलणमासिंतब्रवासिते विसिनेनगन्तेऽश्नः यातेनिश्चलवेतसि
प्रियतमेसवेसमेप्रस्थितागन्तुमेसातिजोवितप्रियसुहृत्स्थार्थः किमुत्तरंजपते भवत्प्रवासदेतत्वर्यथ
कियदस्तुभवेदुस्वनलरायोकृतिवापल्लवसंचयाभवेयुः कियतीवसन्ध्याहिरमृजानापरिता पापहे
यनेयेकृशा ॱॱॱ सख्याः प्रवासिननायकंप्रतीयमुक्तिः भवत्तहेतत्कोयथा सममेवाकिंन्दकेपरिदितयेम
कतिपयैरेवप्रियेवासरैरायामोवधमेहि देहपरितः प्रास्थानिकमङ्गलम एवंवादिनिवल्लभेदचित
यानिश्चस्यपाणौकृतो माङ्गल्यकुलशोविलोचनपयोधाराभिरारचितः शापहेतत्कोयथा नामा
लिख्यप्रणयकृपितांयातनरागैः शिलायामात्मानंनेत्रवरणपतितंयावदिच्छामिकर्तुम अस्त्रैस्तावन्मु

का॰ प्र॰ टी॰ २८ 28

हुरूपविनैरेहस्थिरात्सृज्यते माङ्कुरस्मास्मिन यिन सहृते सङ्कुः मंनौकृतान्तः आनिर्वेतिप्येत्स्माविषयएवाविर
हहोतको यथा अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक्सुहृद्यो मां नेच्छति नागतश्च हहहा कोयं
विधेः प्रक्रमः इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा ना
प्नोति निद्रां निशि यथा वितर्कस्यापि एतेनाभिलाषहेतुका देभियते वस्त्रवागादिभिश्चेतोविकासो हा
स उच्यते स शृङ्गवैकृते तेन हास्यप्रकृतिको हास्यः यथा आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मन्त्राम्भसां
प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे तारस्वरं प्रहितथूत्कमदात्प्रहारं हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा अत्र ता
ग्रामीणो विष्णुशर्मा तत्कर्तृत्वेनैव विभावो रसाश्रयस्य पतद्धास्यमनुभावः चापलादिर्व्यभिचारीति
इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक् आदिग्रहणादनिष्टप्राप्तिः शोकः प्रकृतिकः करुण
यथा हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाशिषः धिक्प्राणान्पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे
दृशौ इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिरश्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि
अत्र विपन्ना कापि देवी स्वामिनी सम्भाव्यते दुःखहेतुर्विभावो प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः कोप उच्यते तत्प्र
कृतिको रौद्रः यथा कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः न

रकविह्वणासावंतेषां सभीसाकिरीटिनामयमहमस्वगमेयोमांसेक्रोमिदिशांवलिम कार्यारम्भेषुसंरम्भ
श्रेयानस्मादृउच्यते तत्रानुकृतिकोवीरः सवत्रिधायद्दवीरोदानवीरोदयावीरश्च तत्राद्योयथा त्वद्ब्रासृ।
त्रोसमन्तेविजहतनहःत्र्येमिन्ननृश्राकेभक्तभ्राग्रुष्माहेदेष्वलसेदयतिपरममीसायकानिष्पन्ननः सामिरे
ेतिष्ठपावेतमपितहिरूषानन्त्वदंमेत्र्यनादः किंविकुभेगालीलानियमितिजलधिंराममन्वेषया मि
श्रपराद्धद्वनीयो रोद्वपाक्र्याननोनितंवितवेक्रव्यदेभयम तत्रानुकृतिकोभयानकः यथा ग्रीवाभङ्गाभि
रामंसत्यंदपतति स्यन्दने वद्धदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम दर्भैरर्द्धावली
ढैः श्रमविततमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतित्वाद्वियति बहुतरंस्तोकमुर्व्यांप्रयाति जुगुप्सावि
स्यायोनोदोषमात्रात्मदर्शनात् तत्रानुकृतिकोवीभत्सः यथा उत्कृत्योत्कृत्यकृत्तिंप्रथममथपृथूत्से
धभूयांसिमांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनिजग्ध्वा आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः
प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थिसंस्थंस्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति विस्मयात्मिको विस्मयो वस्तुमाहात्म्य
दर्शनात् तत्रानुकृतिकोद्भुतः यथा विद्ध्रमहानेघतवावन्नारः ककान्निरेषाभिनैववभाद्धिः लोकोत्तरेषेष्वम
हाप्रभावः काप्याकाशि समपष्वसर्गः येषांभेदाववद्धमायानसिद्ध्यतीतिपर्वांविविशानुकरूपांस्यायिभा

का॰
प्र॰ का॰
२९
29

वाच्याद् रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चेमे स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः तत्रा-
विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आस्वादाङ्कुरकन्दोसौ भावः स्थायिपदास्पदम् सामान्यलक्ष-
णञ्चवास्थितिश्चैषां क्रमः कस्मान्नायं न फेनवद्बुद्बुदमोयं न त्व्यभिचारिणामित्यनयोर्भेदः विशेषलक्षण-
न्युक्तानि अष्टौ नाशेति वेत् स्थायिनो नृनायिकशङ्कानिरस्तेति यद्यपि विभावानुभावप्रतिपाद्यव्यञ्जक-
कत्वपुरस्कारेण व्यभिचारिभेदोपदर्शनेन कश्चिन्मायस्ततथापि व्यञ्ज सद्भावविवेचनाय निर्वेदस्य स्था-
त्वव्यवस्थापनाय च व्यभिचारिभेदानाह निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दै-
न्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार
एव च सुप्तं विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वि-
तर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः नामतएव समाख्याता
न तु लक्षणतस्तल्लक्षणानामस्मैरेव संप्रपंचेद्विनतात् तद्यथा तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वाव-
मानने तत्र चिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता चिन्तस्पेस्वेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयाद्विमितिनि।
केचित् रत्यायासकलाभ्यासा ... निर्निः श्वासप्रणतेवपा २ तस्यांवैवर्ण्यकस्मान्नन्मादकार्श्यादयोमा।

ता: अनर्थप्रतिभाशाङ्कु परक्रौर्यात्मदुर्नयात् वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् परोत्कर्ष
क्षमासूयागर्वदौर्जन्यमन्युजः दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादयः सम्मोहानन्दसम्भेदस्ख
लदङ्गवचोगतिः मद्यपानादिजन्ये(?)यो मदो विविधभावकृत् उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वन्मध्य
मप्रकृतिः परुषवचनाभिधायी प्रेति रोदिति विमसतः श्रमः खेदोध्वरः सादेष्वा सनिद्राभरादिकृत्
श्रमग्लान्यो विभेदस्तु च एकैकारणकार्यता श्रमस्यातिव्यायावस्यामथवाग्लानिस्तु चेद् बलस्यापचये
ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षम्हेति केके आलसं श्रमगर्भादेर्जैह्म्यं जृम्भाक्रियादिकृत् दौर्गत्यादेरनौजस्यं
वैवर्ण्यकार्श्यस्तब्धतादिमत् ध्यानं चिन्ताहितानाप्तेः शून्यताश्वाससंतापकृत् प्रयत्नपूर्विकाव्येष्य स्मृतिरित्ये
लेति केचन मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिमत् स
दृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात् जायते स्मृतिः भ्रूसमुल्लासकरजवादनादिस्तदुद्भवः अभीष्टार्थस्य
संप्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता धृतिः सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् चेतोनिमीलनं व्रीडासङ्कुचरागाद्य
वादिमिति केचित् मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः आत्मप्रकाशानुकरणचेष्टा चपलतो
च्यत इति केचित् तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः मनःप्रसादो लाभादेर्हर्षोत्कम्पस्वेदगद्गदाः।

का॰ प्र॰ ३
30

आवेगो राजविद्रावणादेः सम्भ्रमो मतः तत्र विस्मरणं स्तम्भः स्वेदकम्पस्खलद्गतिः अप्रतिपत्ति
र्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र क्रियास्वपाटवं
जातं शीतोष्णदाभयादिभिरिसेके गर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः सविलासाङ्गवीक्षा
विनयावज्ञादिकृत्तमः प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसंक्षयः निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वे
षणादयः कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसम्भ्रमैः तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः नि
व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः तत्र जृम्भाङ्गसन्दोहे मीलने नोच्छ्वासनादयः अयश्वासस्तु उ
त्वादेः त्वपस्मारस्तथाविधः मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशसम्भवः विरोधिभावात्स्वेव स्वापस्तदिति वि
स्मृतिभेदन ध्यानजाड्यभ्रमाद्योगितापादिकृत्तमा स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः कोपावे
गभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः जृम्भाङ्गभङ्गनयनमील
नाङ्गावलोककृत् अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता तत्र स्वेदशिरःकम्पनेत्ररागाङ्गविक्रियाः ला
ज्जाद्यैर्विक्रियागोपोऽवहित्थात्मनोविक्रिया व्यापारान्तरसक्तित्ववदनानमनादयः भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्या
शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः स्मेरताधृतिसन्तोषौ बहुमानस्तथात्मनि व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र वि

न्तरः प्रस्वेदवदकम्पतापाग्राग्रभावतो यदि तु उत्कण्ठा हर्षशोकादेस्त्वादस्थिरविभ्रमः तस्मिन्स्या
न रुदितगीतहासासितादयः भावस्याङ्गमनारंभो सरणं परिकीर्तितम् सस्मोद्धोदिन्द्रियविग्लानिगात्रवि
वेपण्णादिकं तत्र अत्र च मरणस्यानेके विरूक्षणं पठन्ति सा वयं तु स्वप्रहीनं सुप्तावस्थितं वैक्लव्य
मयाक्लेशकाद्याति विद्यते इति उक्तेण नमयानुविनमिते के अनेन दयावीरस्यापि तेन तस्या इत्यत्र तत्रेण
नानो विस्मितस्मुहुः न चास्य च सत्त्वादि विनाकृतेण न फलवदिति वाक्यस्यार्थ्यनरासायारणत्वात् तेपि कृवनस
चारिणः उक्तं शृङ्गारवीरयोर्हास्यवीरे करुणाय स्तथामतः शान्ते तन्त्रगुप्ताः कथितास्त्वभिवारितयायतः
इत्यादिव्यवस्था मुनेर्यस्त्वयं भावितत्र हि भिति गच्छितादेमनः लोभस्तोमात्रा निकम्पितादयः धृतेर्हीवित
र्कसन्देहाद्भुतरोगग्लनन्तिकः निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथमनिर्देशस्त्वपि प्राधान्यदेशोत्रच्छात्रप्रका
शान्तेन स्थायित्वप्रतिपादनाय निर्वेदस्थायभावात्वप्रशान्तोपि नवमो रसः तत्त्वज्ञानिकता यथा प्र
हौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा तृणे वा स्त्रैणे वा सम
समदृशो यान्ति दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः स्त्रैणः स्त्रीणां समूहः बाधाहाभावादा
योऽहं योऽस्मि अल्पत्वरूपता यो समते अत्र च दन्ति शान्तो नाम रसस्तत्र च दत्त भवति इत्यन्ताउपराम रूपः नैवेन सास्थ

यीनिर्वेदप्रभवत्वेन तस्य विषयेष्वलेपत्वरूपत्वात् आत्मावमानरूपत्वात् वा शान्ते तु निखिलविषयपरिहार
का· एण निजात्ममात्रप्रादुर्भावमयत्वानुभावात् ननूक्तं यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् तृष्णाक्ष
प्र·का· यसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति निर्वृत एव सर्वचित्तवृत्तिविरामोऽस्य स्थायीति निरस्तम् अभावा
३१ त्मनः स्थायित्वायोगात् तस्माच्छमोऽस्य स्थायी निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः सर्वथा वीतनिरीहावस्थायामा
31 नन्दः स्वात्मविश्रान्तिरिति रसवत्त्वं चाप्यलत्वक्रमेणोपदिशः स किंरूपं रत्यादीनां स्वरूपत्वात् व्यभिचारि
णां रसत्वं तानियमेन प्राधान्याभावात् सात्त्विकानामव्यक्तत्वादित्यत आह रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी
तथाञ्जितः भावः प्रोक्तः रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणं देवादिविषयेत्यपि प्रशमरसावस्थोपलक्ष
णम् तेन देवादिविषया रतिः सर्वा कान्तादिविषयाप्यप्रधानरतिर्हासादयश्च प्रशमरसावस्थाः तथा नेन व्यञ्जि
तो व्यभिचारी च भाव इति निर्णयं यदुक्तं रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्याद्देवादिविषयो यथा अन्याङ्गं भावभाक् च स्या
त्तदा स्थायि प्रभागीति तेन तदाह इतिकारः कान्तादिविषया त्वव्यक्तः शृङ्गारः तत्र देवविषया रतिर्य
था कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि
रोचते न मे मुनिविषया रतिर्यथा हरत्वघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः शरीरभाजां

भवतीयद्दर्शनेऽखनन्त्रिकालत्रितयोप्ययोग्यतास् एवमप्राप्तपरिपोषा स्वत्वादिविषया रतिः स्थायित्वं वा पुष्ट
मुदाहार्यम् व्यभिचारी प्राधान्येन वर्णितो यथा जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया मा मां संस्पृ
शपाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता न ततः नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां भ्रातस्तावदहं शठेन
विधिना निद्रादरिद्रीकृतः अत्र विधिं प्रत्यसूया प्राधान्येन प्रतीयते तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः तदा
भासा रसाभासा भावाभासाश्चेत्यर्थः अनौचित्येन प्रकर्षविरोधिना रूपेण `` न चैक्या प्रवृत्तेर्तिर्यगा
दिविषयतायां बहुविषयत्वे च व्यभिचारिणां साभासो भावाभासश्चेत्यर्थः अनौचित्येन प्रकर्ष हृतायां वा दृष्ट
वे एकविषयातिरेकत्वेनेति तत्प्रलापः वन्दीकृत्य नृपद्विषामित्यादौ उदाहरिष्यमाणत्वात् रसाभासो य
थास्तम् केवा सालिन्दनमपि विनायं नरमसे विलेभे कः प्राणान्नूनं स्वत्वसुखेषु गायसे स्वलने
कजातः शाखिशिरः [illegible] विश्वमालिङ्ग्य मिवलात्वेपः श्लोकस्यैषा सदननगरिष्ठायामिसितयम् अत्र बहुषु व्यापारो
पपादने बहुविषया रतिर्व्यज्यते न त्वयं व्यापारस्य बहुविषयत्वं प्रसिद्धम् एकत्रापि तादृशव्यापारसम्भवा
त् यत्त्वनेककर्मोपपादनमनेकविषयत्वं क्रियाणां प्रकटयति एकविषयताभिप्रायेण त्वेकमेव कर्मोपपाद
नमपादितेति उक्तम् [illegible] स्तनौ विलेभे इत्यादीनां भिन्नवाक्यस्यानामेकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितत्वे येन

का॰
प्र॰
३२
32

दन्वयितेनोभिन्नस्यापि किं कथयत्यादिपदैरूपस्थापनेभिन्नक्रमपदैरेवोपस्थापनाद्दुष्टता अथक्रमः न्नश
ह्येन व्यवस्थितार्थेन व्यापारस्यानेकविषयत्वं लभ्यते एवमेकत्र भेदाभिप्रायेण गतेस्तत्रापि तथैवावगम्य
ते बहुपदमनेकपरं वा भावाभासयोरनाकाशस्तथाकरस्तुवितरलायताक्षी सा स्मरयौवनतरङ्गितविभ्रमा
ढ्या तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः अत्रैतत्व्यभिचारिभूतावि
न्ताद्यनेकविरुद्धवर्त्तितानायिकायामनन्तरक्रियायत्नेऽप्युत्कर्षेण तद्व्यभिचारिणोऽपि तस्यानातः एवमा
न्येषूदाहार्याः भावशान्त्यादिरक्रम इत्यत्र भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह भावस्य शान्तिरुदयः सन्धि
श्शबलता तथा सन्धिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः शबलता तु कालभेदेन निरन्तरयोरास्वादः पूर्वो
पमर्द्दितेनानवभावशबलतायाः शान्त्युदयाभ्यामविशेषः शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्यास्वादे तन्नेदृश्या।
यागमात् तत्र भावशान्तिर्यथा तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्राङ्कितं किं वक्षश्चरणानति।
व्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्सम्प्रमार्ष्टुं मया साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशा।
त्तन्व्या च तद्विस्मृतम् अत्र कोपस्य शान्तावेव चमत्कारविश्रामः उदयो यथा। एकस्मिञ्छयने विपक्षरम।
णीनामग्रहे मुग्धया सद्यः कोपपराङ्मुखं ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि आवेगादवधीरितः प्रियतमस्थि

न्दरसीष्यंस्थितस्तन्दलेणार्थीभूतस्तुसर्वस्यैमन्दवलितश्रीवंश्रुतवीदितः अयं चैतन्तकवसोदयः सन्धि।
यथा उत्सिक्तस्यतपः पराक्रमनिवेथैरभ्यागमायैकतस्यन्तद्रूः प्रियतावविरसभैमाम्फालश्चमाकर्षतः वे
देहापरिरम्भपववथुद्धश्चैनन्यमासीलयन्नानन्दोहीरभ्रान्मनोन्मुचाशिरास्तियेयरूणाश्यतः अयमपूर्वी
वेसम्भ्रमात्मकआवेगः उत्तरार्थेहर्षः अनयास्त्वहृकालेमेवास्वादः श्रावलनायथा क्वाकार्यशुभि
लक्ष्मणः वक्रलेम्भयोपिदृष्टपतसमादोषाणांप्रशमायनः अकृतमहोकोपेपिकान्तेस्वलम किंव
तन्मयिपकलुषाः कृतयियः स्वप्नेपिमाद्भलेभावेनः सास्यस्वपेवलुशुवाधमापरपास्पति अथका
कार्यमितो वितर्कः भूयोपीतोत्वकंदोषाणामितिमतिः कोपीपीतिस्मृतिः किंवदन्तीतिशङ्क
स्वप्नेपीतिदैन्येवेतः स्वास्थ्यमितिधृतिः कः खल्वितिविन्तास्फुटेरपूर्वेयपूर्वोपमर्देनप्रतीयमानाश्रावल
तावमत्कारभूमिः ननुशान्तोदिवत्स्थितिरपिप्रकारः सम्भवत्येवकथेनाक्त इति चेन्नभावोस्त्येवनड
त्येः मन्स्थैर्यभावाभिन्नत्वात ननुव्यभिचारिस्थलेनियमतोस्थरसस्यावस्थानेतत्कथंभावोदाहा
रणमितत्कथंवाभावाधनितेरमाद्र तेनतेषां गुणीभावादिमतनमाह स्वरसोपितेङ्गितेप्रासुवन्तिक
दाचनतेभावशान्त्यादयः कमीदावनयदातपवाङ्गिनतव्यवदन्तेव्यवदनप्रश्नेतेराजानुगम्यमान

का॰
प्रकं॰
३३
33

रसवत्। एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं विचार्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य भेदावाह । अनुस्वानाभसंलक्ष्य
क्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः । शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ॥ घण्टादावनुस्वानसमानो यो ।
ध्वन्यात्मशब्दादनन्तरं यथा लघीयान परोऽनुरणनरूपः शब्दः प्रतीतः तद्वत्संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिर्यत्र
सः शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिविधः । तेन शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यः अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यः उभय
शक्तिमूलव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः व्यङ्ग्यः शब्दः शक्तिमूलत्वेनैतदेव यतो नैव शब्देन तदर्थप्रतीतिर्नेति ।
नैतत्पर्यायान्तरेणापि एतत्प्रतीतेः । वार्थशक्तिमूलत्वेन तन्निभिधायाः नत्वतीति शब्दान्तरेणाभिधाया
यत्र नानियमेनैतद्विशेषभेदोऽस्त्यव । तन्नियमेन तन्नाभिधामूलत्वे किं तु व्यञ्जनामूलत्वमेव भद्राम
नस्तिवत् भवेद्दिति यत्किं न विडम्बन तदुपारेयम् भद्रात्मनः शम्पादेरेवेदं तेनैव क्षतानि । अन्यथा ।
तस्य सर्वमेतद्वहिर्भावाः पतोऽकिं वय प्रमादाद्वारेण प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्याख्या
नेन द्वितीयभवानिति नैनतत्तीयप्रसीत्तेन प्रकरणस्याभिधानियामकस्य सापेक्षत्वात् तेषा
दाहरणान्तेविरुद्ध्यन्तत्स्मात् यथोक्तमेव नाथ्यन्तं ते शुभमर्थे । अलङ्कारो यत्र वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते
प्रधानत्वेन स तेयः शब्दशक्त्युद्भव द्विधा शक्तिशब्दमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो द्विधा अलङ्कारस्यानल

हृतवस्तुमात्रस्यैव प्राधान्येन प्रकाशनादित्यर्थः तदार्थे यथा उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन येन जर
ठोर्जितग र्जितेन निर्वापितस्सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः कालो वैरिहननाय
करवालः स एव सहृदनुधाराजलैव हन्तीति महाम्बुवाहः यद्वा महान्तुत्सवः स एवाम्बुनदाहः ग
र्जितं सिंहनादः अत्र करवालमुल्लास्येत्यावन्मात्रे उक्ते यदेतावद्दशाशब्दप्रयोगस्तत्स्यामत्त्वबन्धार्थ
कत्वमात्र सज्ज्यतामित्यस्याकरणे केचिद्वारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुप
मानोपमेयभावकत्वेनात्यर्थमित्युपमालङ्कारम् इत्याहुः स च यथाह्यभिव्यक्तिमूलः पर्यायान्तरेणाच्युपादित
तदर्थोपस्थितः तदप्रतीतौ एवमन्येष्वप्यूह्यम् एवमलङ्कारान्तरेष्वपि यथा अतिरदकुविरप्रतापो विधुर
निधात्कुहिमांशुमधुरलीलः सतिमानतनुत्वेन प्रतिपदपल्लवापुरगोविदाङ्गुलिभवान् अत्रापि तिमकुवि
अप्रतापः एवं कमण्डलुकपदस्यतांहिषदत्वेविरोधाभासः पदभेदेऽपिविरोधाभासो यथा अमितस्स
मितः प्राप्तैः रुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो अहितः सहितः साधुयशोरसतामसि नत्वविरोधस्यसर्वत्र शब्दशक्तिम
वेनव्यते नक्रियते सीमाग्रविशाहादेविरोधव्यञ्जकस्याभावे वाच्यत्वेन तदभावव्यञ्जनमेवेनत्वे
निरुपादानसम्भारमभितावेवतन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने चित्रं नानाकारा॥

का·
प्र·टी·
३४
34

मालेख्यैककलावन्दृशोऽत्र भागः कौशलं चक्षुष्पादानैर्वर्त्तितो वा लेख्यकारिभ्यः कलावत्त्वात् शूलिनोऽप
तिरेको व्यङ्ग्यः तस्य चित्रकलाशालित्वयोः परिहार्य्यसन्देहेन शाब्दशक्तिमूलत्वानन्ददायित्वेऽप्युपमादेर्नाशा
मान्येन वाच्यत्वे स्फुरत्त्वेषामलङ्कारत्वे ध्वन्यानलङ्कारणात् द्वितीयोदाहरणस्य काव्यस्याङ्गादिव्यङ्ग्यस्य प्राधान्या
दिति वक्तव्यं तथाप्यमलङ्कारत्वाभिहितिस्तावतालङ्कारव्यपदेशात् यथा ब्राह्मणश्रमणपूर्वार्थे समासोक्तिरिवा
त्रापि तद्व्यपदेशः ननु एवं व्यपदेशसमर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनित्वेन समर्थितेऽमिति विवक्षयालङ्कारपदेन।
तद्योग्यतायामवलम्बितत्वात् नैवं वैरसादिध्वनावप्यलङ्कारध्वनित्वप्रसङ्गः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्या
वतारस्य तथाभिप्रेतत्वात् वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव न तु रसापेक्षया तद
पीत्वं तस्य गुणीभावात् तथा चोपमादीनां रसाङ्गतया लक्षणं चाप्यपेक्षया प्राधान्ये चेति न दोषः वस्तुमा
त्रे पश्चिमस्त्रैणपद्मपसङ्कररसक्लिष्टेण पक्षेरकलेगास्य उणश्रपप्रोद्दरेभ श्रवमसितावस्तुतस्तु अव्ययव्ययेभा।
गदत्तमासितदोस्तनिव्यपेते तत्रापश्रोहेरेतिशाब्दशक्तिमूलमिति तथा शनिरवनिवतमुश्चैर्निदन्तिकमसि
नेवन्तु यस्मैतम् यत्र प्रसीदसि पुनः सभास्तुदारोस्फदारस्य अत्र प्रथमार्द्धे शनिशनैश्चरसेन नर्थवरुद्धावपित
इत्यनुवर्तनार्थेपके कार्यक्रम इति वस्तावगुणेन ननु विरोधालङ्कारः शनिरशनिरिति सामानाधिकरण्यभा

वात् विरोधस्य वतश्चैव विश्रान्तेः द्वितीयाद्युदाहरणे त्वत्र च श्लिष्टस्यार्थे नैव विरोधस्य वाच्यतानाश्रयणं प्रथमायां श्लेषे
न विरोधस्याभ्युपगतत्वात् अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यं विभजते अर्थशक्त्युद्भवोप्यर्थो व्यञ्जकः सम्भवी
स्वतः सम्भवी विवस्तुरूपार्थो वस्तुव्यञ्जकः। प्रौढोक्तिमात्रसिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा वस्तु वालङ्कृतिर्वेति ष
ड्भेदोसौ व्यनक्ति यत् वस्त्वलङ्कारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः। स्वतः सम्भवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरी
रः अपि तु बहिरप्यौचित्येन सम्भाव्यमानः। प्रौढोक्तिमात्रसिद्धः कविनिबद्धः नायकावक्तृप्रौढोक्तिमात्रसि
द्धश्च स स्वविधोपि वस्तुमात्रमलङ्कृतेर्वेति षड्भेदो व्यञ्जकः षण्णां व्यङ्ग्यस्यापि प्रत्येकं वस्तुवालङ्कृतिर्वेति।
द्वादशभेदो भवति तत्र स्वतः सम्भविनार्थभेद वस्तु यथा वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा अलससिरोधुत्ताणं अ
ग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ। इय भणिएण णअङ्गी पप्फुल्लविलोअणा जाआ। अलससत्वेनान्यत्रगन्तुमिच्छुः
धूर्तेः स्वैरचरने गुणाग्रगुणः यतः समृद्धिमत्वाकृपणः सुखेनेयतीति निर्वाह्ये यतः प्रफुल्लनयनत्वं वस्तु वे
नान्यासामनाकर्षणीयः इति ममैवोपभोग्य इति व्यज्यते वस्तुनालङ्कारस्य यथा धन्यासि या कथयसि प्रि
यसङ्गमेपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि
किंचिदपि स्मरामि अत्र वाच्येन वस्तुना तस्य धन्यासि यदहं तु धन्या नेति स्वव्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते नन्वया।

का॰ ञ्जकोऽथनासीतिनितमादार्थस्यव्यतिरेकालङ्कारपवत्तकत्वं वस्तुव्यञ्जकोदाहरणमितिचेदत्रसम्बोध्यव्यतिरे
कस्तावन्नवाच्यः आत्मनिकृष्टताभावस्याशाकृतवान् अत्र वस्तु यद्यपि भवन्नेव न तथापि भवन्नेव न तथापि न म।
प्र॰ नेपदैवंवाच्येनवस्तुमात्रेणयथोक्तव्यतिरेकव्यञ्जनादिति अलङ्कारेणवस्तुनोयथा दर्पान्धगन्धगज
३५ कुम्भकपाटकूटसङ्क्रान्तनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः वीरैर्व्यलोकियुधिकोपकषायकान्तिः काली
35 कटाक्षइवयस्यकरेकृपाणः अत्रकालीकटाक्षइवकृपाणो व्यलोकीत्युपमानपुनरुक्तोल्लाससम्भावनाति
रेकात् तथा च सकलरिपुः क्षयः क्षणेन करिष्यतइतिवस्तुप्रकाश्यते अलङ्कारेणालङ्कृतेर्यथा गाढ
कान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधिरुषानिजाधरम्
अत्रनिजाधरदशनवैरिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः पौर्वापर्याभावलक्षणयातिश
योक्त्यलङ्कारेणादशनसमकालमेवशाकवोव्यापादिताइतिसमुच्चयोयोसौसत्वेयुगपद्यागुणक्रियेत्युक्तल।
क्षणः समुच्चयालङ्कारोव्यज्यते एषप्रवत्तलयकालेयोगपतेतिवुतसंपिन्तलयोगपतेति पदेनकोऽपिद्युत्यते सम
क्षणाप्यनस्यादितिनिवर्तितासितिवृद्धेरुक्तलक्षणाऽन्यत्वात्रव्यस्य एषव्यञ्जकोऽर्थः स्वतः सम्भवीकविप्रौढो
क्तिसिद्धव्यञ्जकेभ्योभेदवत्त्वप्रयर्थैववस्तुनावस्तुनोव्यक्तिर्यथा कैलसस्यप्रथमशिखरेवेणुसम्मूर्छना।

भिः स्फुटा कीर्तिर्विद्युत्स्मसलीगीयमानां यदीयास्तु स्वस्ताणार्द्धः सरससविभिनीकाएतस्तजातशङ्कः दिक्षु स्वप्नवण
प्रलिनैरह स्तु सावर्तयन्ति अत्र यद्यपि विभिनीकाएतस्तजातशङ्कः इति भ्रातिमान्न सन्देहो वालङ्कारो व्यञ्जका।
इति वस्तुमात्रव्यञ्जकतदाहरणं सङ्गुरुम अत्र कीर्तिश्रवणानर्तनेरेकफेद्रस्त्वावर्तनेहत्तिनिरतः स
म्भवि किन्तु कविसम्प्रदायात्क विनावर्णिततामिति प्रौढोक्तिसिद्धम् एवमग्रेपि द्रष्टव्यम् अत्रैव वस्तुनालङ्का।
रस्य यथा कमेस्त्ववल्लीर्मर्छित्रते सा समरास्मिन् यमिरीगदि या इत्थं कन्दर्पाद्विरहुरात स्वर्मिदं क्व एतद्रमिस
न्दविम्रु अत्र तेन तथा समरे केशोघ्नयश्रीगदेहीतायथातस्मारयः कुन्दराभिः कारितेस्थितापिता इति वस्तु।
नापके वसङ्ग्रामेविजयदर्शनात्तस्मारयः अपलायनगुह्यासतिष्ठन्नातिकाव्यलिङ्गम् न अपलायनगता
त्वदेरिणः किन्तु ततः पराभवं सम्भाव्य कन्दरापवनाश्रयणन्तीति पन्धातिरव्यञ्जते यत्तुके शग्रहणाद्वा
लोकनोद्दीपितसारागरवकन्दरा स्त्राहियुरात्क एवमहत्तीद्वमेदाश्रव्यज्यते इति तन्न वेदेव यदिक्षु वैकन्दरा
दीनोन्नायिकात्वारोपस्मात् अत्र यथाकेशग्रहणस्य मदनोद्दीपकतायोगात् न वभ्युपगमेवन तव स्तुमात्र
व्यञ्जकत्वं किन्तु समासोक्तेरलङ्कारस्य अत्रैवालङ्कारेणवस्तुनो यथा गाढालिङ्गणारहसनाअस्मिदर
पलङ्कं समोमरर माणांसिणीणमाणेमीलणभीरुस्त्रीदिस्मादि अत्रपीडनभीतरवे तत्तेनयाप्रमालि

श्री
प्र.क.
२६

हृन्नादितत्वत्सम्भव इति वस्तु ध्वन्यते अत्रैवालङ्कारेणालङ्कारस्य यथा गाढेरेवदृसन्तीकश्ववग्रणेत्रुदृढविशि
वेसा दावे इभग्रणमण्डलमणविग्गजग्गइसावाणी अत्र गाढेरेवदृसन्तीत्युत्प्रेक्षयालङ्कारेण चमत्कारैक।
कारणं तन्नवेनवञ्जगद्दन्तुज्ञामसनातिमिसीन इति व्यतिरेकालङ्कारेण व्यतिरेकः प्रकाश्यते यद्युत्प्रेक्षां विनापि व्य।
तिरेकोयं प्रकाश्यते नियतीम्मादिवत् तथापि न स्फुटो भवति यद्वा तावन्दाव स्पष्टाजनकेन उत्प्रेक्षालापाव्यञ्जक
त्वेनोत्प्रेक्षा या व्यञ्जकत्वेन हीयते कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धव्यञ्जनकार्यस्य धनेर्भेदचतुष्टयेव।
स्तुना वस्तुनोर्थयथा तल्लेक्कणितिमिवलाहिविलिदासेभेत्याविद्मोर इफारफुल्लफणायलीकवलनेपत्तादरि
दत्तुणम नेश्शएहिं मलयानिलाविरहिणीनीसाससंसत्थो दिण्णजादामक्कतिमिनत्तनेवविवह्लानारुण्णप्र।
ल्लाविश्वासाश्चयथोक्तेनवस्तुनाविश्वासेन ग्रीष्मे मलयानिलाः किं किं न कुर्वन्तीति व्यज्यते तारुण्यप्रफुल्ल
निश्वासहृतस्य व्यक्तावुपयोगात् नैवेवमस्याशयोजनकत्वे नक्तिविशेषोपरिपोषकत्वात् निश्वाससम्पर्कस्य।
बहुलत्वहेतोरुपदानात् काव्यलिङ्गस्य व्यञ्जकतेति वेद्यतस्पदेन तन्नाविवल्लायासपितथाव्यक्तेः नैवेवव
स्तुनालङ्कारस्य यथा सहि विरहकृशाणमाण स्मतन्ताधीरतरोणश्वासासंपिवदंसणविह्लकाणवनासिस
हसतितेणवोसवियं अत्र प्रियदर्शनाविह्लत्वंवत्तणाधीरतेणापसत्तमितिवस्तुनाक्कतेपिप्रार्थनेसाप्रसत्तेति

विभावान्तरेणे प्रियदर्शनसौभाग्यवलेधैर्येण सोढुं न शक्यत इत्येतद्व्यापितमस्ते अत्रैवालङ्कारेण वस्तुनो यथा
नलोलकरग्रलग्नलग्नलस्पणत्तपहितहलोष्ठेणोस्त्वमहादृष्टु रत्नेसमये पसाऽङ्केको वेणशुणोरमेनश्रलक्ष्मि
श्रा अत्र किमिति लोचने कुपिते वहसीति प्रश्नोत्तरयपश्चाद्गतवालङ्कारेण कोवेणशुणोरमेयलक्ष्मिश्रा इति पद्
त्यलङ्कारसहितेन रकेवलमानन्दयतानिगोपयसि किन्तु तेषां मदेप्रसादपात्रं जातेतिव्यज्यते अत्रैवालङ्कारे
णालङ्कारस्य यथा महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती दिनमनन्यकर्मा अङ्गं तनुकमपि तनयति
पर। अत्र महिलासहस्रभरिते त्वाहृदये स्थानेन लभ्यते ततो ऽहं तनुत्वमपि तनीयते इति हेत्वलङ्कारात् अभ्यन्तरो
स्त्वलङ्कारेणोपि तवहृदयेन वर्तते इति विशेषोक्तिः। अत्र कविनिबद्धा सखी वक्त्री। एवमर्थशक्त्युद्भवस्य द्वाद
शभेदाः। शब्दार्थोभयभूरेकः। यथा अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा। तारकातरला श्यामा सानन्दं
न करोति कम्। अत्र श्यामा रूपकामिनीविशेषरजन्योरुपमा व्यङ्ग्या सा वा तन्द्रचन्द्रेत्यादेः परिहृतसहृदया
समुद्दीपिते स्मादेरुत्तत्रसहृदयोभयस्यापि व्यञ्जकत्वेन शब्दार्थोभयशक्तिमूला। भेदाश्चाष्टादशास्यतत्रा
अस्य ध्वनेः न तु शब्दार्थोभयभुवः। ननु रसादीनां बहुत्वादष्टादशत्वमनुपपन्नमत आह। रसादीनामनन्तत्वा
द्भेद एको हि गण्यते। कथमनन्तत्वं इत्थं नवरसास्तत्र शृङ्गारस्यैव द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलम्भश्च तत्र संभोगस्यापर

श्री:
का.प्र.
२७
37

परस्परालिङ्गनादयो बहवो भेदाः विप्रलम्भस्याभिलाषादय । उक्तानयोः रतिविभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यं
तत्रापि नायिकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम् तत्रापि देशकालावस्थादिभेदेनैकस्यैव रसस्यानन्त्यं काव्य
णनामेवेषां उक्तस्तस्यैकैकेन गणने अस्मल्लुब्धक्रमनत्वपमकें सामान्यमाश्रित्य वाक्यामुक्तः । शब्दार्थोभय
शक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्य एव नतु पद इति नायं नियमः । शिशुपालवधे तस्तनोत्कौ प्रबन्धे दर्शिनादित्ति चेत्तन्नो उभयश-
क्तिमूलेऽपि ध्वनित्वाभावात् तत्प्राधान्यात् ब्राह्मणातिक्रमसमा इतिवत् अन्यत्राप्येवं सम्भाव्यत इति चेत्सर्व
व्रतानन्त्वक्वापि निश्चीयते येन तदादायविभागः स्यादिति पदेष्वेव अन्येसम्भवदशप्रतिभेदवाक्ये पदेतिन नु
पदस्य व्यञ्जकत्वेकमायाति वाक्यरूपस्य काव्यध्वनित्वे कथं वा पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य वाच्ये
तेति चेदुच्यते पदप्रकाश्यत्वेन पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि यद्वा पूर्ववन्निराकाङ्क्षस्यार्थस्य वाक्यस्यापि ध्वनिशायित
र्थव्यञ्जकत्वेन तद्वाक्यस्यैव ध्वनित्वव्यवहारमित्यभ्युपगमात् कश्चिद्दोषः । एकत्रावस्थितेन वनताद्दशपदेन समस्तमेव
वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति कामिनीवैकावयवस्थितेन भूषणेन तदुक्तं ध्वनिकृता एकावयवसंस्थेन भूषणे
णेनेव कामिनी चैकावयवस्थितेन भूषणेन तदुक्तं ध्वनिकृता एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी पदद्यो
त्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती इति न तस्य वाक्यस्य अनुद्दाहृते पदस्य अनुद्दाहियते तत्राप्यविवक्षितवाच्या

भेदयोरर्थान्तरसङ्क्रामितवाच्यं यथा यस्य मित्राणि मित्राणि शात्रवाश्च वस्तथा अनुकम्प्योनुकम्प्यश्च स जातस्स।
च जीवति अत्र द्वितीयो मित्रशब्दश्चाश्वस्ततेशात्रवशो द्वितीयो निर्यायते अनुकम्प्यशब्दः स्नेहपात्रे सङ्क्रामितवाच्यः नाय।
कस्य हठप्रकृतिकत्वेप्यङ्गत्व न तु नाम अस्मि वश्यम विदुषामिति वाक्यप्रकाशो पूर्वमुदाहृतं तस्मादस्य पदप्रकाश्य
स्य कोभेद इति चेदत्र न वेवाच्यात नहि प्रत्येकपदव्यङ्ग्यभिन्नं समस्तवाक्यव्यङ्ग्यं तस्मादत्र सर्वेषामावयोनेनभ
विमिसेवं तत्प्रयत्नपरम इदन्तु केवलमित्राणीति पदव्यङ्ग्यमात्राभिप्रायेणेति अत्यन्ततिरस्कृतं यथा खलुव
वहारीदौ सन्निदारुवारुणीति हृश्यवितहविचारणम् हिमप्रवत्रस्वबहुसन्धानास्त्ववसराविष्णुज्ञान्तिश
त्रमोहेनाप्रवृत्तिर्लक्ष्यते न च तत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः इष्टकार्यकारित्वं वाच्यत्वं यद्यपि व्यवसायमोहाभ
वोनान्यथा योग्यपरेति कर्तालक्षणात् तथापि धीराणाम् अधीरस्यावेलक्षणं प्रतिपाद्य न च तल्लक्षणाविना सम्भ
वति अधीरव्यवसायोपि मोहाभावान् इति वरणेलक्षणासीकार्यार्थलक्ष्य अलक्ष्यक्रमो विद्ध्य यथा लावण्य
तदेसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् अवयवसंस्थानसौष्ठवं रूप
म् अवयवविनस्तु तदेव लावण्यं कान्तिरुज्ज्वलता अत्र विप्रलम्भार्थे वाक्ये अनुभवैकगोचरमर्थं प्रकाशय।
तो तस्यदानीमाधारस्य एवमग्रेपि न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यञ्जकता किन्त्वन्येषामपि यथा स्वर्गे

का॰
प्र॰
३८
38

मुग्धतयैवनीतमखिलःकालः किमारभ्यते मानंधत्स्वधृतिंबधानऋजुतांदूरीकुरुप्रेयसिसख्यैवंप्रतिबो।
धिताप्रतिवचस्तामाहभीताननानीचैःशंसहृदिस्थितोहिननुमेप्राणेश्वरःश्रोष्यति अत्रभीताननेतिपदंनी
चैःशंसनविधानस्योपपत्तौप्रकाशयतिप्राधान्येनरागातिशयंव्यनक्ति भावादीनांवाक्येपिनचारुत्वंपदप्रके
श्यतेपि स्वतरामतस्तत्तन्मेदानोवाहियतेललव्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेषुपुष्पस्पृशाक्रिमस्लेङ्कःरसस्ययथास्थिरा।
विस्तरधमादितकरालकरवालभुजःपरिघःकुटिलभृकुटिविलङ्घितललाटपटोविभासिनृपभीमसम्र
रभीमेतिभीषणीयार्थेनतदूपसम्बोधनविशेषणेनभीमसेनोपमाव्यज्यते अत्रैववस्तुनोभिव्यक्तिर्यथाभु
त्ता मुक्तिकृदेकान्तसमादेशानतत्परः कस्यनानन्दनिष्पन्दंविदधातिसदागमः काचित्सङ्केतदायिनमेवंशुला
याहसौशंसतितत्रसदागमपदेनसन्तिर्व्यज्यते उभयोश्चतयःशाहप्राधान्यंपरिहसमरुतान्त अर्थशक्त्युद्भवे
षुस्वतःसम्भविन्यर्थेव्यञ्जकेवस्तुनावस्तुनोव्यक्तिर्यथा साधयाम्यलपाक्षिसिन्ननलयत्तेनाङ्कःसमालेपितेयानो
स्नावलमौलिमस्थरमृणालविरुद्धमग्रागतिः आश्चर्यंतवसौकुमार्यमभितःक्लान्तासियेनाधुनानेत्रद्वन्द्वम
मसीलनव्यतिकरेणाशक्नोतितेनासितम् अत्रवसौकुमार्यमाश्चर्यंयाक्लान्तासिधुमाक्षेनाक्रासीतिवस्तुभुनापदप्राधा
न्येनविज्ञसते वस्तुनालङ्कृतिर्यथानदशामिमहाङः रवविलीनाशोषपातका तस्मिन्नाविश्वरान्प्रादन्दैरणपुण्येव

३८

यातथा विघ्नयन्तीजगन्त्यूर्तिंपञ्चस्यसह्यपिलम् निरुद्धासततयास्तुक्तिंगतान्यगोपकन्यका अत्रतन्मा।
सहस्रेरूपभोगयानिकृतदुष्कृतयोः फलानिवियोगदुःखविन्ताह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तं एवंसुकृतदुष्कृ
तयोः फलानिदुःखविन्ताह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्ते एवंसुकृतदुष्कृततापफलपशिनादात्मेनाथा।
वसितोभगवद्वियोगदुःखविन्ताल्हादेप्रतीयतेइति निर्गीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिरुद्धपमेशेषव।
यपलाभ्यांघ्रीयते अलङ्कारेणवस्तुनोयथा तुणाद्यानन्दणदावतसंवनेध्यसनमध्यसनम् वतवी।
ततवहिःषतापराद्गुरवेनतयिपरास्तुखंसर्वम् अत्रपरास्तुखीनतयीसर्थान्तरन्यासेनविधिरपिनामनुवर्तते
इतिवस्तुसर्वपर्यप्राधान्येनव्यज्यते नतुनायमर्थान्तरन्यासः वनेरत्नकोमिसादेवीप्रुपसार्थस्यानुपपादकत्वा
दितिचेन्न श्रुत्वपात्स्याव्याख्यस्यलक्षणदाहलक्षणदाभिन्नेतिविरोधस्योपपादकत्वेनाप्राधान्यात् अलङ्कारेणाल
ङ्कारस्ययथा नहवलद्वस्सगोसस्मिन्नासिमहोरमिलाणकमलदलोरुत्राणवबद्धाससाहणाक्कितउव
अणोमहीसवमुहम अयाथरोम्बानकमलयस्यमिति रूपकेणालङ्कारेणातवयामंमुहम्गुहस्समुहेनफलोतेन
तस्यम्लानत्वमिति काव्यलिङ्गं मिलाणकमलदलपदेनप्राधान्येनव्यज्यतेअथकविप्रौढोक्तिमात्रेण
निष्पन्नशरीरकार्येवस्तुनावस्तुनोव्यक्तिर्यथा राईसुवन्दधवलासलीलयमफालिध्रयणजोवावंपक।

का॰
प्र॰
३९
39

क्रान्तविरहगुणारम्भगुणरञ्जनविश्रम्भजो । अत्र वस्तुना येषामसौ स्मेरो राज्ञा तेषु मध्ये न कश्चिदपि तदादेशपरास्तु भवत
इति ग्राह्यि रूपभोगपरैर्निःशाति वाच्यं न इति वस्तुध्वनिः राजपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । अथ व्यञ्जनात्ताविषयो हि
गाम्भीर्यवाथ्येन व्यञ्जकोपयोगी प्रस्तुतनस्वैरा गोविषयो गम्यते । वस्तुनालङ्कृतेर्यथा । निशितशरधियार्प
यत्यनङ्गो दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले दिशि निपतति यत्र सा च तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ।
अत्र व्यतिकरमेत्य तावस्याः समुन्मिषन्तीति वस्तुना परस्परविरुद्धा अपि निर्वेदोन्मादादयो भावस्याभा
वन्तीति विरोधालङ्कारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । अलङ्कारेण वस्तुनो यथा । वारिजन्तो वि पुणो
सन्तावकअत्थिएण हिअएण थणहरवअस्सएण विसुद्धजाइ ण चलइ से हारो । अत्र स्तनभरवयस्या
तेनैव विशुद्धजातित्वात् हारो न चलतीति न वलङ्कारेण न वर्तते कस्य मानपदवहरोऽस्तीति वस्तु न चलतीति
पदेन प्रकाश्यते । अलङ्कारेणालङ्कारस्य यथा सो मुद्धसामलङ्गो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो तीए
खंधाहि बलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ । अत्र खङ्गस्य सङ्कोरूपो धम्मिल्लः स्मर इति रूपकेण तथा केव
पाशास्कन्दे पतितो यथा रतिनिष्पत्तौ व निष्पाप मनिहतेन च्छ । कास्य कोऽपीति विभावनास्कन्दः प्राधान्येन व्य
ज्यते । अथ कविनिबद्धप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यञ्जकार्थध्वनिभेदेषु पदप्राधान्येन वस्तुना वस्तु

नोव्यक्तिर्यथा । एवं प्रतिसामर्थ्यकस्य तट्टप्रकोऽपि भणसमद्दसप्रकासोहग्गासमग्गापउंसुरजणिप्रत्तहज
रुज्जप्रप्रयथाक्तेनवस्तुनान्यस्यासापिप्रयमसन्तुष्टतस्त्वमर्म्भर्ननततइतिवस्तुएवप्रतिमामिप्राक्रूपेणप्रश्य
णीपदप्राधान्येनद्योत्यते अप्रपदेश्जनीवसुपमानैरपसेणकथंव्यञ्जकथामित्य नदेतत्पादानेमिष्टवाथैनेव
व्याक्तिसम्भवात् अतएवहेतोनवेक्याटिपदयोरपमितसुक्रमविलङ्कारस्ययथासहिएवणिङ्गवएसमर
स्मिप्रङ्कामालीसहिमणिविउड् हारोणिवाविउोविस्तस्त्रेरेनतोदोस्तहंरमिश्रं यत्रनिपुर्वनसूम्प्रीअ।
क्रापालीमत्येतिनिरूपकस्य व्यञ्जनायामप्रयोजकनयावाथिनवस्तुमोत्रणहारश्लिष्टेदाननन्तरंश्रोद्याङ्कना।
रतादिलक्षणेनवाच्यायाम्लेषतमन्तनकथयदीहगितिविति रेकालङ्कारः कदृपदप्रकाश्यः । अलङ्का
रेणवस्तुनोयथापविसन्तीअघरवारंविवलिअवलोइअ एणपहं खन्धायद्रूणघरुटट्टणंथोत्तिरुअसिसहि
किति अत्रनष्टइति रोदिषीतिहेतलङ्कारेण सङ्केतनिकेतनंगतासुंकांश्चकेतस्यापृद्दिगन्तुमिच्छसि
तदपरंवत्दंगद्दीनागच्छति वस्तुकिंतिपदप्राधान्येनप्रकाश्यते यथावा विहलखवलन्तसंसोदद्दु
एआवरेणतरलन्तदिट्ठिम वारपठेसक्तिमेण मण्णागुरुअंति पाडि अविभिण्णदलयनदीकूलेलता
गृहीणेकृतसङ्केतमप्राप्तंगृहप्रवेशसमयेपश्चादागतेकाश्चकेतस्याश्चननदीगमनायश्रोंदमवेक्षाय।

को॰
प्र॰
४॰
40

स्पर्शव्याजेनापह्नूयते अलङ्कारेणालङ्कारस्य यथा जोण्हार्य इमहुरसेण अविदण्णतारुण्णुस्सुअ
मणासावुड्ढाविणवोत्र अपरिबहूआअहहहरइतुहहिअअम् अत्रकाव्यलिङ्गं वृद्धांमूरवधूर्वास्मानुजि
ताभिलषसीतितदाचरितेवक्रेनवक्यते इत्यादेर्णालङ्कारः प्राधान्येनपरवधूपदप्रकाशोद्योमते शाब्दार्थो
भयशक्तिमूलस्तुपदप्रकाश्येनभवतीतिनचवाक्यस्यैवप्रधानत्वात् एवंपंचविंशतिभेदाः प्रबन्धेष्वर्थशक्ति
मूः अर्थशक्तिमूलः प्रायन्ते वाक्ये पदे प्रबन्धस्य असङ्घाटितनानावाक्यसमुदायः सचप्रकरूपः तदावां
न्तरप्रकरणरूपश्चेतितत्रपदवाक्ययोरुदाहृतं प्रबन्धेयथा गृध्रगोमायुसंवादादौ अलंस्थित्वाश्मशाने
स्मिन्गृध्रगोमायुसङ्कुले कङ्कालबहलेघोरेसर्वप्राणिभयङ्करे नचेहजीवितकश्चित्कालधर्ममुपागत।
नः प्रियोवायदिवाद्वेष्यः प्राणिनांगतिरीदृशी इतिदिवाप्रागल्भवतोगृध्रस्यमनावेदसकपुरुषविस
र्जनपरंवाक्यमेकम् आदित्योयंस्थितोमूढाःस्नेहंकुरुतसाम्प्रतम् बहुविघ्नोमुहूर्तोयंजीवेदपिकदा।
चन अमुंकनकवर्णाभंबालमप्राप्तयौवनम् गृध्रवाक्यात्कथंबालास्त्यजध्वमविशङ्किताः इतिनिशाप्रग।
ल्भस्यगोमायोस्तद्व्यावर्तनपरंश्लोकद्वयमितिप्रबन्धव्यञ्जकत्वेनप्रथतेअत्रस्वतःसम्भवितावस्तुनागमत
निवर्तनरूपवस्तुव्यक्तिः एवमस्यैकादशभेदाद्धिष्ठ्याः पदैकदेशरचनावर्णेष्वपिरसादयः रसादयोलस

क्रमाः पदैकदेशे रचना यां वर्णेष्वपि श्लाघ्या। अत्र बन्धे पदवाक्ययोः क्लपक्ति भागश्च उपसर्गादि रूपश्च तत्र पदवाक्य
योः कृता हृन्तश्चाक पदैकदेशादिष्वदाक्षिप्यते तत्र यथा तद्रूपयमकमात्मकं पदैकदेशे रसादिसत्क्रिर्यथा रक्ते।
द्विश्यणिघ्नसंनक्तरक्तसलग्नरूढनग्नएणन्तहस्त्यणस्मरूढस्यतनेर्ध्नणेपर्धं उपस्थाम्बिग्रेन उग्र श्रग्र
निबद्धौ निथात्तद्रूपश्चक्तेनेप्राथात्मेयतः स्यगनाख्यापारसाम्यम्पत्नेत्रयोः कराभ्यां प्यथायनमस्यत्ते लो
कोत्तेरणकमेणात्तदेवक्तश्चथन्मजीवितमिति रसुक्तर्षश्रयोजकमनयाश्रूयते अतएव जयतीत्युक्तो नतो।
शाभनऊम्मादिपवमग्रेपिप्रकृत्पादे रसादिव्यञ्जनीप्राथाभेतत्तदर्थी व्यक्तकनयावगन्तव्यं नामरूपत्तदेक
देनश्चक्रिर्यथा प्रयात्मायमपाकनस्मशूपृथपादानतः कान्तयादिरुएपवपदानिवासभवन्नाध्याविन
यात्मन्मनाः तावद्वन्तपाणिसम्पुटलसग्रीवीनिबद्धे प्रतोपाविवैवक्तत्रणामकमहोश्रेमणाविविघ
गतिः अयह्नारादिपदपरिकृत्यपदानीत्युक्तः मेनज्ञारपथन्तगामेनप्पसह्निस्तनयोःकारणदातिशयो व्यज्य
ते तिश्चपोयथा पश्यिपथिशुक्तवन्नवारुरस्वाङ्कवाणांदिशिदिशिपवमानोवीरुधांलासकश्चनरी।
नरिकिरतिद्राक्ष्यापकात्मुष्पथन्नापुतिशुरिवितिहृतोमानिनीमानचर्चा अत्रकिरतीतितिमाकिरणस्पसा
ध्यतानतिस्त्रीसाध्यतयैवयानयोपस्थितेः मिहन्नेतिसमग्रयेननिहन्नेःसाध्यतास्त्वेक्षेपपितवैवप्रकनम।

र्थप्रतीतेः न चाधिक्यप्रत्ययेनातीनताप्रकाश्यते इति किरणातिशयेभ्यः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिप्रकारेण
सोत्कर्षपर्यवसानात् यत्तु लक्षणात्वार्थितं रूपप्रत्ययेन महत्त्वमिति तन्न तद्व्याख्यानविरोधात् समासोक्तिश्लेषयथार्थे
नि व्याख्यातं तन्न स्वभ्रमिज्ञानं यत्सिद्धत्वमायन्तमभिधाय तच्चाधिक्यप्रत्ययेनातीनत्वासिद्धत्वेन स्वर्णव्याख्यानविरो
धात् स्वभ्रमिद्धिशेषयथा लिखन्तो स्निग्धाः सिंचद्विरचनतः प्राणदयतो निरवहाराम्भ्यः सततरुधितो रक्ष
नयनाः परिभ्रमरूपसर्वंहसि नपछिनेपञ्चायश्च केस्वभावस्यौचयेविस्तजक ठिनेमानसघुना अत्र लिखने
स्वरूपेनन्तालिखतितेनशश्वालिखनस्याप्राययम सबुद्धिपूर्वकनद्रूपंप्राप्तेऽपरूपे नवासीदिति तेननव्य
वस्थानस्याप्रसादपर्यन्तनातिहिमप्रकृत्याव्यवसाने यद्यपिच प्रान्तप्रत्ययः स्वपः प्रकृतिरेवतथापितिज्ञा
देशालक्षिकृतितयातिरूपं तन्नैवोदाहृतः भूमिसिसत्त्वरूपेननन्दमावितितेनबुद्धिपूर्वं भूमौनाकिंचल्लि
खनस्येतिस्वरूपेभक्त्याव्यवस्यते गामारूढस्मिगामेवसामिणप्रशहिरेणप्रतरस्मिणाग्रेश्यापत्रणोदूरेभि
नादेपाविसाहोमि अत्र नागरिकाणामिति विष्णापतिपदार्थेनाहत्प्रकलाभित्तानादिरूपउत्कर्षः प्रकाशणा
ने रमणीयत्वात्रियरूपमारव्यासीदिन्नमलजातीतकालविहितेनअविरतदीयदृसायाः स्वकरस्तेअन्वय
ताम्राधानेनभूर्जटिभग्नयन्तभङ्गः जन्दाभार्गवकोपः प्रकृष्यतेवचनविशेषोयथा तालग्रहणाहरणात्॥

ताण्डकण्ठानन्तस्यापेमस्मत्ताणभणिश्राणस्वच्छन्दरीपदिमश्रेजाश्रमिव साणे अत्रगुणग्रहणादीनांप्रेमेहेतूणे
नांनाप्रकारेणापिकार्यंप्रेमैकजातीयमेवनकदाचिदन्यथाभावंप्राप्नमिति वहुत्ववनैकवचनाभ्यांद्योत्यते प्रकृष
यत्नवस्यव्यञ्जकंतेयथा रैवतकुलललोवनोचितरूवेवेतः प्रभुत्वास्थिरंप्रेमाणंमहिमानमनेननयनासालोः
काकिन्त्वस्मिन्किंमन्येविहारिष्यसेवतहन्ताप्रचारगरहश्यास्मिमोपक्षाकण्ठनेलनवक्रत्तासेसारवाशंनिगोत्र
वनेमन्येशैलाविहारिष्यसेइतिप्रहासेवमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्चेतिसूत्रेणयुष्मदस्मदोर्योगे उत्तम
मध्यमयोर्विपर्ययेणविधानेहासस्यव्यञ्जकं सर्वेः निपातादयः पदैकदेशधर्मत्वात्पदैकदेशापवर्गेणान्ते पूर्व
निपातस्ययथा येषांदोर्वलमेववर्द्धवलंतयातेसस्मन्तास्तैरपिप्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यंकिमुर्वीश्वरैः
येत्वाशकत्वनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमास्तेस्युर्नैवभवादृशास्त्रिजगतिद्वित्राः पवित्राः परम् अत्रवाङ्के
पराक्रमणेनयेस्वत्वनयस्यान्यास्प्रवत्तेनपूर्वनिपातमभिधायपराक्रमस्यतथाभावोभ्यर्हितत्वेद्योत्यते उपपद
विभक्तिविशेषस्ययथा प्रथनाथनिर्थीरथयुत्थेनिवातिविपुंरवयोषितवदिवसम दिवसेननतनरणभवानियुद्धवि
धिसिद्धसाधुवादपदम् अत्रवीररसात्मनिभवान्दिवसेनायुद्धेत्यपवनेत्यतीयाग्रपवर्गेग्रफलप्राप्तौक्रियापरिसमा
प्तोऽन्तोभवेन्नदार्थस्ययुद्धक्रियायायत्फलंविजयस्तन्याभिस्स्ततीययाद्योत्यते यत्तयुद्धविदिनादिक्रियावि

का॰ श्लेषेणमिति व्याख्यातगुवान् स्वशब्दभङ्गमपि नाश्वासीदिति प्रत्ययरूपशब्दैकदेशस्य यथा भूयोभूयः सविध-
प्र॰ नगरीरथ्यापर्यटन्तं दृष्ट्वादृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यद्गाढो-
४२ त्कण्ठाललितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति अत्राङ्गकैरिति कस्वरूपतद्धितेनाल्पार्थकेनानुकम्पातिशयो व्यज्यते
42 उपसर्गरूपस्य तदेकदेशस्य यथा परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न ग-
तवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकारः कोप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते अत्र प्रध्वंसादिति श-
ब्दः प्रक्रमैकदेशः प्रकर्षद्योतकः उपसर्गाणामवाचकत्वात् निपातरूपपूर्वैकदेशस्य यथा कृतं च गर्वाभि-
मुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिता-
म् अत्र चशब्देन मनोगर्वाभिमुखीकरणशत्रुहननयोरेककालतारूपः समुच्चयो द्योत्यते यद्यपि चेति भिन्नमे-
व पदं न तन्नामैकदेशः तथापि केवलस्यास्य प्रयोगाभावात् पदैकदेशत्वोपचारेणोदाहरणमतएवोक्तं भोजरा-
जेन तु हेवाकस्मार्थकत्वेऽपि पृथङ्नामपदत्वं नामनुप्राप्नोतीति एतेन तिङ्सुप्समभिव्याहृता उपसर्गा अपि व्याख्याताः अ-
थ वहूनां यथा रामो नाम भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति।
तम् वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहतिश्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः अत्रास-

तिसर्वनाम्नः भुवनेष्विति न तु देशेष्विति भुवनेष्विति रूपं भुवनशब्दरूपप्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य विक्रमगुणेति
ति ननु गुणेन दोषो वा इति प्रातिपदिकवचनयोर्व्यञ्जकत्वं किं वा समुदायस्य न तत्रापि तेन वा समुदायस्येति चेत् ते
नास्मदादिसमस्तबहुवचनसिद्धत्वयाः सर्वोत्तेपकत्वं तथाभाग्यविपर्यादिसमस्था समस्तिसुखेनोक्ते ननु भाग्यादि
समभाववशत्वेनास्मत्तस्थाविधानेनाभाग्यविरहे भाग्यस्यैव तादृशत्वेन परिणमानीतिचेत्स्यते तत्र गुणासति
कल्पयति कलामनुमदनयनुर्कैवोः पदस्यार्थः अधिवसति सकलललनामौलिमिथर्विकितद्दृगेणवलो
नयनाञ्चलतरुणीमनितीमनुवल्लत्तरुणत्वपदेनानुमदनयनुरिसव्ययीभावस्य पत्नु समीपशब्देन मौलिम
धिवसतीति कर्मभूताधारस्य च मौलौ वसतीस्तेन मौलिमदेव सतीत्यितेन मौलिमधवसतीति कर्मभू
ताधारस्य च मौलौ वसतीत्यनेन मौलिमधिवसतीति कर्मभूताधारस्य च मौलौ वसतीत्यनेन तत्प्राप्यविवावकत्व
इत्तिश्चिन्त्वरूपस्य विशेषोपयश्च मल्कारकारीसमव्ययनञ्जकः तत्र तत्र शाद्वेन प्रकारस्य स्यशेषत्वं व्यज्यते ईसनीति
वान्वतद्व्यतिरेकोनवन्नम धनुषः समीपतस्मयनुषीत्यत्र गुणीभावः अव्ययीभावेन्तु पूर्वपदार्थप्राधान्येपि
तदपदार्थस्य किं विदेवाशय्यथाने कर्मभूताधारस्यानेन तत्रासिरवगम्यते इति विस्मयम् एवमन्येषामपि वो
द्रव्यं वाणिरवनयोर्व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणेन तदाहरिष्यते प्रबन्धेत्तुनाटकादौ रसादिव्यञ्जकत्वं च

का०
ध्व०
४३

च्येयत्वस्यैव प्रबन्धग्राहकत्वमित्यपौनरुक्त्यमिति कश्चिदाह तदज्ञानात् सर्वत्रार्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबन्धवि
षयत्वमुक्तं प्रबन्धसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति पौनरुक्त्यमिति कश्चिदाह तदज्ञानात् सर्वत्रार्थशक्तिमूलमात्रस्य
प्रबन्धविषयत्वमुक्तं प्रबन्धसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति पौनरुक्त्याभावात् भेदास्तदेकपञ्चाशत् तथा ह्यविवक्षि
तवाच्यस्य द्वौ भेदौ तौ प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारः विवक्षितान्यपरवाच्यस्य असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदवा
क्यतदेकदेशरचनावर्णप्रबन्धभेदेन षड्विधः संलक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूले द्वौ भेदौ तावपि प्रत्येकं पदवाक्य
योरिति चत्वारो भेदाः अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदास्ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रबन्धेष्विति षट्त्रिंशद्भेदाः उभय
शक्तिमूलस्तु वाक्य एवेति तेषां चामीषां योजनम् सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया वेदखाब्धि
वियच्चन्द्राः १०४०४ तेषां चैतेनाङ्गाङ्गिभावेन एकव्यञ्जकानुप्रवेशेनेति त्रिविधः सङ्करः उक्तरूपका।
णां त्रयं विना संयोगः संसृष्टिः एवमेव पञ्चाशतो भेदानामेकपञ्चाशता भेदैर्योजने मिलितावतो वह्निगुणेन वा
सहस्रत्रयमेकाधिका षट्शती च संयोजने च संसृष्ट्यादि चतुः प्रकारैस्तावतो वह्निभिर्गुणने दश सहस्रं
णि चत्वार्यधिकानि चत्वारिंशच्छतानि च संपद्यन्ते नन्ववग्राह्यानुग्राहकभावेन सङ्करस्थले नु ग्राहकस्याङ्ग
तया गुणीभाव इति न ध्वनिसङ्कर इति वाच्यं न यदि स्वतन्त्रमनस्कारिणः एवं न तु विशेषणविशेष्यभाव एवेति

43

नन्वस्ति एकपंचाशाङ्गेदेशु एकतराणां पञ्चाशतानां योजने स्वस्थाने स्वेन कथं योजनमिति चेन्न क्रमभेदमा-
त्रायविजातीयवत्सजातीयेनापि संक्रान्तादि सम्भवादिति स्वप्रकाराशयः अत्रार्वाचीनाः गुणने एकस्मिन् युक्ता
ऽग्रिमाग्रिमभेदस्य योजने एकैकभेदह्रासात् तथार्थान्तरसंक्रामितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन योजना-
नेयो भेदः स एवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रामितवाच्येन योजनायाम् एवमन्यत्रापि तस्मात् ए-
कोनाशीतिर्हि यास्याप्येकमेवाधिकं ऊरु समाहैता समो ग्रएएतन्त्स्त्रहृलितेलघु इत्यर्थक्र विशाद्धि पंचा-
शदेवैन शाद्विशतान्येकपंचाशता गुणयेत् तथा चरशदस्याग्निमदिन इति त्रयोदशशतानामषड्विंशतिसे-
कानि जायन्ते १४२८ योगसूत्रेण प्रकार इति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु वेदाभ्रदहनेषु एव इति पञ्चसहस्रा-
णि चत्वारि अधिके शतत्रये संकीर्णभेदा इत्येवं बहवो यत्तिवदन्ति अत्र क्रमः अत्र भवति सिद्धो नाव तत्र उल्लेकादे-
रवुरेषु शिवहनिघ्नपिहृय तानि शायानि तिष्ठो तथार्थान्तरसंक्रामितवाच्यस्य यद्यतिशयः तत्रा-
त्यन्ततिरस्कृतवाच्येन तद्योजनम् यत्र तु तद्विपरीतं तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्येतरेण योजनमित्यपा-
देशः एवमन्यत्राप्यूह्यम् एतदेव प्राधान्यमाधाय गुणनमेवार्थी ननु वैयधिकरण्योभयोस्तुल्यमेव वाक्यत्वेनेतस्या-
भेदान्तरस्यादिति चेन्न अपकर्षाभावस्यातिशयपदेन स्वीकारात् नोभयभेदसंकरस्वीकारात् एतावता

का॰ प्र॰ ४४ 44

शेषस्यानेपत्तालम्बनमेवमहत्त पौरुषमितिसम्भवयभावमास्थायलोचनमितिबुद्धिभेदैः एकपञ्चाश
तासहस्रसरेषुयुगखेन्दवः १०४५५ तेषांदिङ्मात्रमुदाह्रियते खणपाहुणिआदेअरजाआएसुहअ
किंपिदेभणिआ रुअइपडोहरवलहीघरम्मिअणुणिज्जउवराई अत्रानुनयनेवाक्येनानुनयः किमपिभोगलक्ष
णोलक्ष्यसङ्क्रामितआहोस्विद्विवक्षितएवोपभोगस्यव्यञ्जक इतिअवधारितानामपराधवाक्ययोस्सन्देहः
सङ्करः स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतोवेल्लद्बलाकाघनावाताःशीकरिणःपयोदसुहृदामान
न्दकेकाकलाःकामंसन्तुदृढंकठोरहृदयोरामोस्मिसर्वंसहेवैदेहीतुकथंभविष्यतिहहाहादेविधी
राभव अत्रमुख्यार्थबाधाल्लिप्तपदेसम्पर्कलक्षणयेतिवद्व्यञ्जनक्रियपयोदेवाचेतनेसौहृद्यस्याभावात्सु
हृत्पदस्योपकारित्वेलक्षणयेतिचेष्यति पादयतिपयोदानामसूरनिश्शङ्केकायुपकारणालक्षितत्वात्सम।
पदेचसर्वंसहत्वानुपयुक्तप्रायार्थेनयासर्वस्वदुःखभाजनत्वेलक्षणास्तीतोविनापिजीविष्यामीतिव्यञ्ज।
यदेवविप्रलम्भव्यञ्जकमित्युक्तलिप्तेतिपयोदसुहृदामित्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोःसंसृष्टिःताभ्यां
सहरामइत्यर्थान्तरसङ्क्रामितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेनसङ्करः तयोरुपमीपकत्वाद्रामइत्ये
कव्यञ्जकानुप्रवेशेनार्थान्तरसङ्क्रामितवाच्यस्यध्वनौसङ्करः रामोस्मीत्यनेनैवलक्षणामूलविप्रलम्भ

वाक्यव्यङ्ग्यस्य प्राधान्यात् एवमन्यदप्यूह्यं इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिनिर्ण-
यो नाम चतुर्थ उल्लासः एवं ध्वनेर्भेदप्रभेदाभ्यां निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदानाह अगूढमपरस्या-
ङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्य-
स्याष्टौ भिदः स्मृताः वाच्यापेक्षया अचमत्कारकारित्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः तच्च स्वत एवासुन्दरत्वेनागू-
ढत्वादिविशेषणसम्बन्धेन वेत्यर्थः अगूढं ह्यसहृदयैरपि वेद्यत्वात् स्फुटवाच्यायमानतया न तथा चम-
त्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढं एवमपरेष्वपि भेदेष्वनुभवसाक्षी अपरस्याङ्गं अपरस्य रसा-
देः स्वैरपेक्षेण लब्धसिद्धेरुपकारकम् वाच्यसिद्ध्यङ्गं वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तत् अस्फुटं स-
हृदयानामपि दुःखसंवेद्यं सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये इति सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेत्यर्थः काक्वा-
क्षिप्तं यथा काक्वा विना वाक्यार्थ एवान्मात्रेण न लभते तथा प्रकाश्यं काक्वाक्षिप्तेनापस्यापितमिति वा अ-
सुन्दरं स्वतो वा देव वाच्यापेक्षया चारु नेष्वगूढं यथा यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्तसूचीव्यथाव्या-
तिकरेण युनक्ति कर्णौ काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि जीवन्न सम्प्रति भवामि किमावपामि अत्र जीवा-
न्नित्यभिमतकार्यप्राक्रमेसङ्क्रामितवाच्येन स्मरणमेव श्रेय इति व्यङ्ग्यमसहृदयैरपि वाच्यवत्प्रतीयते।

का॰
प्र॰
४५
45

इतिगुणीभूतव्याङ्ग्यम् नविद्धकोकाण्डदेशेऽपिशङ्का तागच्छायान्तिमज्जमधुपागूढहृदीर्घिकास्वयेतस्था-
कास्तिवरवेर्नैवबन्तु चरीवष्टग्यच्छदाभसद्दयाबलम्भान्त्विविम्बम् अत्रशम्भुनैवक्रसंयोगोम्बुव्योर्थावेत।
नोवाधितर्यतिसंयोगमात्रेलक्षणत्वोसन्ततिरस्कृतवाच्यनेव्यङ्ग्यस्यास्पष्टः कालोवाच्यायमानतयागुणीभू-
तः नन्वत्रलक्षणावच्छेदकसंयोगनस्यवक्रसंयोगेपिसत्वात् कथमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यनमितिचेल्लक्षणा।
वच्छेदकस्यसंबन्धिवाच्यसंयोगविशेषस्यतत्रवाधात् अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिश्चक्रस्याभवेदृवैस्याद्ध
वदसिनाडितोहृदयमतारिणाद्दूरस्याहृतः हिषैरिन्दूदयमलक्षणपोरेलौकालारेमापितःकेनापत्रस्य
गार्दितादसवपतेर्लङ्कनावक्रएवाहवी अत्रानुनायकोपनायकप्रतिनायकेषुनिर्दिष्टस्तुवत्त्थैवाकेयरतो
पनायकोरामयवार्थप्राक्तयाप्रतीयतेसवक्रेणापीन्नयापेनवाच्यायमानतयाःस्पष्टःकृतःस्याप्यत्रेतिपा
ठेगूढत्वपाधनिर्वमव्याहतमेव अत्रश्लोकेप्रतिवाक्यमोत्रेत्यादानेप्रत्येकमेवाङ्गत्वेष्यनक्षि अपरस्य
सादेर्वाच्यस्यवाप्रधानस्याङ्गंभलक्षणक्रमः अनस्तानामसंलक्ष्यक्रमोवेतिहिविधः तत्रप्रथमेरसस्याङ्गंभा
वेनगुणीभूतत्वंयथा प्रायंसरसोनोत्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीविविस्रंसनकरः
अत्रभूरिश्रवसश्छिन्नहस्तंजमासाद्यतद्धूमनोप्रलापस्यशृङ्गारस्यकरुणस्याङ्गनिष्पन्नरसस्यपराङ्गत्वातरसपदेना

रस्यापि भावो बोध्यः। रसस्येव भावाङ्गता यथा। कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्त्तितालक्तकव्यक्तिः पादन-
खद्युतिर्गिरिभुवस्सा वस्सदा त्रायताम्। स्पर्द्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः कान्तिः कोकनदानुका-
रसरसा सद्यः समुत्सार्यते। अत्र वक्तुर्देवीविषयरतिरूपभावे देवयोः शृङ्गारोऽङ्गं। भावे भावस्याङ्गत्वे यथा। अत्युच्चाः
परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधयस्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः। आश्चर्येण मु-
हुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः। अत्र भूविषयो र-
तिभावो राजविषयस्य रतिभावस्याङ्गं। भावशान्तेर्यथा अविर। अभासस्याङ्गत्वे यथा। बन्दीकृत्य नृपद्विषां।
मृग` दृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः। अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निप-
तितोऽस्यौचित्यवारांनिधे विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे। अत्र प्रथमार्द्धे शृङ्गारोऽनुचि-
तविषयतया द्वितीयार्द्धे तु रतिरूपो भावः शत्रुविषयतयाऽऽभासः। तौ च राजविषयरतिभावस्याङ्गं। भावशा-
न्तेर्यथा अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः। ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्ष-
णे क्षणात्। अत्र वैरिणां गर्वरूपो भावः तस्य शमः राजविषयरतिभावाङ्गं। भावोदयस्य यथा साकं कुरङ्ग-
कदृशा मधुपानलीलां कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं केनापि तत्र

विषमामकरोद्वसत्यां । अत्र विषमावस्थायाश्चात्र स्मृत्यास्वरूपभावस्योदयो राजविषयरतिभावस्य भा
वस्यान्येषां यथा असोढातत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः प्रमोदे ।
वो दिश्यात्कपटवटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः । अत्र स्मरहरगतावेगधैर्ययोः स
न्धिः स्त्रीविषयरतिभावस्याङ्गं । भावशबलता यथा पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वरादृक्कुमारी हस्ताल
म्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोरण्यवृत्तेः कन्या काचित्फलकि
सलयान्याददानाभिधत्ते अत्र पश्येत्कश्चिदिति शङ्का चल चपल रे इत्यसूया का त्वरेति धृतिः अहं कुमा
रीति स्मृतिः हस्तालम्बं वितरेति श्रमः हहहेति दैन्यं व्युत्क्रम इति विरोधचेतनागमनरूपः क्वासि यासी ।
त्यौत्सुक्यं एषां शबलता नृपविषयरतिभावस्याङ्गम् । एतेन गुणीभूता रसादयो रसवदाद्यलङ्कारव्यपदे
शं लभन्ते ननु गुणीभूतो रसस्तु रसवत् भावस्तु प्रेयो रसभावाभासौ ऊर्जस्वि भावशान्तिः समाहितम् ।
तस्मैवं सर्वेषामलङ्कारव्यवहारः न तु भावोदयादिषु तत्कथमेतदुच्यत इति चेत् यद्यप्येवं वचनं विनास ।
हृवासिनादनस्तर्हि प्रेलावानवप्रेयवूयात् रसादिनातुल्यन्यायतादिति तदादिनेषु ननु गुणीभूतव्य
ङ्ग्यभेदेषु ध्वनिभेदेरलङ्काराभेदैर्वा वस्तुसङ्कारसंसृष्टिर्वा प्रवर्ततेतत्कथं ध्वनिरिति कश्चित् कुचिह्नणि

भूतव्यङ्ग्याः इति तत्रापि कश्चिदलङ्कारध्वनिरित्यादि एवं तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्य इत्यादिव्यपदेशानां नियम इति
वेद्यप्राधान्यात् यत्र हि यत्प्राधान्येनेतेन तद्व्यपदेशः प्राधान्ये चातिशयितचमत्कारः स च सहृदयैकवेद्य इति ना।
सिद्धः अथ वास्याङ्गभावेन शब्दशक्तिमूलस्य लक्ष्यक्रमस्य गुणीभावो यथा जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृ
गतृष्णान्धितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदस्रु प्रलपितम् कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना म।
याप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता अत्र पादत्रये ध्वन्यापि रामेण सहोपमा मयाप्ते रामत्वमित्यनेन।
वाच्यतां नीतां तदङ्गं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयः वाच्यस्यार्थशक्तिमूलस्याङ्गभावो यथा
ऽग्रागमसमस्तिवियोगविसंस्थुलाङ्गीसम्भोजितीं कश्चिदपि विलपितं प्रियामः एवं प्रसादयति पश्यशानैः
प्रभाते नत्वङ्घ्रिः पादपतनेन सहस्ररश्मिः अत्रार्थशक्तिमूलो नायिकानायकावृत्तान्तो वापररविकमलि
नीवृत्तान्ताध्यारोपेण तदङ्गं तथैवास्थितः समासोक्त्या उपोढरागेण विलोलेत्यादौ सर्वं प्रतीयमानार्थोप
स्कृतवाच्यस्यैव प्राधान्यात् अयं च पादापतनेति श्लिष्टसद्भावेनापि न शब्दशक्तिमूलत्वेन प्राधान्येन व्यपदेशः श
तिन्यायात् तद्व्यतिरेकेणापि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्तिसम्भवाच्च न चोपमा व्यङ्ग्या तद्धासकालेऽपि
दिवत् श्लेषाभावात् न च वाच्यसिद्ध्यङ्गं रविकमलिनीवृत्तान्तस्य तत्र रूपेणैव सिद्धेरिति वाच्यसिद्ध्यङ्गं

का॰
प्र॰
५७
47

यथापकवक्रकपदवाच्याङ्गः मन्यवक्रकपदवाच्याङ्गः वनमाघ्रो यथा भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां
तमश्शरीरसादं मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् अत्र जलादलक्षणो विषशब्दो।
जलैर्मित्यनियमात् सवजलदभुजगयोनिरूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति अत्र यथा तपमा सन्देहसम्भवात्।
यथा वा मम नाहमन्तूलसप्रसादकल्पकदोदाम्बुधारात्माजीवास्तः कविरत्नत्वेन भवन्तस्तास्ता वो वो भ
हृद्यः अर्थान्यिग्रहणिप्रगल्भतनमाम्नयेन वाक्कवितो याभिर्दिव्यमहौषधीभिरगदङ्कारायते भारती अत्ररस
प्रसादस्य स्वजलप्रसादरूपोर्थोऽत्र प्रसवपुष्पायाः कनककेतकीदलाम्बुधारोपमायाग्रहणम् अन्यवक्रक।
शब्दवाच्यस्य सिद्ध्यङ्गं यथा गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते किं त्वेवं विजनस्थयोर्हतज
नः सम्भावयत्यन्यथा इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसामाश्लिष्यन् पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गो
पीं हरिः पातु वः अत्राच्युतशब्देन सोल्लुण्ठनेन अशुद्धिविषये एवमेव रतिमर्थमेवावस्थानमिति दर्शनेनेत्या
हिना सम्भोगेनैव तृप्तिरिति किञ्चैवमित्यादिना द्वयोरुपकीर्तिर्जातेत्युक्तः यथैवात्मानं वञ्चयावशतेतिव्यङ्ग्य
व्यञ्जनेन तत्र यथामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसामित्येतद्वाच्यस्य सिद्धिकरम् तद्याक्षिप्यते
विनापत्तिहिशेषणपदार्थस्य शरीरालाभात् अस्फुटं यथा अदृष्टेदर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विश्लेषभीरुता नाद्द।

ष्टेन दृष्टेन भवता जायते स्तम्भवेम अत्र प्राढसोपयानं भवसि वियोगभयं च यथा नोन्यथा तेन याज्ञयं यदीति।
अस्फुटं सस्फुटदयस्यापि न स्फुटं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा हरिस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इ।
वाम्बुराशिः उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि अत्र परिचुम्बितुमैच्छदिति चुम्ब
प्रगपल्लवनत्र यथा पारणेवाव्यञ्जनयोः प्राधान्ये साधकबाधकमानाभावेन सन्देहः वाच्यस्याप्यलौ
किकेन चमत्कारित्वाङ्गुणालिङ्गायेन्तःएवाजिश्रायव्यञ्जकत्वात् तुल्यप्राधान्यं यथा ब्राह्मणातिक्र।
मत्यागो भवतामेव भूतये जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते अत्र जामदग्न्यः क्षत्रियाणामि
व ब्राह्मणानां कृते भविष्यतीति व्यङ्ग्यस्यापि वाच्यस्यापि प्राधान्ये दुर्मनायत इति गभीरोक्त्या चमत्कारित्वात्।
विग्रहवचनेऽपि विवेचिततत्वात् काकाक्षिप्तं यथा मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्दुःशास
नस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन।
अत्र मथ्नाम्येवेति व्यञ्जनस्य वाच्यस्य निषेधसहभावेन व्यवस्थितं ताद्रूप्यकाकुं विना वाच्यस्य बाधितत्वेन
प्रादुर्भावात् तद्रूढेन तदालेपादित्युक्तं प्राक् असुन्दरं यथा वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सु
णन्तीए घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यं

का॰
प्र॰
५८
48

तस्माज्जायं एवं चमत्कारकारि शब्दश्रवणसमकालमेव सर्वोऽप्यवसादसन्तन्यमानतानुपपत्तिसौ
न्दर्यात् तत्क्रमणादातिशयपर्यवसानत्वात् एषो भेदाय यथायोगं वेदितव्यास्फुटपूर्ववत् वकारो भिन्ना
क्रमः पूर्ववच्छेषस्यार्थः यथायोगं यथासम्भवं तेनायमर्थः न केवलमेतत्पर्यवगुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः
किन्त्वर्थान्तरसंक्रमितवाच्यतायैर्थ्याः एतेभेदास्तथासम्भविनो विहायास्यापि ते रूपादिभिः
सहैव भेदाः सङ्करसंसृष्टिभ्यां योगेनैव तेषामेषां च सङ्कीर्णाभेदाः प्रतिष्ठिताः असम्भविनश्च वस्तु
मात्रेणालङ्कारव्यक्तिरिव त्वनाः तत्र कश्चिद्ध्वनिकतावाच्यस्य तेनैव वस्तुमात्रेणवदालङ्कृतं यस्तदाश्रव
धूम्यगतानां साकाङ्क्षहेतेस्तदाश्रयात् मत्र धनुरूक्ताव्यङ्ग्यतयाश्रवं धम्यंगतानां ध्वनिनैवतावाच्यस्य
न्ते तद्वाच्यकस्य ध्वनित्वमेव न संश्रुः कृतः काव्यहेतेस्तदाश्रयाम् काव्यहेतेस्तदभिसन्धानपूर्व
कत्वात् वस्तुमात्रोपहृतया ध्वनिर्यस्मा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यात्मा प्रदर्शितः एतेनानन्तमायाति कवी
नां प्रतिभागुणः इति नैतदेवमनन्तता ध्वनेर्व्यापारयोगिनो ध्वनेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यतो च काव्य
भेदानामनुगतोपाधिनां सङ्कलनेन ये भेदाः व्यङ्ग्यस्यानिरूपकत्वात् तथाहि किञ्चिद्व्यङ्ग्यं वाच
त्वसद्वत् किञ्चिच्च तदसद्वाच्यनसहत्वेनाभिधेयप्रतिपाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वमयोगात्म

हृत्वमलङ्कारस्य अलङ्कारस्य प्राधान्येपि यथालङ्कारत्वमुक्तं प्राक् रसादिलक्षणस्त्वर्थो न कदा-
चिदपि वाच्यते स हृते सह सामान्यतो रसभावादिपदैर्विशेषतः शृङ्गारनिर्वेदादिपदैरभिधीयमा-
नश्चमत्कारकारी स्यात् न त्वेवं तथादितथा नेष्वभावाद्यप्रतीतौ न तदनभिधानेपि वस्तुत्वस्य चमत्का-
रकारित्वात् इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेन प्रतीयमानत्वमेवेति निर्णीयते नीरसो व्यङ्ग्येप्वा-
चमत्कारी नन्वविभावादिवाचकपदैर्व्यक्त्यैवास्तु रसादिर्न हि विभावादिवाचिपदैर्विना स्यात्प्रती-
तिरिति चेन्मुख्यार्थबाधाद्यभावात् नन्वव्यञ्जनायाः स्वविषयाणायमानत्वात् ज्ञातोऽव्यङ्ग्यैवेत्थं
प्यक्रतो भेद इति चेदुच्यते लक्षणामूलवस्तुमात्रव्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न सम्भवतीति प्रागुक्ति-
पादितं अभिधामूलेष्वपि शब्दशक्तिमूले द्वितीयार्थस्य न समुपमावाच्यव्यङ्ग्यवृत्तिनिवादे अभि- वि
धाया नियमनात् अर्थशक्तिमूलेष्वेवमर्थालोकनेषु प्रवृत्तः पदेभ्यः प्रथममेव पदार्थास्तेतिरर्थपदार्थवि-
शेषाणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्ष्यायां ज्ञातो-
भिधायाः प्रसरणं द्वितीयकक्ष्यायामेव तदनुप्रेक्षणात् यत्तोऽभिहितान्वयवादे प्रोक्तपदवाच्या-
य आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभाव इति च सर्वैः सिद्धे पर्य्यन्ताभि-

का॰
प्र॰
४९

49

यानवादिनः देवदत्तगामानयेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यकवृद्धवाक्यं श्रुते
नदनन्तरं प्रयोज्यवृद्धेन सास्नादिमन्तमर्थं देशान्तरादानीयमानमालोक्य अयमेतद्विषयककि
यागोचरकार्यताज्ञानवान् एतद्विषयकचेष्टावत्त्वात् एतद्विषयकप्रवृत्तिमत्त्वादहमिवेति प्रयोज्यवृद्ध
स्य ज्ञानमनुमीयते ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्या तच्च वाक्यार्थेनावगतं तस्य वाक्यस्य वाचकभा
व तदंशे सम्बन्धमवधारयति यदुक्तं शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति श्रोतुश्च प्रतिपन्नत।
मनुमानेन चेष्टया अन्यथानुपपत्त्या तु बोधे शक्तिं द्वयात्मिकाम् अर्थापत्त्यावबुध्यन्ते सम्बन्धं त्रि।
प्रमाणकम् त्रिप्रमाणकमिति जात्यापेक्षया त्रित्वेन न तु वस्तुरूपेणेत्यपि एवमखण्डयोः शक्तिमवधा।
र्य विशेषो बुध्यते कथमिह अनन्तरं तेनैव प्रयोजकेनैव श्रूयमाने यदेवदत्तगामानयेत्यादिवा
क्ये शुकस्यावृत्त्यपदस्यावापकस्य विच्छेदे सति यस्य भागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यार्थभा
गस्यान्वयव्यतिरेकावुपलभ्येते तत्र तस्य शक्तिमवधारयति तस्य शक्त्यावधारणमन्वित एव पदार्थे।
प्रथममन्वयपदवाक्यस्य शक्तिग्रहात् पदार्थमात्रे शक्त्याश्रयजीवव्यवहारेणान्वितज्ञानस्यैवोपस्था
पनाच्च नतु वाक्यं विना कश्चिदायप्रवृत्तिः व्यवहारस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य पदमात्रेणाकरणमथा।

कल्पनात् अतोवाक्यस्थितानामेवपदानामन्वितेष्वपदार्थेषु सङ्केतग्रहादन्विताएवपदशक्त्या:
नएववाक्यार्थइतिनवाक्यार्थवोधेशक्तेर्विरामः ननभिहितानांपदार्थानामन्वयोवाक्यएवप्र
तीयतेयेगपतादिवशाख्यातियुक्तं ननुतथापिसंसर्गविशेषोवाक्यएव पदार्थसामान्यान्वितएव
शक्तिग्रहात् अन्यथागामानयेत्यादिपदेष्वनाश्वमानयेत्यादिवाक्येतदेवेदमानयपदमिसा
हिप्रत्यभिज्ञानस्यात् सर्वसगवान्वितानयनपरस्माच्छान्दितानयेनवाक्येननार्थभेदेनभदाहि
तिचेन्न पदार्थत्वेनसामान्येनविशेषाणामेवान्वयेशक्तिग्रहात् अन्वितानांचविशेषरूपतादिसं
हः तेषामपिमितसामान्येनैवरूपेण: विशेषशाक्यनन्तविशेषरूपेणतथाचपदार्थान्तरसामान्या
न्वितेपदार्थानांशक्ति: गवादिविशेषान्वितस्तुविसेषोवाच्यएव तस्मादभिहितान्वयवादेनान्वि
तएवान्विताभिधाननयेतुपदार्थसामान्यान्वित: स्वार्थ: सङ्केतविषयोगवादिविशेषान्वितानया
नादिरूपस्तसङ्केतितएवेत्यवाच्यएववाक्यार्थ: यदपिकेचिदुच्यतेशाब्दश्रवणानन्तरंयावानर्थः
प्रतीयतेतत्रसर्वत्रापिशाब्दएवनिमित्तेयतोनैमित्तिकारोपेणनिमित्तानिकल्प्यन्तइतितदप्ययुक्तं शा
ब्दस्यार्थे निमित्तत्वे कारकत्वेतापकत्वेवानप्रथमंशाब्दस्यानुपकारकत्वात् परमेश्वरस्मरणमनेनतत्पं

का० प्र० ५०
50

तसङ्केतो न वतेन ज्ञातस्य अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञानस्य वा ज्ञापकत्वेतिप्रसङ्गात् न चान्यविशेषे सङ्के-
तग्रहः प्रस्तुतविशेषप्रवसङ्केताग्रहा इति चेत् लोकाद्यन्वितानयनादिविशेषस्योपस्थापकान्तराभा-
वेन शब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या तथा च तत्र सङ्केतग्रहे शब्दात् तदुपस्थितौ सङ्केत इत्यन्योन्याश्रयणात् न
स्मान्नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्त इत्यविचारिताभिधाने अथो सयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो
व्यापार इति यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति च निःशेषमादौ विधिरेव वाच्य इति भट्टमतोपजीविनः अस्या-
र्थः यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदमर्मभेदं प्राणहरणं चरिपोर्विदत्ते तथा
एक एव शब्दः एकेनैवाभिधाख्येन व्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिं च विधत्ते अतो
व्यङ्ग्यत्वाभिमतार्थस्य वाच्यत्वमेव किंच यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थ इति निषेधस्यापि तात्पर्यविषय-
तया विधिर्नोपपद्यत इति ते तात्पर्यवाचोयुक्तेस्तात्पर्यमजानानाः पशवः नह्याक्यहेति पदोपस्थापित
एव वहितात्पर्यमुच्यते न प्रतीतिमात्रे तथा हि भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते इति सिद्धा-
न्तः अस्यार्थः भूतं सिद्धं भव्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं भव्याय साध्यायोपदिश्यते इति कार-
कपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि न क्रियानुकूलया साध्यीभूतया स्वक्रियया योग-

प०

न्माध्यायमानतामाप्नुवन्ति । विधेयतातिशयाधानक्रियाया एव तादर्थ्यं न तु स्वदध्नेनादग्न्यमात्रेण यागादा
त्वेन न त्वदग्न्यमपि तथा यावदेवाप्राप्तमेतावदेव विधिप्राप्तं हि न विधीयते न त्वप्राप्तमपि यथा ऋत्विक्प्रचर
णेऽप्रमाणान्तरप्राप्ते लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यनेन लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते न तु ऋ
त्विक्प्रचरणं उष्णीषस्याप्यप्राप्तौ तु लोहित्यमात्रे हवनस्यान्यतस्सिद्धेरथ दध्ना जुहोतीत्यनेन दध्नः करण
त्वेन न तु दधि हवने वा एवं रक्तपटो वयेत्यादौ रक्तपटवयनानां मध्ये एकस्योपायस्य प्राप्तौ वा सिद्धौ ए
कविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा ततश्च यावदेव विधेयं तावत एव तादर्थ्यं । विधेयं च शाब्दोपात्तमेवेति सुसूक्तं
शाब्दोपात्तपदार्थमिति यदि च प्रतीतिमात्रेणान्वयं तदा पूर्वो यावतीत्यादौ सर्वादिसमानसंविन्सैव य
तया प्रतीतेः परार्थ्येऽपि कटाविनातादर्थ्यं स्यात् न तु तत्र वाक्यवर्त्तिपदोपस्थापितपदार्थानां तादर्थ्यमिति न त्वा
म्नि: विघ्नेः ॥ यमार्थस्यादृष्टे भञ्जः इत्यत्र विधेयशब्दे तिवाक्यस्यास्याचेत्यादिवाक्यार्थापितादर्थ्यादिति मे
वं यत्तु एतदेकमेवादवाक्यं चकारस्यैकवाक्यतास्थलकत्वात् प्रमस्थातेऽदेयवाक्यप्रसङ्गात् न वाख्यातवा
च्यक्रिययोः साक्षादन्वयोऽसम्भवति गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति न्यायात् स्वहृदा
कं चेदमतो भवितव्यमत्रान्वयेन ततो विधिभक्षणादध्येतव्यहृदो भजनमनिष्ठसाधनमतः सर्वेषां नास्य

द्देभ्रूक्षा इति वाक्यार्थः तथा च तद्वाक्यस्थपदोपस्थापितपदार्थानामर्थमिति सिद्धम् तस्मात् श्रुतपूर्णः शाब्दाद्
स्मादि यदुक्तं तत्तात्पर्यज्ञानानन्तरं यदपि सोयमिषोर्यो इति ति पृति तदप्ययुक्तं यतः शाब्दश्रवणानन्तरं यावाना
र्थः प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शाब्दस्याभिधैव व्यापारस्यात्तदा वैयग्रवैस्तजातः कुमारी ते गर्भिणी स्यादिवा
क्यानन्तरं हर्षविषादयोः प्रतीतिस्तत्तयोरपि तद्वाक्यस्याभिधास्यात् अथ तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये सर्वत्राभिधा
हर्षदयस्तु न तत्तस्यायाः प्रत्याय्यते तदिह लक्षणीयेप्यभिधैव स्यादिति लक्षणोच्छेदः किमिति श्रुतिलि
ङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति सूत्रेण भगवान् जैमि
निः कस्माद् दृष्टसर्वबलीयस्त्वं प्रतिपादयामास एवं सर्वत्रैवाभिधाप्रसक्तौ उत्तरस्य दौर्बल्ये बीजाभावात्
किं च पूर्वोक्तरीत्या दृष्टान्तो वैषम्यादप्यनुपपन्नः तथा हि तत्र वेगाख्यव्यापारस्य स्वरूपसत एव व्यञ्जका
नयादीर्घदीर्घतरत्वं सम्भवति अभिधायास्तु ज्ञानतापयवान् क्रमलताद्यध्वनि ष्टनया वा ज्ञानादिरूपस्थि
ताभिधानवाद्यापि निश्शेषे स्यादौ व्यञ्जनमेव निस्थितं किं च वाच्यवाचकभावातिरेके व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव
इति वर्णकाविज्ञाताद्दृष्टाम्पङ्कीकर्तव्यं अन्यथा कष्टनादयोः नित्यदोषाश्च साधुनादयो नित्यदोषा इति
विभागो न स्यात् वाच्यस्यार्थस्याविशेषेण कष्टनादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वस्यादुष्टत्वस्य वा प्रसङ्गात् अ

न्नाभ्युपगमे भवञ्जनीयस्य वह्निविघटनेन गैः क्षादौ व्यञ्ज्येत्वनुकूलत्वं शुद्ध-गादौ नतु स्फुटत्वमिति यस्त्येनैवि
भागव्यवस्था एवं पर्यायेष्वप्येकस्याविदेवकर्मविवक्षा यानुगुणत्वमित्यपि व्यवस्थानस्यात् वाच्या।
र्थस्याविशेषात् इष्यते चासौ द्वये गते सम्प्रति शोभनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः इत्यादौ
पदेन दिनाक्यादिपदमन्तकूलं किन्तु स्वग्रस्याभ्यञ्जकतया कपालिपदमेव नन्वेवमप्येतदव्य
कव्यञ्जनेनाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकारस्य एवानुकूलत्वप्रतिकूलत्वयोर्व्यवस्थापयतेरिति चेन्न अ
भिधास्वीकारे सङ्केतग्रहं विनापि तदनुपस्थितिप्रसङ्गस्याकृतत्वात् किं च कोऽयं शास्त्रवाच्यव्यञ्ज
योः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदनिबन्धनो भेदो वशपस्वीकर्तव्यः वैयर्थ्यदर्शनात् वाच्यार्थः सर्वे।
कएव प्रतीयते इति नियतः वैशिष्ट्यं स्व व्यञ्ज्य स्व वस्तु प्रकरणादिवशात्रैव नियतः तथाहि गतोऽस्तमर्क
इति वाक्यात् सेनापतीन् प्रति वत्सलेणे हेतुनावमन्दनावसर इति द्युतीनामभिसारिकाः प्रति अभि
सरणाय उपक्रम्यतामिति सत्वावासकस्य ज्ञां प्रति ग्रामप्रायस्त्वरेयानिति कर्मकरस्य सह कर्म कुर्वतः प्रति
करणान्निवर्ततामद्य इति भक्तस्य धार्मिकं प्रति सान्ध्योविधिरुपक्रम्यतामिति ग्रामस्य कार्यमुख्येन दोहि।
गच्छतं प्रति इदं मा गा इति स्वहित्येण गोपालकं प्रति स्वरभयोगदेहप्रवेशयतामिति दिवसेतेऽसन्नमस्य।

का॰
प्र॰
५२
52

न्वतिवन्मुक्त्वतिसत्त्वापोपुनानभवतीति । आपणिकानोभूतान्यतिविक्रेयवस्तूनिसंक्षिप्यन्तामितिनं
यकागमनप्रस्तावेप्रोषितभर्तृकायाः तत्कथकेप्रतिनागतोयप्रियानितिएकस्यैववक्तृबहून्यर्पितनं
न्तकरणवृत्ताद्देवमाधिगत्वनवयित्तिश्रोत्रार्थः प्रकाशएतेवाच्यस्तुसर्वान्प्रतिविशिष्टरूपवन्तनुनैतद्रूपमेवध।
र्मिनानार्थेसैन्धवादिपदेनानार्थावगतिदृष्टांनादितिचेन्न एकवाक्यवर्तिनस्तस्याप्यर्थैकनियमात् ।
यदग्रेवक्ष्यति लक्षणीयार्थस्यनानात्वेप्यनेकार्थपराभिधेयवन्नियतत्वमेवेति तथापियत्रलक्षणाप्र।
यिकारिणःप्रतिसकलस्वामिनःसत्येवमानयेतिपदप्रयोगः तत्रानियतत्वेऽर्थान्तरमेवेतिचेन्नतात्पर्येणतत्र
नात् नह्यत्रसर्वैर्वाच्यैःसमंसर्वव्यङ्ग्यानांभेदःप्रतिपाद्यतेकिन्तुगतोऽस्तमर्क इत्यस्यवाच्यव्यङ्ग्ययोःत।
थावतस्तद्वाच्यस्यनियतत्वेनतदर्थप्रकारेणैवसर्वेषांव्यङ्ग्यस्यापिप्रतीतेः तदर्थनियतत्वानियतत्वरूपा
विरुद्धधर्मसंसर्गोभिन्नःएवंविलक्षणस्वरूपकालादिभेदोपिभेदकोद्रष्टव्यः वैधर्म्यसत्वेपियदिभे
दःस्यात् तदानीलानीलादेरपिकश्चिद्भेदःस्यात् वैधर्म्यस्याविशेषात् यदुक्तं अयमेवहिभेदोभे।
दहेतुर्वायदिरुद्धधर्माध्यासःकारणभेदश्चेति सप्रसिद्धश्चतत्रतत्रस्वरूपभेदएवभेदः तत्रेनिःशेष।
त्यादौ उमात्स्यर्थतत्सार्थविवाहकार्यमायास्समर्यादमुदाहरन्ति सख्याः नितम्बाः किमभूषयाण

त्रुनस्मरस्मेरविलासिनीनाम् इत्यादौ कथमवनिपदर्पो यन्निशातासिधारादलनगलितमूर्द्धां विद्विषां स्वी
कृता श्रीः ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभावतेतिरेभिः इत्यादौ च स्वरूपभे
दः प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः द्वितीये वाच्यः संशयरूपः प्रतीयमानस्तु शान्तेष्टरूपोरि
ति वा वनितिकुडङ्गेरितडुवितैककोटिनिश्चयः तृतीये वाच्यो निन्दारूपः प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः कालभे
दस्तु सर्वत्र पूर्वं हि वाच्यः प्रतीयते पश्चात्तु व्यङ्ग्य इति वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः प्रतीयमानस्य तु पदतदे
कदेशीभूतकाक्वादितदर्थवर्णसङ्घटनाद्या इत्याश्रयभेदः वाच्यस्य काव्यव्याकरणकोशादिमात्रेणा।
वगमः प्रतीयमानस्य तु भोप्रतिभानैर्मल्येनापि प्राधिकेनेति ज्ञापकभेदः वाच्येन शुद्धव्यञ्जनमात्रस्य प्रतीति
मात्रम् अन्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः गतोऽस्तमर्क इत्यादौ दर्शितं ना।
योनवावाष्पकः प्रतीयमानस्तु नानेति सङ्ख्याभेदः कस्स व ण होइ रोसो दिट्ठण पिआअ सवणं अहरे स।
भमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एह्निं इत्यादौ वाच्यार्थस्य सखीविषयः नतु वाच्यो
र्थः श्रोतृव्यवतिष्ठते प्रतीयमानस्य तु भ्रमरेणास्याश्रयः स्वाणिजनोनानुपपत्तिरिति तत्कान्तः समेववदग्ध
मिमस्य प्रतिवेशिनी इदं सयासु समाहितं श्वनेरेवतेयानविध्यौरिय इत्यस्योपपत्तिः एवं सपत्न्यादिविषयो।

का॰ पीतिविशिष्टायस्याभेदः एवं स्वरूपादिभेदादवगममङ्गीकर्तव्यो वा एवमनयोर्भेदः किं च वाचकव्यञ्जकयोरपि वै।
प्र॰ धर्म्याद्भेदो वक्तव्यः यतो वाचकस्य सङ्केतितार्थोपलम्भे सङ्केतितमेवार्थमभिधया प्रवर्तते न त्वेवं व्यञ्जकः अस्य
५३ चापि व्यञ्जनायाः प्रत्ययजननात् यथोक्ते नानार्थविषये शान्तं प्रमाणमिति नदितो एवन्तु पञ्चे यतो व्यङ्ग्यस्य
53 वाचितानुपगमेऽपि नानार्थत्वायेन तात्पर्यविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः कथं प्रतीयते यतः परः शाब्दं न्यायसतेति स्वतत्र
म एतेन तात्पर्यमेव व्यङ्ग्यप्रतीतौ व्यापार इत्यपि निरस्तं तस्मात् तात्पर्यमभिधा वा न प्रतीयमानेऽर्थे व्यापारः।
ननु स्वलक्षणानादिवा व्यवलक्षेऽपि व्यवस्थितो विशेषव्यपदेशहेतुर्वा यतो रामोऽस्मि सर्वं सहे इत्यत्र
रामपदेन सर्वंसहः पात्रभाजनं प्रत्याख्यातकर्षेत्यर्थकान्तरेण रामो सो भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं प
रामस्य राज्यखण्डयणादिदृष्टान्तेन लक्ष्यते अतो रामपदस्य लक्ष्यपदवाचको भवति अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये
हि व्यभिचाव्यपदेशहेतुस्त्व भवति एवमन्यत्रापि स्यात् तदुक्तं भाक्तमाहुस्तमन्ये इति लक्षणीयो विशेषाभावेन
मत्रप्रकरणादिसापेक्षेण शब्दार्थेन स्यादिति नानात्वं स्यादिति विकल्पः प्रतीयमानोऽनाम एव लक्षणीयस्य नाना-
नात्वेऽपि हि नानार्थे सैन्धवादिपदाभिधेयवत् स्वभावनियतत्वमेव न त्वलक्षणनियतसम्बन्धो मुख्येनार्थेन।
लक्ष्यस्यापि लक्ष्यते प्रतीयमानस्य प्रकरणादिवशान्नियतसम्बन्धो नियतसम्बन्धः सम्बन्धसम्बन्धश्चेति

तस्य रूपं सोदाहरणमग्रे प्रदर्शयिष्यते किंच ॐ प्रतीपग्राहिणि मन्त्र इथम्भूतमहं दिग्भ्रमंपलयम मापा
हिंस्रयतिग्रन्थसेनापमर्द्दाणि मन्त्राहिंसि इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्येकदेशलक्षणामूलव्यंग्यार्थवाधाभा
वात् न च तत्रापि तात्पर्यार्थान्वयानुपपत्तिः स्फुरितेणोपान्तीस्येवेति चेन्न लक्षणायाः प्रयोजननियमात्
तस्य च व्यापारान्तरगम्यत्वात् तदर्थं व्यञ्जनास्वीकारे किं प्रथमयापि लक्षणया अप्रतिरूढलक्षणाया
मिवाभिधायामप्यस्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेन्न लक्षणायाः प्रयोजननियमात् तस्य च व्यापारान्तरगम्यत्वात् न
तदर्थं व्यञ्जनास्वीकारे किं प्रथमयापि लक्षणया अप्रतिरूढलक्षणायामिवाभिधायामप्यस्तु प्रयोजनान
पेक्षेति चेत् नयथा हि संकेतग्रहदशायामपेक्षयानन्तराभिधायामव्यार्थज्ञापनतो योगरूढप्रयोजनात्मतरस्य
व्यार्थसंकेतग्रहस्य सापेक्षा लक्षणा न तथा तदर्थं प्रयोजनस्याभावे भवेत् यतः संकेतग्रहसापेक्षा
साप्रतपदाभिधायकत्वमभ्यासेनाहं किंच न लक्षणाव्यञ्जनयोरभेदः लक्षणामुपजीव्यापि तद्दर्शनात् नापि
लक्षणानुगतं भवत्येव नाम इति प्रयोजनं लक्षणमिति वाच्यम् अभिधोपजीवित्वेनापि भवात् न च ल
क्षणाभिधेयमयानुमार्यैव वर्णमात्रेण सारेणापि हि सा तद्रूपेण रसादिव्यञ्जनानवर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा
वानापि प्रामाण्यानुमार्यैवावैकसमनन्तकेनगोभिगावलोकनादिगततेनापि प्रसिद्धेः तस्मादभिधानलक्षणा

का॰
प्र॰
५३
54

नान्यथैवविलक्षणस्त्वरीघोषजनकव्यञ्जनोर्सैतनप्रकाशनादिपर्यायोव्यापारोवनपन्दवनीयप्रवतनता।
तापर्यायाणिसमशब्दश्रमादोव्यञ्जनोर्थोनियतसम्बन्धः कस्मवणहार्दरसोऽस्वादावनियतसम्बन्धः नियत।
सम्बन्धत्वंचवाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्याः एकविषयत्वात्मकत्वंप्रथमेतस्यभावः पश्चिकत्वंपेकविषयकमात् द्विती
येत्वतदभावः सर्वात्तकान्तादिविषयभेदादितिकेचित् तत्रसमगभानिलक्षस्यानियतसंबन्धत्वमेव व्यङ्ग्य
स्यात्ततथात्वमन्यथात्वेवेतिपूर्वंप्रतिपादितस्यहीनदमन्दोदाहरणमितिलक्षसाधारणनियतसम्बन्धत्वंवा।
च्य नवोक्तंतथाभवति अन्यत्रप्रथमेसर्वेषामेवसत्यताप्रतीतिः द्वितीयेतत्कान्तस्यैवसत्यतत्वान्येषाम्।
सत्यतयेतिनियतानियतसम्बन्धत्वमित्याह तदापिनमनोरमे यतएवंवाच्यप्रतीतेरेवसत्यतासत्यतश।
तीतिविषयत्वरूपंवैलक्षण्यमात्रमुच्यते नतत्रव्यङ्ग्यप्रतीतेः तस्मान्नियतसम्बन्धत्वं तेनवाच्येनसहतात्प
र्यमेवसम्बन्धनियमकुतिषुक्रमस्त्रयपपामः सम्बन्धसम्बन्धोयथा ओविवरीअरघलक्ष्मी वक्षोवहरण
णाहिकमलहरहरिणेदाहहणाणयणेरसाविउलाफलानिद्धच्छायपवरं अत्रहरिपदेनदत्तिणनयनस्य
सूर्यात्मकत्वंतत्रमीलनेनसूर्यास्तमयः तेनपद्मसङ्कोचः ततोब्रह्मणस्थगततस्मिन्दर्शितिगोपस्ती
याङ्कस्यादर्शनेनानियतत्वंतेनविलासजमितिसम्बन्धसम्बन्धानियोगात्सत्ये वेदान्तिनस्त्वकि

याकारस्कादिप्रस्कारेण शास्त्राणां प्रवृत्तिः धर्म्मिधर्म्मिभावस्तु पक्षत्वेन सम्भवति धर्म्मिधर्म्मिभावश्च
प्रपञ्चगोचरो वा स्यात् ब्रह्मगोचरो वा नाद्यः प्रपञ्चस्य बाधितत्वात् नान्त्यः ब्रह्मणो धर्म्मशून्यत्वात् अतः
पदपदार्थविभागमन्तरेणैव सम्बन्धिज्ञानमित्यादिवाक्यमखण्डमेवाखण्डवाचकमित्यातिष्ठ
न्ते अतस्तन्मतानुसारेण प्रतीयमानेऽपि वाक्यस्य शक्तिरेव तत्पिनवाध्यते व्यवहारमार्गेनैरपिप
दपदार्थकल्पना व्यवसहीकृतव्यावहारे तेषां भट्टानयस्वीकारात् यदि च पादार्थकल्पना।
अविद्यावस्थायामपि नाङ्गीक्रियते ज्ञातस्तर्हि बुभुत्सा बुभुत्समर्थव्यवहारः वाक्यार्थपदवार्थस
सङ्केतग्रहमाश्रित्येति चेत् वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् तान्नत्याश्च तत्र सङ्केतग्रहस्याशक्तित्वात् अविद्य
मानेति रस्कारेवकथमखण्डार्थो रूपि वाच्यवाचकभावः पदमर्थैकभेदाभावात् न तस्मात्तन्मतेऽपि
विदिव्यङ्गपदभट्टस्तत्रतानावेदसम्बन्धपदवाक्यान्वतीयते सर्वस्मात्सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् सम्बन्धा
न्याश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो भवन्नानियतोऽङ्गवतीतिप्रतिवल्पहृपादेव भवतीस्वरूपेयं सम्बन्धो यथार्थान
स्वाधिकरणेन नानात्वेन व्यङ्ग्यप्रतिपादयति सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् एवं च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो न।
मेयानुमापकभाव एवं पर्यवसन्नः यतो व्याप्तत्वेन सकलपदानिष्टत्वेन च सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वल

व्य· त्वाणारूपत्रयवतो व्याप्तलिङ्गात् लिङ्गिज्ञानमेवानुमानं न चैतत्क्रममनुमाने यत्तद्रूपद्वितितेनानुमानेनात्मर्हे
वि· न्तुमितसारूप्यौ तेन व्यतिरिक्तया वक्रोक्तिरिति तस्यार्थः एवमनुमानादेव व्यङ्ग्यप्रतीतिः तथा हि भम
५४ धम्मिअ वीसिद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण सङ्केत
54 निकेतनीभूते गोदावरीतीरनिकुञ्जे पुष्पावचयादिहेतोः कदाचित्संचरतो धार्मिकस्य निवारणा-
याविनः स्वस्यार्थस्य युक्तिः तदत्र निकुञ्जवासिसिंहकृतया स्मृतिलिङ्गया गृहे भ्रमणविधिर्वाच्यः स
एव निकुञ्जे भ्रमणायोग्यत्वानुमितस्य प्रभवति यत्र हि भ्रमणे तत्तद्भयकारणनिवृत्तेरुपलब्धा
वं केनिकुञ्जे वसिंहोपलब्धिः प्रतीता तद्धि कृतद्भयकारणं तदुपलब्धिः यथानानात्तदारस्यपीव
न्द्रेरनुमानं वैवं गोदावरीतीरे गम्भीरभ्रमणायोग्यसिद्धत्वात् अत्रोच्यते गभीरोरसोरस्वभावस्य
भ्रमणयोग्यत्वमत्र साध्यं वीरस्वभावस्यापि विभीषिकादर्शनेन तन्मात्रात्मासौ वैवाशङ्क्याभिचारः
तादृशस्यापि प्रभोर्गुरोर्निदेशान्प्रियानुरागेण वा पिलाभादिशङ्कया वा तादृशस्यापि भ्रमणस्य तत्र
दर्शनात् अत एव नान्योऽपि मध्यपत्तिविरोधस्य प्राप्तादिशङ्कायामपौरुषेय तथा वा शपता विभ्यतोपि
मृगयादिकृतुहलेन सिंहवदेशे पीवीरस्य भ्रमणदर्शनात् किं वात्र पदे सिंहसद्भावेऽपि मात्तातन्ते।

णावधारितः किन्तु वैश्वलीवाक्यादवगतः न तु तद्वचनेन निश्चायकं यथैव समं सम्बन्धान्यानियमादिसिद्धिनिश्चयपद्धपा
सिद्धिः एवं न शेषवृत्तेस्यादीशानमनश्चवनादीनुपभोगवत्त्वजकृतयोपपन्नानि नवनानि तद्व्यापाणि कारणा।
न्तरेतोपसम्भवात् अत एवावस्थानकार्यैक्येनापातानि अतोनैकान्तिकात्कथमनुः स्यात् ननु व्यक्तिरेकिक
थैनेति निवेत् प्रथमपदमाहितमाहितिक्रमः अस्त्वाकमपि हेत्वाहित्वेनानैकान्तिकतात्यन्तिरेकश्रुतिवत्सभेवद
पेयवत्प्रथमतः प्रमाणादवधारितेभेदेन नत्वेदमस्ति व्यक्तिरेकिकत्वेनाद् शब्दवेदितिवेत्तयि स्त्रुर्वव्यञ्जनायाः
नव्याप्तेनोपिपत्तायमेतायापनिर्धारणासङ्गः किन्तु सम्भावनादप्यैवंविधार्थं प्रतीयत इति हृदयम्भव इति श्रीगोवि-
न्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णयोर्वर्णनं नाम पञ्चम उल्लासः ५ एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यं निरूप्य भेदं
ते चित्रभेदं दर्शयितुमवसरतस्त्वयप्यपि शब्दार्थचित्रयोर्विशेषभेदद्वयं प्रथमोल्लास एव दर्शितं तत्प्रभेदाश्शब्दालङ्कारप्रभेदप्रद
र्शनेनैव दर्शिता भविष्यन्तीति न किञ्चिदस्तीत्यप्रदर्शनीयं तथापि प्रदर्शितभेदद्वयमेव तावदनुपपन्नं शब्दार्थालङ्का
रयोरेकमात्रेण रूपेणानुपलम्भात् उपलम्भेपि चोभयसद्भावत्तृतीयभेदप्रसङ्गादिति तदुपपादयति शब्दार्थचित्रं यत्पू
र्वं काव्यद्वयमुदाहृतं गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः चित्रार्थशब्दयोः ४८ शब्दार्थालङ्कारयोरेकैकमात्रावस्थानानु
रस्कारेण नायं विभागः किन्तु प्राधान्येन पुरस्कारेण तथा च न काचिदनुपपत्तिरिति भावः ननु तथापि विभागानु
पपत्तिरेव यतः केचिच्छब्दालङ्काराः मात्रपुरीवाकिर केचिदर्थालङ्कारमात्रं न कस्य मतमात्रिरविभाग इति चेत् मा।

नेयं वकेविडम्बयास्येकामिनीस्तनयोरुपकादिरलङ्कारस्तस्यैवं क्रमेणोदितः नकान्तमपि निर्भूषं विभाति
वनितामुखं इत्युपकादिमलङ्कारं वाच्यमावलम्बते परे सुवर्णमात्रमितिकुर्मतिर्वा वा वा क्षान्तिलक्षणम् नेदं तदाह ॥
सैषा सेना धर्मक्रमेति रोहणी ग्राह्याभिधेयवालङ्कारभेदादिदं दर्शयन्ति अस्यार्थः अर्थस्यैव विभावादिरूपतेनासम्भव
कत्वात् उक्तिग्राह्यरूपकादिरेवालङ्कारः केचित्तु कविकाव्यस्यालङ्कारं वाच्यः काव्यवकविकमशब्दार्थवृत्तित दाक्षि
णत्युपात्तितोवर्विशिष्टमेवातिरलङ्कारः रूपकादिस्तथाक्षितो लङ्कारो वाच्यः अलङ्कारपदप्रयोगस्तत्र गौण एव ति।
वाच्यमिति कुर्वन्ति रेवकथं नार्थालङ्कारा उत्तरत्रेदं नेदं तदाहुरित्यादि शब्दाभिधेयमिति शब्दवदर्थस्यापि कविसंरम्भ
त्वाच्यत्वं मध्यस्यैव शब्दस्यापि संप्रतीत्युपयोगितमत उभयस्थितो भयालङ्कार इति तत्र शब्दविशेषयोऽयं यथा मम।
हरणम्प्राय स्त्रावततः कनकप्रभमस्त दन्नुविहातो स्तनयीकपोलतलश्रुतिः उदयति तत्तो धान्ते धे सदस्यव
णदा सविभ्रमसभिमिनीकुन्दकुड्मलस्य विन्दुगलाच्छनः १ अत्रार्थालङ्कारतपसा गुणीभूता शब्दालङ्कारस्तत्र
प्रासः प्रधाने प्रासमासिक वस्तस्तेवमस्मात प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबन्धनत्वात् अर्थविशेषयथा नदृष्टि
मा त्वपतिताश्रपिकस्य लावण्योभायपटलं लतुपूर्णा मलकाः खेलाश्च नीवाः सदैव सविलाससलीकलग्ना येका
ले नाकदिनतामिवनम्यजन्ति अत्र शब्दालङ्कारो नप्रासः सगुणीभूत अर्थालङ्कारस्तत्र श्लेषः प्रधानं प्रा
स्मादासमाश्रितत्रिवाहात यथा त्रयं कि विदधाति सेन प्रथमकाव्यनेतयोक्तं प्रथमोल्लासपर्वं यतदेदाश्चालङ्का

रभेदाभवतीत्यलङ्कारनिर्णये नैवतेनिर्णीयमाने इति श्री गोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे शब्दार्थविचित्रनिरूपणं नाम षष्ठ उल्लासः ६

यानम् सति दोषे गुणादेः किंचित्करत्वात् यदाह स्याद्वपुः सुंदरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् इति।
सतित्तु दोषाभावे गुणालंकारैर्विनापि किंचिदाह्लादसम्भवात् अपदोषत्वेन विशेषणस्य गुणाइत्यन्यायु
त् अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीये भावस्य स्वरूपेणानिरूपणान्नहि तथाप्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणी
यत्वादपि चैतद्धानामभावाश्च दोषा निरूपणीयाः न च सामान्येऽविज्ञाते विशेषजिज्ञासेति तत्सामान्य
लक्षणमाह मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन ते
ष्वपि सः १ मुख्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्यधिकरणेऽपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः करणसाधनो हतशब्द
इत्येके मुख्येन समर्थस्य न शक्यं न लक्षणायेनार्थांशस्य गतिः स्यात् किन्तु वादित्वाद्रसस्य मुख्यत्वमिति एतत्
इति ब्रुवन्त्या रसशब्देन भावादिरपि संगृह्यते नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्यात् विघाताभावात्
इत्यत आह तदाश्रयाद्वाच्यः इति आश्रयणमाश्रयः न चावतेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वा
च्योऽपि मुख्यः सामर्थ्येन चैव मुख्यत्वे शब्दस्य नानात्वेनानुगमः काव्यप्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानु
गमात् नैवं रसवति सर्वेष्वपि दोषाणां रसस्य विलम्बितचमत्कारित्वाद्वाक्यार्थप्रतीतिविघातकापवह
या इति मन्तव्यम् नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं न तु शब्दानामित्यत आह उभयोपयोगिन इति।
अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकव्यापारवतोः पदवाक्ययोर्वर्तते तेनाद्यपदादयः रचनेसंघट

का॰ प्र॰ ५६
56

हीनेत्यतिप्रकाशः सुगमः न चात्र वीजाभावः अन्यथा वर्णिस्यापि पदशोहेनैव ग्राम्योशाहाद्याइतिवद्
वचनाभेगानेः स्यादेतत् हतिविनाशः न च दोषेणरोमनाच्चैः स्यादलक्षणमेतत् मेवं हतिशाहस्या
पकर्षयाविनात् नन्वेवं रसमात्रस्थितिः प्रयोजकेष्वथामिः अथात्रस्थितिरेव हतिशाहार्थः तन्द्धि यत्र रस
उत्पद्यतएव परेण पकृष्टेनैतत्राव्याप्तिः नैतल्लक्षणमतिदोषइदम्पनेनाकृश्यानयेनिश्चावशरणेनोपवम
नभिवेकेनापकृष्टमाणमपरेणविहतेति किंचार्थे इपस्यशुत्त्वाथसात्रस्थितिरपकर्षोवावेदोषाधीन
इति अत्र ब्रूमः उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणापकर्षो हतिशब्दार्थः उद्देश्या च प्रतीतिः रसवस्त्वलङ्कारा
नपकृष्टरसविषयाचनीरसेषु अविलम्बिना चमत्कारिणी वा स्थिविधा तथा च नादृशप्रतीतिः विघा
तकत्वं सर्वेषामविशिष्टं यतोऽदृष्टेषु कश्चिद्रसस्य प्रतीतिः एवं कश्चिन्नतीयमानस्यापकर्षः क्वचि
विलम्बः एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य प्रत्ययो भूतस्य प्रतीतिरेवं क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः क्वचिद्विलम्बेन प्र
तीतिः क्वचिदचमत्कारित्वेन सत्र्भ्रमविशिष्टमित्युद्देश्यप्रतीतिविघातो निवृत्त एवं न श्लिष्टातकता च कृष्ट
विलम्बात् यथा रसदोषाणां कस्यचित्परसम्पदया यथा शब्दादिदोषाणाम् तेषामपि कस्यचिदर्थो
पस्थितभावात् यथा समुन्नादेः कस्यचिन्नाविलम्बात् यथा निहतार्थत्वादेः कस्यचिदाकाङ्क्षो
पादभावात् यथा च्युतसंस्कृतत्वादेः कस्यचिन्नत्र विलम्बात् यथा क्लिष्टत्वादेः कस्यचित्सहृदयवे

श्रुत्यविश्वनाथापादनेनयथाआहतत्वादेः कस्यचित्स्वरूपसन्नएवयथानिहतत्वादेः सचायंहिद्विविधो
नित्यश्चानित्यश्चतत्रानुकरणादन्येनप्रकारेणसमाधानमशक्योनित्यः यथाच्युतसंस्कृतत्वादिः अन्यादृश
स्त्वनित्यः यथाप्रयुक्तत्वादिः अथविशेषलक्षणानिवक्तव्यानितत्रहिद्विविधापि त्रिविधः शब्ददोषोऽर्थदो
षोरसदोषश्चेति तत्रशब्दार्थरसानांयथापूर्वमुपस्थितिःप्राथम्यमिति नन्वेकमेवदोषानिरूपणी
यात्र्यन्नन्तल्लदेदोषोशब्दार्थौविनाप्यका विलक्षणोऽपिशब्दस्यापिनिर्देशात्प्रथमंशब्ददोषाणांप्राथम्यंशब्द
स्त्रिविधापदतदेकदेशोवाक्यंचएवंचतदाश्रितःशब्ददोषस्त्रिविधः तत्रपदानांवाक्येयदेकत्वेनप्राथ
म्यात्प्रथमंतद्दोषनिरूपणमितिनिरूपमार्थः अथैतदेशकालेपएवंपदैकदेशस्यपदापेक्षयापिप्राथम्यात्
तद्दोषनिरूपणस्यैवप्राथम्यमर्हतीति अत्रभास्करः सत्यमुच्यतेपरंतुपददोषेष्वेवयथासम्भवंकेवि
त्पदैकदेशाइतिसममादृथेतमानिमनोरमंयत्नेनतथापिपदैकदेशदोषेणनप्रथमाभिधानापादने
किमुत्तरमिति वयेनालोचयामः उपदेशनातिव्याप्त्यादिविचारणाअतिदेशस्योपदेशानेनरमेवन
चपदैकदेशदोषोपदेशः अतिदेशेनैवतल्लाभेलाघवात् नचपदैकदेशएवास्योपदेशःपदेननिर्देश
इतिवाच्यंपदैकदेशाहतत्वानामपिकेषांचिदित्वादनिवेनन दर्शेपदेस्यपदेशस्यावश्यकत्वादितिपददोष
विशेषलक्षणमाह १ दुष्टंपदंश्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं निहतार्थमनुचितार्थंनिरर्थ

का॰
प्र॰
५७
57

क्रमवाचकं त्रिधाश्लीलम् २ संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् अविमृष्टविधेयांशं
विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ३ ५२ दुष्टपदमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते तेन तु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दा
नां लक्षणपरत्वे विभागाभावाल्लक्षणानुपपत्तिर्नो कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाहः इति उच्येत दुष्टियोगा
भावे भवार्थोपपत्तिर्नो लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरप्यन्वयः यथा ब्राह्मणा अमत्तलक्ष्या कश्चिद्ब्राह्मणा इत्या
णा इत्युक्ते भुक्तीहियलक्षणस्त्रवेगौतमीयसूत्रेतेषां लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाश्लीलमित्यत्र त्रिधेति निरर्थ
कं तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणानुपयोगादिति चेन्न अश्लीलशब्दस्य व्रीडादिव्यञ्जकत्वेन साधा
रणीकाव्ययवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वाभिन्नसत्तदर्थत्वात् अत्र श्रुतिकटुत्वे
यद्यप्यश्रुतिकटुजनकत्वेन सश्रुतिकटुभेदेनानियतत्वं तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वे विवक्षिते न तथा
श्रुतिकटुवर्णत्वेन तद्वर्णेचयनेव वा उदाहरणं अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः आलिङ्गितः स
तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा १ अत्र कार्तार्थ्यमिति पदं श्रुतिकटुवर्णप्रायं किं पुनरस्यादृष्टकतावि
जं तद्दृगजनकत्वमिति चेन्न रौद्रादावपि दोषत्वप्रसंगात् माधुर्यव्यञ्जकरचनाभङ्गाभिव्यञ्जनमेव तदुष्टी
जयतीति चेत् न किं तादृशेन ज्ञानेन तथा नु तस्य स्वरूपसद्वेदनाद्यः रसविशेषव्यञ्जकात्तानेपि प्राप्य
मिकतादृशपदश्रवणानोद्दगाभावप्रसंगात् न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् अन्येन्तु सन्मादयः प्रमाण

नह्याविदितविशेषानपि नैवतद्रहीजयतिनान्यत्रेतिप्रमाणमस्ति किंचैवं वैयाकरणादेवकर्तरि किं।
निर्वचने दोषाभावस्तस्मात् अथोच्यते स्वायने शब्दप्रयोगे श्रोतृहृदये गौरवमापकर्षयेति नहीजं श्रमएव श्रुति।
कटुलवर्णो रसभेदः तस्य कर्णोपघातपरत्वनात् अतएवानुकरणे वैयाकरणादेवक्तरि श्रोतरि वा नैवदोर
सत्वं गुणीरसत्वकाव्यदोषत्वाभावः आद्येतत्स्यैवानुकरणे यतपास्वायत्वभावात् द्वितीये च तत्स्वभावा
वगमेनोद्वेगाभावात् तृतीये च श्रोतृत्वेनानुद्वेगात्त्व चतुर्थे तदनुगुणत्वेनानुद्वेगाद्दूरत्वनात् एवमेतद्व्या
थैदूरतराभावात् एवमर्थौचित्यप्रकरणादिविशेषेणाप्यनुद्वेजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते च्युतसंस्कृतिच्यु
ताम्रवलिनासंस्कृतिः संस्करणं व्याकरणलक्षणानुगामीयत्रपदज्ञापासंस्कारकव्याकरणलक्षणाविरु
द्वयत्रज्ञायायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः देशपत्वनलक्षणाविरुद्धं किंतु न हि सुधः संज्ञाशब्दानां वृद्धलंवचनेन
संस्कृतत्वासंत्रावधाप्तिः यथा पतत्संद्र विपक्तिं डकफलशपा मोदवापाडुरमामेदूतशलिदस्तुंददरक
रस्पर्शशत्तमलस्पनेतत्फलीपतिश्रवकं जरकलेकभाभयाभ्यर्थनादीनंतामनुनाथलेकं चक्षुर्गापश्च
हृतमाक्रूथाः अत्रनाथ्यतश्नियावतश्मर्पेच्युतसंस्कृतिसामान्यतात्तिवादिस्त्रेणाशामस्यानमूनेपदस्या
नियामकेनाशिषिनाथश्नतिसूत्रेणनाशिषितिनषेधात् तस्मानाथतिस्तनंनुगामीतिपठनीयं नतुना
थतश्नीसंस्कृतनमेवनथाचार्थविशेषनयेतिवक्तव्य एवंचार्थदोषत्वेसामान्यमिति मैवंयत्रशब्दपरिवर्तनेपि

दोषानुवर्तिनेनस्याधिदोषत्वेपत्स्तत्तथास्ततिनिवर्तनेनत्स्यशब्दोषत्वमितिविभागात् अत्रार्थापत्तीनिर्हे
तुकत्वावीजमितिनित्यदोषत्वेऽनुकरणेनत्वर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्धा
मपिकविभिर्यन्नप्रयुक्तं यथायथायंदारुणाचारः सर्वदैवविभाव्यते तथामन्येदैवतोस्यपिशाचोराक्
सोथवा १ अत्रदैवतत्वानित्यं पुंस्त्वेनन्नेनाम्नानोपिपुंलिंगोदैवतशब्दः कविभिर्नैकापिप्रयुक्तः ननु त्रार्थकि
ह्नत्वकत्वावीजेनतावित्यक्तं किं विरुद्धत्वस्यानशक्तिस्तरतिविरुद्धमत्यपिनालिंशब्दानुशासनेनक्वदेश
तिवन्यकाभावादितिचेत् पदार्थोपस्थितिविलम्बलक्षणोज्जत एव स्मरणमकादावदोषत्वम् उद्भटा
लेकारस्तेपदस्यार्थतीतिविलम्बस्यतत्रानुद्देश्यत्वात् वत्सनत्सलनाटशाकविस्मयविलम्बनप्रयोजना
नुसन्धानत्वाद्यनयानुरोधाविकिंनिर्हेतुकत्वावीजम् अतएवानुकरणेदोषत्वाभावः असमर्थ अप्रयु
ज्यमानस्यापिनदृश्यतेकविभिःप्रयोगस्यदर्शनेनत्वर्थत्वाभावादिनअनित्यदोषोयंअसमर्थं इत्यस्या
र्थेनच तेनयत्नसंस्थेपरिपाठितमपिप्रयुक्तिस्थलेविवक्षितार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः समर्थे सेवासा
मर्थ्येविरुद्धमितिचेन्न उपसन्धानोपजीविवान्सामर्थ्यस्यपथाह्निथानोःपद्मिनिजन्यजन्यादिषुपदा
दिपदेषूपसन्दानेनमार्गोपार्थोपसन्दानेनवागन्तोसामर्थ्यानतुतनाविषयस्यथातीर्थानांपुस्तानेननुवाराणो
सामर्थ्य) समुपार्जितसत्कृतिः स्वरस्रोतस्विनीमवहन्तिसम्पातिसाहसम् १ अस्यार्थानुपस्थितिर्हेत्वा

कनावीजमिति निमित्तानाभिरूढनार्थे निरूढः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतयाव्यवहितो विवक्षितोर्थो यस्यानन्तरस्ते ।
पर्यैकविषयोगात्राप्रयुक्तः स्यकरः उदा यावकरसार्द्रपादपद्मारश्चोणितकचेनदयितेन मुग्धासाध्वसतरला
विलोकयपरिशुम्बितासहसा अत्रश्चोणितपदश्चसरुधिरेति प्रसिद्धिरप्रसिद्धिस्थजलीकृतन्तद्रूपेविवक्षितार्थो
द्रूष्टकनावीजप्रसिद्धसैवद्रागुपस्थितासप्रसिद्धविवक्षितस्यविलम्बोपस्थितिः अतोयमकालदावदोषं तज्ञो
पस्थितिविलम्बस्यापिसहृदयसमत्वेनाविलम्बानदिश्यपताना अनुचितार्थं अनुचितो विवक्षितार्थस्ति
रस्कारकोर्थो यस्यानन्त यथानप स्विभिर्यास्त्वविशालभानेप्रयत्नतः मत्रिभिरिक्षितेवपा प्रयातिनामाशु
गतियशास्विनोरणास्त्रमेधेपशुतामुपागताः । अत्र वीर्येमतिपायिपदानताना पेत्तमेवपाशुपदंकातरमप्रभि
धानकिं नरब्धिनस्यादर्शनात विरुद्धमतिकृतपुरानन्तमापेत्तनयोनिन्दस्याइदः हृष्टकनावीजचविवक्षि
नतिरस्कारकार्योपस्थितिः अतोस्यानियदोषं निरर्थकमविवक्षितिरस्कारकार्योपस्थितिः ८ नार्थ
कं वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनक्तनकमितियावत् अतएववाक्यालङ्कारभूतं समकादिनिवाहकं चखल्वादि
पदमकृष्टमितिनितोयेनश्चनिपातरूपं चादिपदेवहुवचनादिवउधा उल्लकमलकेसरपरागगोरद्युते मा
द्विगोविश्रभिवाक्वितप्रसिद्धानभगवन्निशुपस्यस्यादेन अत्रहिपदं अर्थस्याविवक्षितत्वान् हृष्टकनावीजम्
तप्यविस्यवाम नहिवावहिर्यान्नुपस्थितिः फलान्तरेदैवयावदभिधेयोपस्थापनात नापिमतिकूलवर्णवद्
हविरोधिनावदीनास्पप्रकेन स्थलपिरसविसेयमसंगान् सहृदयमनोरूपादितिउच्यते निरर्थकंयुतानम

का॰
प्र॰

59

ववाक्तिसहृदयानांवैशद्यंहृद्यकर्तावीजंप्रयोजनमनुसंधातव्यमेतावता अवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य
विवक्षितधर्मिणः क्वापिनवाचकेयमदित्यर्थः अतएवसमर्थाद्भेदः तस्य क्वचित्कक्विल्लोकात्न् एतादृश
विशिष्टविरुद्धस्य क्वचिद्धर्मिणिशक्तावपिविवक्षितेनप्रकारेणशक्तिविरहात् क्वचित्प्रकारेणशक्तावपिधर्मि
णिशक्तिविरहात् क्वचित्प्रकारेणशक्तावपिधर्मिणिशक्तिविरहात् क्वचित्प्रकारेणशक्तावपिधर्मिणि
शक्तिविरहात् क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरविशेषस्याभावात् नचायंद्विधाअपेक्षितयोगमनपेक्षित
योगंचतयोरसंग्रहप्रसङ्गेव्यवस्थैवकोपस्यविकल्पनापदाभवेदितिवाच्यः स्वयमेवदर्शितः अपेक्षितेनजनस्य
जन्तुनानुज्ञातत्वादेतेननहिष्प्रादरः अत्रस्वार्थेदारिद्र्येदुःखापादकत्वातकलत्रादावनुविवक्षितमितिहि
नीयार्थेनवैपरीत्यप्रदर्शकेनजन्तुपदमथानुविधायकंनत्रवक्तव्यमितियोगमपेक्षितंतस्यशक्तिमत्त्वेपिना।
विवक्षितयादान्तत्वात्यामकारेणैवनवाचकं अनपेक्षितयोगंयथा द्वाधिकलाकिलतामसौशशिमु
खोद्वहामपायुस्मानन्दिकेदरुजोधकारितामिदंदरयंदिनकलितं किंकुर्मःकपालीसदैवविधुरः।
धाम्नैवनवरूपतांदर्पणमवनौमयोभवतिमेनोजीवलोकोऽधुना अत्रदिनपदंप्रकाशमयधर्मिण्यर्थेविव
क्षितमनामसौत्वेनेनलक्ष्मसत्त्वमोमध्यनस्यैवपरीत्याभिधानायोपादानात् नचधर्मिणियोगमनपेक्ष्यैवा
रूढ्यादिनेदिनत्वेनशक्तंनतुतत्प्रकाशमयत्वेनेतिवाचकं द्वितीययथाजलंजलधेर्नारम्भेयवधितिवारिदः
इदंहिक्षितमस्यानेकरूढ्यानेधरेधेते अत्रजलपदशब्दस्यजलाधारकत्वेनप्रकारेणसामर्थ्येपिसमुद्रधर्मिणिसा

मर्थो यत्र यद्विषयोगशक्तिस्तत्रापूर्वैव तथापि तृप्त्वाप्रतिबन्धादनास्तिकत्वैवन्नतीयं तत्र यस्मर्यादिसंसर्गादनां
नं गानमन्वयाचनयोराधेयथाजंगाकाणेस्तनालेन न विकिरणलसन्के सत्रालीकरालः अन्यत्रालङ्का
भाव्रसत्त्वकि सत्तयोर्मंगमजीवर्षंगः भर्तुर्न्तत्तानुक्त्वेनयतिनिजतनुस्वकलावण्यपी सम्भवतामोजश्चोभि
विदस्थामिनोवदाएं याद्रोभवान्नाः अत्रविदथानिर्वारणप्रयुक्तः नच याघणायारणानेवासमर्थः नपसंसर्ग
णकरणानियतशक्तिमान् यन्नस्तवाच्यानिष्ठावाचकतायां श्राश्राङित्यादावुदाहरिष्यते नद्देव निहूघणोप्र
काशेयदसमर्थे यसेर्यार्मिणोद्धयोरपि शक्तिविरहः अवाचकेनतुधर्ममात्रेसःविदथादिनुदाहरणं तत्ववाचक
प्रकरणमध्ये समर्थसेवेति प्रत्नेपि नेत्तद्वाक्यावाचकोदाहरणन वलोकननिवंधनसंदर्भविरुद्धेचेनना
देयम् हृषकतावीजेऽविवक्षितार्थोनुपस्थितिनिबन्धनिमपवाये त्रियासीलमिति अश्वीरसासंतौन्यर्थे
सिप्पादिनाल्लचूर्णयः कपिलकादितादूफसलवे नव्याचकान्तभावदिति पर्यवसन्नेकान्तभा
वश्यामिप्रसक्तः इति व्रीडाजुगुप्सामंगलवाञ्छिहेतुकत्वविशेषावक्तव्यः नचैतत्त्रये नतिप्रसक्तमनुग
तेरुपमत्त्रीतिव्रीडादिहेतुकाकोतिमन्तुनानार्थायमश्लीलशब्दइत्यर्थः तच्चप्रत्येकं त्रिविधम् क्वचि
द्विवक्षितस्यैवार्थस्य व्रीडाद्यालंबनत्वात् क्वचिदविवक्षितार्थस्यानिर्वाहिणस्तथात्वात् क्वचिदविव
क्षितार्थस्यानिर्वाहिणोपिस्मृतिमात्रहेतुत्वात् एषु त्रिषु किंचित्किंचिदुदाह्रियते तत्र व्रीडाव्यञ्जकाव

का॰
प्र॰
२५

60

र्थान्तरस्य तथाभावो यथा साधुनेममुद्दस्य प्रयत्नान्तराविलोक्यते न स्पर्शी श्चालिनः कोन्यः सदेतातालितोञ्जवंश
त्रैमैत्रार्थकस्य साधनशाह्यस्य येत्ननमर्थोतरे जगप्राग्यक्षेत तथाभूतार्थस्सतिमत्रहेत्वं यथालीलानाम
रसाद्धतोन्यवनितानितिः शोकदृष्टूहरः कान्त्रिकेसरहाधितेदत्ताइवव्यामीलत्पनेत्रेस्थितः सुगयाक्रहृमलिता
ननेनदन्तीवाशुस्थिनान सस्थात्रीतया हृमेनयुग्यवानतिमनेननानिशेषुत्विता अत्रवायशद्वोत्तपानवांश
स्यारयनिनन्ननदर्शनयावाकुमुपपद्यते अमगालव्यक्तोविवलितसेवार्थ्यसन तथानयथाम्नेडुपवनवि
मिमोमान्त्रियायाविनाशाद्रक्तविरकलापालिः समन्नोद्यमानः रतिविगलितबंधकेशपाशहृकेश्याः सति
ऊद्धमसनाप्यकंदर्दशवशी अत्रविनाशशद्वस्याविवादेलितपवार्थोमेगलः एवंविषुभिन्नाभिन्नप्रकारोदाह
रणेनप्रत्येकेत्रिप्रकारोरवमस्त्वदनीयमन्यायसाम्यात् हृष्यकनावीजंनतुसिद्धरसापकर्षकनाद्दशार्थोपस्थि
तिः नीरसत्वेत्वमत्कारापकर्षकत्वेनस्याः अथवानाद्दशार्थोपस्थित्या श्रान्तवैमुख्येन दोषेत्यतः शामकश्वायं
दोषत्वाभावः नाद्दशार्थोपस्थितेः शमपोषकत्वात् भाव्यमगलादिस्तु वनेकामशास्त्रस्थितो वनेदोष
त्वेवैमुख्याभावात् शिवलिंगमर्गिनीत्वसलाक्षदिशाद्वमुक्तननतथासमुन्नीतगुमलत्वेनेष्ट असभ्यार्थोनुपा
स्थितेविनानितयोयमन्दिरयंनथार्थोपस्थापनानुकूलत्वरूपद्रपसंदेहविषयः यथा आलिङ्गितस्तत्रभवा
न्सपराजयप्रियया: आशी: परस्परं वयाकर्णीतमात्रःपाठः अत्रवैयाभिनिपदंवंतोशद्वसभ्यनेवदो
शद्वितीयेनेवानिसंदेहः प्रथमेद्वदद्वनमद्विलायाभूशांक्ष विनाद्वितीयेन सभ्यामाशीः परस्परा।

मित्यर्थो यपत्नौ साधकवाधकप्रमाणाभावाद्इत्यत्तात्पर्यसंशयः हंसकर्त्ता वीजमुद्देशपनिश्चयाभावः अतोय
त्रसंदेह एवोद्देशपस्तत्रवाच्यादिमाहात्म्यात्प्रकरणादिवशानिर्वाप्यतन्निश्चयस्तत्र चादोषायमिति अप्रतीति
मितिनिति त्याज्यतया शब्दानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः अतएवाप्रयुक्तादिदं नस्यान्यत्रापि
प्रसिद्धेः नदासमस्यज्ञानमहात्म्यातिर्दलिताशायितान्तवः विधेयमानमप्येतन्न भवेत्कर्मैव धनम् अत्राशयश
ह्नो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः सर्वैव भूतो योगशास्त्रएवप्रसिद्धः एवंशास्त्रान्तरप्रसिद्धमप्रयुक्तं हंसकर्त्ता वीजेना
क्तात्त्वानभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोषस्तत्प्रत्ययानवुभुत्सितत्वकतया शब्दानम्यत्राप्यकेवल
लोकप्रसिद्धं न तु शास्त्रेपि अतएवाप्रयुक्तादिदं भेदकं अपरे तु देश एव मनेन संगृहीतं नेकदिशाह्वादयस्तत्र न दोषावहा
गव्या किंतु गाहलभलादयश्च माहुः नतुभयमप्यसत्कदिशाह्वस्य शास्त्रेपि प्रसिद्धस्याप्युक्तत्वात्स्यादाहरणत्वेन दोषे
नन्वाम् तस्मान्स्मृतलोकप्रसिद्धं न तस्मिन्देशे सर्वैर्लोकैर्व्यवहारात्प्रयोगाय हृत्तदुदिवदुदय तेनादित्यर्थः नेन देश एव मपिस
टहीने अतएवाश्रवादनपानगह्लादयः उदाहरणीयाः कलमप्रमादह्वीदयादयः चपन्तु दाहृतत्र्याः तदा ग
काविभावरीकोनसंकोनग्रुनितेमुखे नयनीयपशिलाशोभाकदिश्रद्रवतेमनः अत्र कदिशहुः लोकान्नाभि
त्रेप्रतीतिनदर्थानुपस्थितिः हंसकर्त्ता वीजमिति केचनः वस्तुतस्तु नागरोपनागरो विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगावन्ध
दैवदर्शो नयनेन श्रोतृवैमुख्येनादित्यालोच्यते अतएव विहंसकादौ अयमेवक्रूरिनदोषस्तत्र नस्यनत्ये वा विनेन

का॰ प्र॰ टी॰ २५
६१

वैरस्याभावात् कटिप्रहेलगान्त्रमायोजकेनाश्लीलमितिनसंकरः नेयार्थे नेयोर्थोयस्मिन्नेयत्वंचानिरू
ढलक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् क्रियन्तेवाधुनाकाश्चित्काश्चिन्नैवत्वशक्तितः इत्यनेनरूढि
प्रयोजनाभ्यांनिषिद्धायालक्षणायाविषयत्वं यथाशरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् करोतितेमु
खंतन्वि चपेटापातनातिथिं अत्रचपेटापदंनिर्जितत्वेलक्षणयाप्रयुक्तं नचतत्रास्तिरूढिर्वाप्रयोजनंवा
क्लेशहार्थोनिरङ्किणार्थस्याप्रतीतिः दूषकताबीजंचतदभावेनार्थानुपस्थितिः क्लिष्टत्वनित्यायदोषः अ
थवाक्लिष्टमित्यादिक्लिष्टादिकेड्वंपदंसमासगतमेवेत्यभिप्रेत्येवधः तदयमर्थः क्लिष्टत्वादिदोषत्रयंपदात
समासेनैवसम्भवतितथाचयदितयोः पदयोःसमासत्वादेवसमासेनैकपद्यात्पददोषत्वम् द्वितीयपदेनैवे
ष्यणत्वहत्वादिनितचक्लिष्टमर्थप्रतीतौक्लेशवत् यतोविवक्षितस्यान्वितविशेषस्यप्रतिपत्तौविलम्बिता।
तदित्यर्थः निहतार्थ दोषपदार्थोपस्थितिरेवविलम्बेतितितोभेदः विलम्बश्चात्रत्यासत्तेर्वीचामान्यपूर्वरू
पकरणाद्यभावेविवक्षितविशेषस्यचगत्वपस्थितेर्वीजमुद्देशाक्रमानयोवन्तंयस्मिन्लस्यात्पादो अत्रैवा
त्वदोषत्वमपि तद्यथा अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः सदृशंशोभतेत्यर्थंभूपालतवचेष्टितम्
अत्रात्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः सदृशंशोभतेत्यर्थंभूपालतवचेष्टितम् अत्रात्रिलोचनसंभू
तेत्यादौसामान्यतेन्वयबोधाविलम्बेपि अत्रिलोचनसंभूतेत्यादिनाचन्द्रोदयेनज्ञागुपस्थितिः अत्रापि

तयाभावात् नियामकस्याभावाच्च अतः उद्देशितस्य व्यवधानेनैवोपस्थितिः इदमेववातिदुष्टं समुद्
तयोद्देशेन नावभासितमिति द्वितीयप्रभवद्वाक्यदोषोदाहरणं दृष्टव्यं दूषकताबीजन्तु प्रतीतिविलम्बे
प्रहेलिकादौतु स्पष्टत्वाद्दोषत्वमतो न्यायादोगुणत्वमपि तत्रौचित्यात् अविमृष्टविधेयांशः अविमृष्टः
प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् प्राधान्येन तत्प्रतीतियोग्यता सा चानुपसर्जनीभूतेन तेन समुद्धरणानुल
ध्यम् प्रतीतेस्तत्कारोहयुमित्यादौ लक्षणमप्युक्तेन तादौ वाक्यार्थाप्तिः प्रथमेतत्कर्तृपदप्राधान्याभावेन द्वि
तीये विधेयस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्यानिर्देशेन विशिष्टविरहसत्वात् तदाहरणं मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगल
गलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् कैलासोल्लासनेच्छा
व्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः अत्र नगरीर
क्षणे एव यत्प्रयासस्तत्र धीमहिमा मिथ्येति मिथ्यात्वे विधेये अप्राधान्यात् अतएव नानुवाद्य प्राप्ते
त्वमिथ्यामहिम्नामफलत्वमेवेति तन्मितः किमेतत्फलमित्यादिना नाभिसम्बन्धः स्यात् तच्च बहुव्रीहा
वस्य पदार्थे गुणीभूते विशेषणप्राधान्ये समासानुशासनात् किंवदोषविधेयवश्यास्यदाभ्यासुप
तिष्ठते तदा प्राप्तमेषाद्विषां प्राप्तविधायकेन तु समासेन पृथक्यदा तदुपस्थितिः अस्पष्टगुणास्थितेर्बधना।

का॰ प्र॰ ६१

62

तथा त्रुट्यतीतिरिति एवं समासान्तरेऽप्यविमृष्टविधेयांशत्वं तत्रक्रमेणाच्येयेयथा स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना॰
पुनःपुनः केसरदामकाञ्चीम् न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य अत्र द्वितीय
त्वमौर्व्यां शब्दस्य विधेयत्वं समासे गुणीभूतं मौर्वीं द्वितीयामिति पाठे तु निराबाधा प्रतीतिः नन्वत्र का॰
र्यो द्वितीयमौर्वीत्वे विधित्वमेवान्यत्समस्तेनोक्तं दोषावकाश इति चेन्न यथापि हि विशेषणांशस्य द्विती
यस्य प्राधान्यं द्वितीयसद्भावयकस्य न्यासीकरणे विनाप्यत मौर्वीत्वेन तत्प्रयोजकम् अन्यस्यापि सद्वि॰
तीयस्य दोषविस्तारादिति वस्तुविशेषपरिचायकतामात्रे तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमप्रा॰
धान्येन वक्तव्यं अत एवाकृष्टराक्षसेनेनेत्यत्र एकत्वस्य प्राधान्यभङ्गभयेन समासो नाकारीति व्या
ख्यातारः अन्यथा तत्राप्येकसंख्यानुद्देश्यैकत्वविशिष्टस्य विधाने दोषो न स्यात् बहुव्रीहावुव
हितार्थे गुणीभूतेऽन्यपदार्थो गुणीभूतो यथा वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं व
सु वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने अत्र वरेषु मार्गणीयानां सुन्दरतम
स्याकुलीनत्वादीनां धर्माणां विकल्पदर्शनप्रस्तावात् अलक्ष्यजन्मतेति विधेयमिति न च समासे सम्भूते अलक्षि
ताजनिरिति पाठे तु पाठे विपर्यये विपर्ययेऽपि बन्धनाप्राधान्येऽपि समासनिबन्धनमप्राधान्यं निवर्तते न॰मा

मासे यथा आनन्दसिन्धुरिति वा पलाशालि चित्रस्यन्दानैनैकसदनेन्द्रगमप्रयुक्ता यासर्वदेवभवता
नग्रहस्ते विरोतानितिं ननोतितत्वं संप्रतिपित्थगस्मात् अग्रावीनारवाक्य अप्रक्रोस्यनेननवजलधरैः
सन्नद्धयेनित्यमनिशाववः स्वरदन्तुरिदेहयाक्रष्टेननामशारासनम् अयमतिपट्टीरासारोनेवारणपरा।
स्यणकनकनिउपास्तिग्धाविद्युन्नियानमसोर्वशी इत्यत्रैवप्रसज्यप्रतिषेधएवविधेयोनतत्रगपात्मान
मत्रस्तोभेनेपर्मेमनात्तरः अग्रदमुरादयेसोऽज्ञानसमक्रस्वरवमन्वभूत इत्यत्रवाग्रस्तत्राद्यनुवादेनामस्या।
किंविद्विधेयमस्ति नञ्समासेनञ्यः नः प्रसज्यप्रतिषेधेयः किन्तुपर्युदासएवयत्रकोविधेयत्वप्राधान्यते।
प्रतिषेधेप्रधानता पर्युदासः सविधेयोयत्रोत्तरपदेननञ्किति कथंनहि अश्राद्धभोजीत्यादौप्रसज्यप्र
तिषेधलाभः पर्युदासेनादेयात् ननुपर्युदासोऽप्यकार्थोऽस्तु अत्रमेवविधीयतांफलाविशेषादितिचे
त् भेवदप्येवंयदितसतिन्द्रणमपीत्यनेनसम्बन्धः स्यात्ताद्दृशकत्वेनप्रतियोगिनेववविवक्षितेनानंवपर्यु
दासेतथासम्भवः नन्वेवमपिनासद्दविधेयाग्रताविधेयस्यानुपस्थितेः किन्तथारणोविदधाति तिवेध
वाचकत्वमेवस्यात्समासेश्रोत्रान्तरविनिर्णयान्न इतिचेत्प्राधान्येनानिर्देशात्तथापुंश्चिन्नत एव शया
नेनानिर्दिष्टोविधेयांशोवश्चेत्यादहृदनिक्रान्त नन्वशाथान्मनिर्दिष्टइतितहिर्विधेयदित्यस्याप्यत्रैवान्त

का॰ प्र॰ ६२ 63

स्यावेश इति चेन्न तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात् अत उक्तं स्पष्टविधेयांशस्यावाचक इति चेन्न उभयै
रसंकीर्णस्थल एव भवतु क्वचिन्निकरेऽपदोषात् दुष्टकताबीजं तु विवक्षितार्थाप्रत्ययः तस्मान्नित्यदोषोऽयं वि
रुद्धमतिकृत् पदान्तरसंनिधानेन प्रकृतप्रतीमक्वापि प्रतीतिजनकम् तच्चैदमनेकधा वर्तते क्वचित्स
मासान्तरविग्रहेण यथा सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णया
महे। अत्र कार्यमन्तरेण मित्रमिति विवक्षितम् अकार्ये मित्रमिति तु प्रतीयते क्वचित् नामपदयोः समासे
विरुद्धार्थोल्लेखपदघटनायथा चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः। कान्ताकान्तस्य सहसा।
विदधाति गलग्रहम् अत्र कण्ठग्रहोऽर्थितया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरूढः क्वचि
द्विवक्षितविशेषणपरत्वेन पदद्वयस्य प्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषणपरत्वप्रत्ययः यथा न त्रस्तं यदि नाम भूतक
रुणासन्तानशान्तात्मनस्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः तत्पुत्रस्तु मदान्धतारक।
वधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः अत्र भवानीपतेरि
त्यत्र भवानीति सिद्धं तथा च भवपत्नीपतेः प्रतीयमाने भवानीति विरुद्धं स्पष्टं ज्ञायते न हि भवपत्न्या
भिधेये भवपत्नीपतिरिति प्रयोगो योग्यः सर्वेन सांकाङ्क्षित्वं समासेऽपि समस्यमानपदयोर्द्व्यर्थतयाय।

था गोरपियद्वा हननो ग्रामवत स्मोपि गिरिस्वता सिंहः सविशेनिरहङ्कारः पायाद्धिः सोम्बिकारमणःश्च
त्राम्बिकारमणपदयोर्गौरीप्रीतिकरत्ववन्मात्रसाम्यनमप्यर्थः हषकानावीजविवलितारुयतिरस्क
रकार्थोपस्थितिः अतो यत्र विलष्टार्थो विवलितपवनत्वादोषत्वम् क्लिष्टत्वादिदोषविशेषेषु समा
सगतत्वनियमविधानात् श्रुतिकटुप्रभृतिषु नियमोऽनुक्तातः नत्रासमासगतमुदाहृत्य तमेव समा
सगतेषु श्रुतिकटुयथा साक्षरेव स्तथा सान्द्रतरङ्गि न विलोचना वहिर्निर्ह्रादनाहोयकालश्चसव
यागतः अत्र समासैकपद्ये अत्र समासाद्येकपद्ये एवं च्युतसंस्कृतादयोऽदृष्टाः उक्तान्यदोषान्
दैकदेशो वाक्ये वातिदिशति अपास्तच्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकमस्य वाक्येपि दोषास्तन्त्रेयति प
दस्यापार्पिकेवल च्युतसंस्कारत्वादिभावप्रधानो निर्देशः एते इति श्रुतिकट्वादिप्रवृत्तिनिमित्तम्
ताः श्रुतकटुत्वादयस्त्वेषः अत्र पत्रपदान्तरसादिरसेन पदानोऽङ्क्षत्वमवाक्यदोषः नवासाधेसमा
र्थनिरर्थकानोडुक्लेपदानरसादिनापेक्षेतितवितयोपासनमिति सम्प्रदायः तदसत् अप्रयुक्तदोश्रुतिकोटङ्कष
त्वेपदानरसादिनमनुपदगायिनयानद्वहादूरणविशेषात् नच तत्रापि तथैवेति वाच्यम् परुषवर्णरचनस्य तत्र पवस
नात् तथ्यानपिवासपालुवोडः च्यवनः इत्यादपशुनायदादूषणाभ्यामिः नहि तत्रापि इः क्लेपदानरापेक्षेति वक्तुम

का॰प्र॰
प॰टी॰
६५
64

पिशक्तेन किंवावाचकमप्यसमर्थमसमानशीलेनकिमितिनाफलमितिसर्वव्याख्यातेषुविनिगमकंवक्तव्यमितितत्रप्र
मः विवक्षितधर्मप्रत्यायकशब्दप्रयोगेसतिनानुपपत्त्यादिनमभिप्रेतेऽन्यस्मिन्नर्थेयत्रापि नाम्नापि: तदेवेदं पवि
धेयविधायकयोरपिदुष्टत्वात् अतएवाविमृष्टविधेयांशमिमन्त्रोऽशपदोपादानम् योऽस्मात्भगीनवागतशब्दसाद्दृश्य।
णामकाशीपिस्फुटमेतत् एवंचप्रयुक्तयुतसंस्कृत्यादिमुदस्तन वचासमर्थमदादव्यस्यावाचकस्यापिप्रसङ्गेप्रयुक्तः तेना
पिकेनचिद्विवक्षितधर्मोज्ञापनात् यथोदाहृतेऽनजेनपथेनमुदलेपुनर्नैवापिभेदाविवक्षितधर्मप्रतिपादकमि
ति तत्रश्रुतिकटुवाक्यगतंयथासोऽध्येष्टवेदांस्त्रिदशानयष्टपितॄनतार्प्सीत्सममंस्तबन्धून् व्यजेष्टषड्वर्गमरंस्त
नीतौसमूलघातंन्यवधीदरींश्च अप्रयुक्तंयथा सपानुवोडव्ययनोभावकानापरम्परा अनेडमूककताद्यस्यप्रयत्न
दोषैरसंगमनात् अत्रनत्वनशब्दःइह अनेडमूककशब्दश्चेडमूके प्रयुक्तः निहतार्थंयथा सायकसहायबाहोर्म
करध्वजनियमितनममाधिपतेः अब्जरुचिभास्वरस्तेभातितरामवनिपश्लोकः अत्रसायकशब्दोऽखड्गेमकरध्व
जशब्दः समुद्रेऽब्जमात्रशब्दश्चाब्जशब्दः चन्द्रे श्लोकशब्दोयशसिचप्रयुक्तः नचैतेषामेतेष्वप्रसिद्धिर्भूयस्त्व अतःप्र
सिद्धैः शरभवदनन्तानिपद्मप्रदेयैरथैंर्निहतार्था: अनुचितार्थंयथा कुविंदस्त्वंतावत्पटयसिगुणग्राममभितो।
यशोगायंत्येतेदिशिदिशिचनग्नास्तवविभो शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा तथापित्वत्कीर्तिर्भ्रु। ६५

मातिविहृताक्कादनमिदमत्र ऊर्विदइतितेनुवाचेपुटपुसीतिपदंकरोषेति उक्तेनितेनेनमेनेतिवस्तद्दीनेयशस्तम
कारश्मेनवाश्चयशः विराताक्कादनमिनवस्त्र मिवाद्युतिपश्लोक मानापकर्षघातकतया उविनात्यकाशयति
अवाचकयथा माधश्राह्निस्तुधामामाप विषमाश्रुःकरोत्ययम् तिद्भासहृस्त्रपर्णानेपनाघनपरायणम् अत्रेत्रा
जनइमवश्राटजलदः मकृत्वाप्रश्राडिनह्निस्तुधामम्भविस्त्रमाश्रुःकरोत्ययम् तस्यविशिष्टवर्णे मत्रमाधश्राडिति
मकृत्वजलदेविस्तुधामेतिविस्तृःपदे विषमाक्षइतिसमाक्ष निद्रेतिसंकोचे सहस्रपर्णेतिसहस्रदले मकृत्वज
लदवादिनाभकारेणावाचकानि कानिचिमात्रधर्मिणाशकान्येवेतियथोक्तवाक्यदोषत्वं अश्लीलत्वदीडादि
यथा भूपतेरूपसर्पन्तीकम्पनावामलोचना तत्तत्पहृयणोत्साहवतीमोहनमादधौ अत्रोपसर्पन्तीतिपदं रताद
मे महत्वणेतिताडनविशेषमोहनमितिचार्थान्तरं प्रतिपादयद्वीडादायि जुगुप्सादायियथा तेनेन्वोतेसम
मेतिपेरान्समर्चयं जते इत्यर्थगूढेऽपि येषांकवीनां मन्यात्मवर्णनम् अत्रवातेरान्समीशब्दोक्तदिनगुरीवाथतया
मवनंनामितहृतापर्थके गुरीवाथांतरतयाजुगुप्साप्रयकेति अमंगलार्थेयथा पितृवसतिमहंव्रजामिनास
हृपविवार जनेननयत्रमे भवतिसपदिपावकान्वयेहृदयमशोविनशोकशल्यकम् अत्रपितृवंहृत पावको
वेश्वाइतिचविवक्षितेनपितृवसतेःपाकान्वयशब्दस्य शानवह्निसंबंधरूपामंगलार्थान्तरे सदेहंयथा सुरालया
लास्यपदःआसमपयोमकम्पनः मार्गणप्रवणाभास्वद्भूतिरेषविलोकनात् अत्रसुरालयेतिदेवगृहमदिरागृहयोः मात्र

का॰ प्र॰ ६५
65

कम्पनश्रुतिग्राम्यमैथुनग्राम्यकस्तनयतेरूपस्यापकम् एवमग्रेऽपि अप्रतीतं यथा तस्याधिमात्रोपाय
स्य तीव्रसंवेगताजुषः दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः सफलितस्सखे अधिमात्रोद्दिष्टस्तानवानुपायेष्वमा
दियमतीव्रः परमसंयोगो वैराग्ये यस्य तत्राणुकस्य दृढभूमिर्दृढसंस्कारः मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रो
पायश्चेति त्रिविधा अपि योगिनः प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधः अधिमात्राद
यः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः ग्राम्यं यथा ताम्बूलभृतगल्लोयं भल्लं जल्पति मानुषः करोति खादनं
पानं सदैव तु यथा तथा अयं गल्लं भजमानः खादनपानशब्दा ग्राम्याः नेयार्थं यथा अस्त्वेवं भूर्यर्थ रणे
दलनसमरजः प्रशान्तिरुक्ष्मा रवितानेवयुज्जवेदयमास्तम् अत्रवस्त्वेवं भूर्यर्थशब्देन अत्र समरेणे विवक्षि
तेन वाऽस्य तत्र शक्तिरिति वाचकत्वं लक्षणेन शाक्यसम्बन्धेनाम्बरपदं लक्षयति तस्मान्न गगनप्रतीतिः
यद्वा स्ववाचकवाच्यवलक्षणशाक्यसम्बन्धेन गगनमेव लक्षयतीति लक्षितलक्षणालक्षणावेति वा
न्नु गतिः एवं वैभूर्यं त्वस्य समरेणावरणेवस्यपादे समरजः परमस्यात्तमस्यानिष्कृत्यस्य तस्यवश्रवलायां भूमा
गुह्यमित्यस्य हृदयेऽवेदयेत्यस्य बोधनेन लक्षणैव नवतद्वैभैशुद्धिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वं क्लिष्टं यथाऽय
स्मिल्लसनकस्य प्रेष्ठानिकामं करुरुशावावल्याः रजन्यधुरैवबन्ध्यधुरन्स्यतेमानसंशोभाम् अत्यक्ताहः शावा
स्यः धास्मिल्लस्य शोभाभोप्रेन्द्यकसामानमंनरस्यतीति समन्वये प्रतीतिर्व्यवधानम् अविमृष्टविधेयांशो यथा ६५

न्यक्कारोह्ययमेवमेयदरयस्तत्राप्यसौतापसःसोप्यत्रैवनिहन्तिराक्षसकुलंजीवत्यहोरावणः धिग्धिक्छक्र
जितंप्रबोधितवताकिंकुम्भकर्णेनवा स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैःकिमेभिर्भुजैः अत्रममरि
सन्तमयमित्यनूद्यप्राप्तन्यक्कारइतिवाच्यंअनुवाद्यमनुक्त्वैवनविधेयमुदीरयेदितिह्युक्तवचनात् अन्य
थात्ववैपरीत्येनविलम्बेनवातथाभावंप्रतीयतअयंन्यक्कारइत्युभयोःपदयोःदुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वे
अतएवसमासगतमेवपदंदुष्टमित्युक्तं अपिवात्रवृथोच्छूनैरित्यसमस्तम् उच्छूनमात्रस्यैवानुवा
द्यौचित्यात् नवृथात्वविशेषितस्यकिमेभिरित्यनेनवृथात्वस्यविधेयत्वात् अथाभेदोपगमेपिकि
मेभिरितिवैफल्याभिधानविरोधात् वृथोच्छूनस्यतदौचित्यात् नतन्यक्कारोयमित्यत्रवैपरीत्येन
विधेयत्वमत्रयादर्शितोप्यपवादःस्यादितिचेन्न नखल्वत्राविवक्षितोर्थोदुष्टः किन्तुक्रमविशेषाद
विवक्षितार्थप्रत्ययएवेतिशाब्दविशेषएवापराध्यतिशब्दान्तरेणतत्प्रतीतेरवैकल्यात् यथाविरुद्ध
मतिकृति नकेवलंविधेयस्योपसर्जनत्वेनसमासमध्यमेवायंवाक्यदोषःकिन्तुविधेयानुपस्थित्या
पियथाआमाह्निःससर्गीतरह्निःतदृष्टौभ्रुवोरप्युल्लासविलासवर्जितम् विसारिरोमाञ्चनकञ्चुकान्त
नोस्तनोतियोसौसुभगोत्तवागतः अत्रयोसावितिपदद्वयस्योद्देश्यविधेयार्थकतयाविवक्षितम् उद

प्र॰ पुष्पमात्रप्रतीतिकृत उद्देश्यपुष्पवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षकत्वात् नैवेत्यप्रतिपा
का॰ दके यच्छब्दसान्निध्येन अस्मादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात् तत्तत्केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शने
६६ त्वापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धं उच्यते अनयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वं नियतमेव एतदेवोच्यते यत्तदोर्नि
त्याभिसम्बन्धयत्वमिति सर्वाभिसम्बन्धः प्राकृतार्थो वा तत्र द्वयोरुपादाने प्राकृतः यथा सद्वंशमतिः श्रेय
66 सिरस्यतादर इति एकस्यैव द्वयोरप्येवानुपादानेनार्थः अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात् तच्छ
ब्दे तु यच्छब्दाक्षेपः प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन यथा कातर्यं केवलानीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टि
तम् अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेषुस्सः अत्र स इति प्रक्रान्तराजानमाह इयमात्ते सप्रति
शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कलावसा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च
नेत्रकौमुदी अत्र सेति प्रसिद्धं तत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता तल्लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिप
न्ती क्रूरेण दारुणेन यासह सैव दग्धा शूल्मामल्पितेन दहनेन न वीक्षितासि अत्र ते इत्यनुभूते विष
ये ते शुयच्छब्दस्योपादानेनावश्यापेक्षणीयं तदभावेपि आक्षेपादेवयः पूर्वोक्तगुणवान् या प्रसि
द्धाय अनुभूते इति वचनस्याविद्यातात् यच्छब्दस्यान्तरवाक्यगतत्वमेवमथ तच्छब्दाक्षेपसमर्थः यथ

साधुचन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिकं । उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनु-
ष्ठितं पुनः ॥ यथा मम मातर्भगवति वत्सवत्सलतया किं नाम नाचर्यते मित्राणि स्थिरता विवेकविन-
याः कार्यसहिष्णुता धैर्यमिति इत्यालोच्य विशुद्धमाभिरूप्यमनागल्लहितं स्त्रीयत्नो यावन्नाद्य शूलविप्रयोगमल-
भा लक्ष्मीमियालभ्यते १ पूर्ववाक्यगतस्तु तदादेर्न समर्थितया तदुपादानमेवापेक्षते यथा ऐवोदा-
हरणे पूर्वार्धवैपादये यदर्थोन्यासे ननु पूर्ववाक्यगतोप्ययं तदर्थोपसमर्थो यथा न सुत्त्वे यदि हारिते केवल-
यैरिस्मादावितिवेत सत्यं समर्थोनतत्सर्वत्र किन्तु यदीशगावद्रूपस्तत्परायोगः वेदितिर्वातन्त्र वाक्य-
गतस्तु सकलद्रूपस्तथेति विशेषः यत्रायदोऽन्वयमिदं न तत्र यच्छब्दः तत्र भिन्नः स्वयमेव पवे-
वेच्छब्दोपि इत्यत्रानुपादानेप्यर्थोः यत्तदोः सम्बन्धः यथा येनामः केविदिहनः प्रथयन्ति वृत्तां जा-
नन्तु ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः उत्पत्स्यते स्ति मम कोपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपु-
ला च पृथ्वी अत्र यत्तत्स्यते अस्ति वा मम समानधर्मा ते प्रतियत्न इति स्फुटमेवावगम्यते यथा कृतोह-
न पूर्वार्थेन कथमप्यन्वयः यत्र प्रक्रान्तार्थकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैव नेति व्याख्यानेन तद्विशि-
विवेकादिना तत्त्वेन निबन्धने प्रकाशकारास्यन भ्रमते वयतं यच्छब्दोपादानमनापेक्षते इत्याह न-

न्यापोहशब्देनापेक्ष्यतेऽइति तस्माद्यथाव्याख्यानमेवादरणीयं एवंच योसावसम्भवो इत्यत्र तच्छब्दस्यानुपादाना
१· द्वाद्वेदा सम्भवा सम्भवास्त्वयच्छब्दो साकाङ्क्षः ननु स्यादेव तेन्यदितच्छब्दार्थः कोयमदःशब्देन स्यादि
ना· तिचेत् तत्किमदः सस्तच्छब्दपर्यायतातथासति असोमस्तस्याम्बितवाहकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्ड।
५ लाग्रणीः विद्रुतरामात्ररस्त्रीम्बीदितिवेसन्तकालोहनमानिर्विगतः इत्यत्रादःशब्दस्य तच्छब्दार्थमे
वाभिदध्यात्त्वद्विदमर्थम् अथात्रवैज्ञात्यादिक्षापतिमालम्बसेतर्हि करवालकरालदोस्सहायो युधि
६१ योमैविजयार्जुनैकमल्लः यदि भूपतिनासतयकार्यविनियुज्यतेततनतः हान्तेहस्य तेस्यात् ८ इत्यत्रस
67 इतिशुनस्तकस्यात् अदःशब्देनतच्छब्दार्थाभिधानात् नन्वर्थान्तरत्नमस्यनतिषेधासः किन्तवेतो
ज्ञानीमस्तदर्शकत्वे कथमन्यथा यो विकल्पमिदमर्थमण्डलपवृत्तीशु निर्विलेभवतव्रः सुन्मप
न्नपरिस्फुरितं जगतस्यानित्यस्तु विवनः कृतोभयम् इत्येत्रदेश इत्स्यापि तच्छब्दार्थेनाइदमदसोस्समान।
पीनत्वादिति चेत् सत्यमिदं परेनयच्छब्दादव्यवहितानन्तरवर्ती समानाधिकरणस्तच्छब्दो मात्र
प्रसिद्धिमात्रानिरुढः किंपुनरिदमादिः यथा यत्तद्दर्जितमत्युग्रं नाचंतेन्यासम्भूपतेः दीक्षतादे।
न्तदानेन नन्दनं तदभिहास्मितो इत्यादा तस्माद्योपि कल्पमिदमत्रैवव्यवस्थानेनादः प्रयोगो युक्तोनत्व

व्यवधानेन कथं तर्हि न केवलं यो महतोपभाषतो ऽशृणोति तस्मादपि यो ऽस्य पापभागित्युक्तः क्रुद्धो हीनः।
प्रसिद्धार्थ इति चेत् यद्यत्र विच्छेदेन व्यवधानात् यो मा विस्पष्टत्वसन्ति नाय स्मृतिर्निर्विशेषकदेशत्वेनावि-
च्छेदात् ननु भवेदेवं यदि यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धः स्यात् स एव तु नास्ति कथमन्यथा यद्यत्सापेक्षप्रतिजगत्रा
श्यन्मिस्मतन्मेऽस्यत्र ध्यमपरामृष्टे सिकेन तदपरामर्शे यद्वितीयस्य ह्यान्निराकाङ्क्षाप्रतीतिः द्वितीयत्वस्य
दाभावात् न च तत्रालेपपि यतः सर्ववाक्यगतत्वादिति चेत् मैवं न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तद्भ्यां परामर्शो नि-
यम इति भ्रमः किन्त्वेकस्य ताभ्यां परामर्श इति तथा वा पापिपापात्मके वस्तुन्ये येन केन विहितोपाधिद्वयेन तद्
स्वदाभ्यां परामृष्टं तत्पदेन तत्पापत्वेनैकेनेति को विरोधः वस्तुतस्तु यच्चोदितं न पदद्वयं किन्तु तत्सर्वो
स्यैवापि तिस्त्रेणावीप्सायां द्वितीयपत्रीयमादेशः तथा वादेशिनापि केन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्य।
केनैव रूपेण पापपरामर्शः आदेशस्तु साकाङ्क्षेन सम्बन्धपरताग्राहक इति यत्पदे येनैव तेन तदुपपत्तौ त-
त्पदेपि यत्र तत्पदेपि वीप्सा तत्र न यत्पदेप्यादेशः किन्तु भाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थापनमिति सारम्।
असमासवत्समासेऽप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वे यथा किं लाभेन विलङ्घितः सम्भरतो येनैतत्खेवेक्ष-
तेमात्रास्त्रीलखुतागता किमथवा मातेव मेमध्यमा मिथ्यैतन्मम विन्निते हितयमप्याया नृणां सो गुरुर्मा।

का०
प्र०
६८
68

तातानि कलत्रमित्यत्र विवक्षिते प्राह्माविधायाकृतत्व अत्र कलत्रेतार्तिसम्बन्धस्यानुजेवार्थसम्बन्धस्योत्कर्षोया
यकेत्तेनविधिर्न्यस्मिनयोस्समासानुरणोभाव: वाक्यदोषत्वं यथा नउक्तं सोपप्रष्ठीनत्वरूपसमास:।
एवं समासान्तरेपि विरुद्धमतिकृद्यथा शितत्वमार्क्कभुव: शिवालिङ्गनसूचनेयं विग्रहद्वलपणेना
त्यशोभितेतेगतासुखा: अत्र त्वान्नामन्तेनत्वक्कभुव: कल्याणा: लिङ्गितावुड्वलपणेनड: खाभावक्न
शोभितेइतिविवक्षितभूमिपतिता: रुधिरस्यानानिशिवाभिरालिङ्गिता: शरीरद्वलपणेनगतप्राणेद्विया
शोभितेइतिविरुद्धप्रतीयत अमतपरार्थेविमृष्टोऽप्यर्थोविवक्षितइतितत्त्वोभेद: नवप्रकाशिनविरुद्धसंक
र: नन्वार्थस्यापत्तेशहस्यव्यञ्जकतयाविशेषात् पदैकदेशाप्यथासम्भवमुदाहरणानि नत्वश्रुति:कटु।
यथा अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वात्परिणतिविरसत्वात्सङ्गमेनाङ्गनाया: इतियदि शतकृत्वस्तत्त
मालोचयाम स्तदपिनहरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा एकत्रपदेबहुवर्णकटुकत्वेपददोषत्वं पदस्यैवकटु।
कत्वप्रतीत: एकस्यैवतथात्वेपदैकदेशदोषत्वं नचैवंसोथेष्टेत्यादौप्रत्येकपददोषभावात् कथंवाक्य
दोषत्वेतिवाच्यं नहिनानापदेदुष्टत्वेवाक्यदोषता किंतुनानापदहतिमात्रेणमात्रपदवच्छेदेनतदेका
देशावाच्छेदेनेतिकोविशेष:त्यादित्यस्यकत्वातासंगतौ नतृच्छासिद्धौकरुदेवकार्यंमर्थोयसर्थान्त।

लभ्यएव अपेलत्प्रत्ययमङ्गलवैदीजाङ्गरः आग्रदयादिवाम्नसः अत्रसिद्धेलवैरत्वबाह्यार्थम् निहता।
र्थेयथायस्याम्परोविभ्रमएतानानासंपादयशीशास्वरे विभर्ति वलाहकश्चेदविभक्तरागामकालसन्ध्या
मिवयातहतीम् अत्रमताशाह्लस्मद्विलीवायांसप्रसिद्धः निरर्थकंयथा आदावक्तनपन्नलिम्नवपुषो।
पुपाम्नानिल्पालासितप्रोक्तपैद्विरहानलेनवततस्मन्तापितानांहृणाम् संप्रत्येवनिषेकमस्क पुषमा
देवसवन्ताभुवंभल्लीनामिवपानेकर्षकरुतेकामकृरहन्तणा अत्रहयामितिवद्भवचनमविवक्षिता
र्थमेवहन्तेस्मरणाशापाते एकस्याःकरञ्जलणायाहंयद्दनासम्भवात् अलसवलितस्यादिवद्या।
पारमेदादन्वतमितिवन्न तत्रलणेगितिवदत्रतदनुपादानात् नचभावसाधनतयाहृशा भ्राह्यवत्रा
पारवर्तिते अत्रनेलपनाभिविशेषणानन्वयप्रसङ्गादेवकर्तृत्वात्मने पदमपिनिरर्थकं प्रधानक्रि
याफलसम्बन्धनस्यकर्त्रर्थविवक्षणात् नन्वनाशिषिताथतइतिवक्कर्त्रभिप्रतेक्रियाफलतयाभावो।
आत्मनेपदमसाधेवनत्वनिरर्थकं नाथतइतिपिवानिरर्थकमेवाविशेषात् एवंद्वयोरप्यर्थयोर्वृद्ध
वचनमसाधेवति उच्यते आशिषिनाथइत्यनेनाशीष्यात्मनेपदंइतिनियमयतानाशीषितदभावोबोध्य
तेतस्मादयावननेतस्यप्रकृममसाधुतम् तथास्वरितञितःकर्त्रभिप्रायेक्रियाफलइत्यनेनाकर्त्रभिप्रेते।

का॰ क्रियाफलविवक्षायांतन्नियमयतनायपराभिसम्बन्धविवक्षायांतन्निषेधः प्रतिपाद्यतेइतितथैवासाधुत्वंन
प्र॰ त्वकर्त्रभिप्रेतत्वाभावेमात्र अतएवकर्त्रभिप्रायइति किंवाभिप्रेतंक्रियाफलंमाभूदितिवोच्येत नता
६५ कामिप्रेतक्रियाफलत्वाभावइत्यवोचत् नचात्रपराभिप्रेतक्रियाफलत्वेयात्मने किंतुकर्त्रभिप्रेतक्रियाफल
69 योत्तमात्रमितिनसाधुत्वे एवंबहुषुबहुवचनमित्येतत्रस्त्रेबहुषुबहुवचनंनियमयत्न ह्येकयोरुपस्थितयोस्त्व
न्निषेधइतिनन्तुबहुत्वाविवक्षामात्रेदृशाभिन्नवचनंद्विवेकत्वेविवक्षितेयेनासाधुत्वंस्यात् किंतुबहुत्वाविव
क्षामात्रमित्यनर्थकत्वेवेतियुक्तमुत्पश्यामः एतेनावयवाभिप्रायेणनवसाधुत्वमेवेतिवैडीदासमतमनादेयं
एवाचकेयथा वापाचौयेषांलिङ्गविजयोकार्येवीर्येविज्ञेयः शास्त्रप्रत्यक्षदर्शनस्तुटयिष्टीतिशिष्टकारः अ
लिंवेतकिंमहत्तवनाशकाकाकएलवाथोवहूसर्थलवपरश्रुनमलजनेवेइहामः अत्रविशेषणदृष्टयपन्न
न्ययः कुपस्यवाच्येप्रयुक्तलिङ्गवाचकः अस्मिलेद्रौडादायियथा अतिपलवमतिपरिविमिनवगोलब्रुतस्य
गुदाद्वृतिशठः परमार्थतः सहृदयेवरुतिष्टकः कालकूटघटितमिव अत्रयेलेतिपल्लवशाहेकदेशोग
तोगस्मारकतयाश्रीडादायी अगुणसारायीयथा यः स्यतेत्सुरसरिन्मुखेनीर्थसार्थस्नानेनशास्त्रपरिशीला
लनकीलनेन सैजन्यमान्यजनितिद्रूतिजेनस्मृतिनानोसेयेदृशीः पततिकस्यविदोवशेसः अत्रस्येतिदूपयं

णकतयाजगणावृत्ति असंगतत्वं यथा तद्भिषक्समदेहसमागतः अत्र प्रेतेति भागो मंगलस्मारकः सन्दिग्धं
यथा कास्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य मोनयवैपरम् अत्र साधुवत्सलस्माद्देवलिलिख्यतामिह अत्र च भागो
भूतस्वैवरडितिवाक्यमयावावेवेद्दृश तिज्ञोनश्चरथानवैतिसंदेहान्नवेसाधुरितिवार्थ इति संदेहः नेया
र्थं यथा किमप्रयुक्तमस्पृष्टमौलिमालामरामणेः स्तुतुलेभवबोवाणौ लिजो यस्य विभाव्यते अत्र च
बोवाणशब्दो गीर्वाणविवक्षितः न च तत्र समर्थः गीर्वाणशब्दयोरेव समलयोत्सदर्थद्योतनत्व
र्थायोनवाणां अतएव गीः शब्दादिशब्दोपि न चासमर्थः पर्यायपरिहारमसहनात् तस्माद्वृक्षः शाखेन
गीः शब्दालस्पेन न च न च द्रुमः प्रयोजनं वेतिनेयार्थता एवं जलध्यादिशब्देपि पदपरिवर्तने द्दष्टं
परेनतनचानस्पदमेव परिहृत्यासहं वडवानलादौ तु पूर्वपदमेवेति न त्वपदपरिवर्तने प्यदोषः न त्वस
मर्थत्वे विवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्यविरहः पदो च्यतामस्त्वप्रसिद्ध्याभावात्मनयाद्यभावाद्वयमयुक्ता।
वाचकनिहतार्थादयो ऽप्यसमर्थभेदा भवितुमर्हन्तीति किमिति पृथङ्निर्दिष्टाः इति चेत्स्यमाध्या
एवेतन्नैरालेकारेकुमैहिनदर्शिता इति न पृथगेव निर्दिष्टाः किं च वैजात्याभावेपि शिष्यबुद्धिवैशद्याय
नन्यमेयावक्तव्याः एवमनापि विभज्योक्ता इति अथ वाक्यमात्रदोषलक्षणमाह प्रतिकूलवर्णत्वम्

का॰प्र॰
पृ॰
७॰
70

हतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तं न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तं ५२ अर्थान्तरैक
वाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यं अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतं ५४
भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा अत्रापि निहतार्थयोगाभ्यां मध्ये ह्ययोपस्थितो लक्ष
लक्षणवाक्ये गुणनिः वाक्यमेव तथा प्रतिकूलवर्णतादिकं वाक्यदोषो न तु पदादिष्वित्यर्थः
तत्र प्रतिकूलवर्णा विवक्षितरसादेः प्रतिकूला अननुगुणा वर्णा यत्र तत् अनुगुणत्वं वर्णानां गुण
विवेचनावसरे वक्ष्यते शृङ्गारे यथा अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि मां कम्बुकण्ठ्याः क्ष
णं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर अत्र टवर्गः शृङ्गारप्रतिकूलः अत्र टवर्गो इत्यादिना निषेधात् रौद्रे
यथा देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य
केशग्रहात् तान्येवाहितहेतिघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणा
त्मजः क्रोधनः अत्र मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः ओजस्विनि विकटवर्णानुसारी दीर्घसमासः तस्य चात्र
गुणात् यथा प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेधाविधाविर्भवत्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्त
म्भापविद्धः क्षणात् उज्ज्वालः परशुर्भवतु शिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथिर्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्दे

वोह्रः व्योम्याने इत्यत्र पत्रननकोथध्वनर्थेपादे नत्रशिथिलपदप्रयोगः अपकृष्टस्यापि सैाष्ठ्वा।
द्विविरोधितयास्यन अक्रतिकटभेदत्वेनवश्यक्रतिकटोरेन हिशिष्टत्वे त्वस्यसहक्रन्यथागणात्मला।
भात् अस्यान्वाक्यख्यानेनश्रेतपदास्यनपददोषत्वं एकत्ननान्हशवर्णप्रयोगस्यरस्यविरोधित्वात्।
दोषत्ववीजमप्यस्यरसस्यविरोधित्वमेवश्चतपदनिमदोषोयनीरस्यादावात्मलाभाभावात् अक्रतिकटोत्व
नीरसादावात्मलाभभावात् ददतिवमितिमहान्भेदः इदंतत्त्वचिन्त्यं रौद्रादिरसे अोकपर्येतेसमासेनैक
पदस्यद्वृवर्णप्रायेस्यानकथंपददोषत्वमिति अथात्यमाद्दिन्येन दोषत्वेवाक्यदोषत्वे निरपेक्षदोषत्वे
तपद्दोषत्वमितिचेत्न एवं क्लिष्टादावपिपददोषत्वेनस्यात् किंवहुनायाहशविवक्षयाक्लिष्टत्वपद
दोषत्वनोक्तंतयाङ्दमपितथेतिक्रनः पददोषविभागः नयहतत्वेसविसर्गे नयहतविसर्गत्वमविसर्ग
वेतिद्वयमितनर्थः नयहतलाडेनमामात्लुप्तावाविसर्गायचेतिवहुवचनान्तोविग्रहः एकविसर्गस्यतथा
त्वेवदोस्यात् उपघातप्रतोमामिः नपघातोनरस्यद्दोषातवेप्रवेशात् तेनतेरुन्थेणोनयामवहुविस
र्गत्वेनयाल्मवहुविसर्गत्वेचलक्षणेद्वयेरेकसुदाहरणीयथाधीरोविनीतोनिभृणोवराकारोन्दपोनमः
यस्यभूतावलोन्मिकाभक्ताउद्विप्रभान्विताः इषकतावीजवेधयाकष्टेणस्हदोषहेतुः अतएवायं।

का०प्र०
प०
७१
71

नित्यः अत्रापीदं चिंत्यं स्पृहयामहीयोनियशोविसृष्टमिन इत्यादौ कथं न पददोषत्वमस्येति विसंधिः विरूपः सं
धिः सन्निकर्षो यत्रैवेत्युक्तं च त्रिधा विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च विश्लेषश्च प्रगृह्यप्रश्लेषवसमेदिना कार्यस्याभावः
स चानुग्रविभाषयेति वचनादैच्छिकः आनुशासनिकश्च तत्रान्त्यः प्रथमस्यादिनान्त्वेनासिद्धमित्यादिना
विसर्गादिलोपासिद्धत्वादिविषयः तेष्वाद्यः सकृदपि वर्तमानो दोषाय इच्छानिबंधनत्वेनाशक्तिसूचकत्वा
प्रथमस्तु एव सहृदयोद्वेजनात् अंत्यो न सकृदानुशासनिकत्वेनाशक्तत्वाज्ञापकत्वाभावयत्पारुष्येणैव न
योदोषत्वं तच्चासकृत्प्रयोजकमेव तत्रैवावृत्त्यैव तामनुगमस्थानानतमतेन अश्लेषवमानार्थत्वमेव वा एवं
त्रिप्रकारोऽपि विश्लेषो आनयानिरसनातत्वेन्तः धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती आतन्वती विजयसम्पद्
मेत्य भातः अंत्यो यथा ननु नदितटलाटारहारापुत्तिकन्द्रैरुदयाचलादेरिन्दुः निजवेशनदानकान्तिको
निवनतुष्ट्या माणिक्यावश्यकाल्पतरोः हृष्ठकनावीजमस्योक्तं अश्लीलत्वं यथा वेगादुड्डीय गगने चल
ण्डामरचेष्टितः अयमुत्पतते पत्री ततोऽत्रैव रुचिं कुरु अत्र विकारे त्यश्लीलं कष्टत्वं यथा उर्व्यसावत्र
वीसीमर्वेतेव्रावव्यवस्थितिः नात्रज्येत्युत्पत्तेसतोद्रिशोनमयत्नमनोक अत्र लोपकत्वाद्वीजे पददोषत्वा
लाघवदुक्तमिति अत्रापीदं चिंत्यं समासेनैकपदे श्लीलकष्टत्वानिबन्धनविश्लेषाणामश्लीलकष्टत्वा ७१

शुमश्चैमेवैषोपिलोपासिद्धिर्निर्वचनविसेषस्यपदेसिसञ्ज्ञावाकयमस्यनपददोषत्वंयथा भूपतेश्चैमेदृत
हातयश्चतत्तदाइति वर्येननकथामः सकलप्रभेदभिन्नापनेदोषाहृषणांनवासंकीर्णावाक्यपेनिवाक्य
मेवतत्र्यतिलिगमार्थः अतपवनपददोषविभागान्वनतापिनादृष्टासेवपदहवैत्तत्रविभागादितिदूतहवे
दूनेहवेयत्रतत् दूननेचाश्रहतेगडकार्यालमपदोत्थलत्रुवर्णानेपक्रतनरसानन्तुगुणानेवा अन्यनमनेने
छामनुगमः अप्रहतेवललक्षणाननुगमात् यतिभंगात् स्थानविशेषगणविशेषयोगाच्च यद्दाहृतत
मप्रहतमेव उष्मगुर्वीदितिरुक्षपललक्षणाननुगमात् यतिभंगात्स्थानेविशेषगुणविशेषयोगात्
शिखरिणीदावर्मस्यलघोर्गुरुकार्यादिमत्त्वात् प्रक्रान्तरसाननुगुणत्वाच्चनमाधुर्ययथा यस्मिन्नेव
पंचज्ञनाप्राकाशस्यप्रतिष्ठितः नमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः १ अत्रश्लोकपंचमस्यगुरुत्वा
च्छंदोभंगः यतिभंगोवर्णहिमेयथा अमृतममृतंकः संदेहोमधूनापिनान्यथामधुरमधिकंचूतस्यापि
प्रसन्नरसंफलम् सकृदपिपुनर्मध्यस्थः सन्नासान्तविज्ञैर्नोवदतुयदिदंनान्यस्माधुस्याल्पियापदतनकर
न् अत्रहरिणीच्छंदसिषष्ठदशमेवयतिरुचिता वक्तृषुवदिदंनादिमवतंझंगमायाहमेस्थानविशे
षगणविशेषयोगोयथाजेयविहृतंतेतीवश्रमणाश्यिनहृदयहृतगुणेन अद्भुतवर्जयस्सदोसोपाडिवक

का॰प्र॰
प॰
७२
72

वेद्विपिपडिवणौ । अत्रार्यायां द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ नोक्तौ तथाविधौ छन्दः शास्त्रेणडुः अवतेनमा
नियादित्तो पादान्तलघोर्गुरुकार्यालमतेयथा विकसितसहकारतारहारिपरिमलगुञ्जितपुञ्जितद्वि
रेफः नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः अत्रवा पादान्तस्य गुरुत्वाकंदोभंगाभंगाभ
वेपिप्रथमपादान्तवर्त्तिनः कारस्य लघोर्गुरुकार्यकरणात्वमतेइहवक्त्रादिवृत्तकार्यत्वमतादेदोषःत
स्माद्धाविपमुदितसौरभेतिपठनीयम् न केवलं प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः किंतु अन्ययोरपित
थ चतुर्थपादे यथा अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा संभाराः खलु तेन्य एव विधिना॥
यैरेष सृष्टो युवा श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्स्त्रीणां नितम्बस्थलात् दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसा
मस्त्राणि वस्त्राणि च अत्र वस्त्राण्यपीति पाठे गुरोरेव संयोगपरतया तरवद्धौ लघुरपि गुरुकार्यकारि
सेपद्यते एवं द्वितीयपादे एवं एषुचाशक्यमत्तासहृदयोद्वेजनीदृष्टतावीज अतो नित्यदोषोयम् अ
कलनरसानुगुणत्वेयथा हा नृपहा बुधहा कविबन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव मुग्धविदग्धसभांत
ररत्न क्वासि गतः क्व वयं च तवैते इदं लोचकहंसे शोकानुगुणत्वान्निदोषत्वेपि हास्यस्य व्यंजकत्वात् अस्य च प्रा
तिकूलवर्णदुष्टतावीजे नीरसे च नास्यान्वलामस्ति नित्यदोषतानान्यनाधिकं हने न्यूनाधिकमित्यादि सू

नपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः॥ तत्र न्यूनपदं न्यूनं पदं वाचकशब्दो यत्र तत् येनकन्यूनतायां त्वमना
भिहितवाच्यत्वमिति शेषः॥ उदाहरणं॥ तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां वने व्याधैः सार्धं सुचिरमु
षितं वल्कलधरैः। विराटस्यावासे स्थितमनुचितारंभनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु॥
अत्र पादत्रयमध्ये अस्माभिरिति खिन्ने इत्यस्य पूर्वं मयीति च पदं नास्ति आवश्यपेक्षं च तेन न्यूनता यथाकत्वेला
भादेकवाक्यतासम्भवाच्च अथाश्वेताद्दशपदविवक्षित इति शब्दस्यैवायमपर्यायः यत्र तदर्थपदवत्ताद्द
शो विवक्ष्यते तत्रार्थपदद्वष्टमिति साकांक्षत्वे दोषान्तरमिति द्रष्टव्यं विवक्षितार्थप्रतिपत्तिस्वरूपकतावी
जमतो झटिति प्राप्तेयादितत्वेनालाङ्कारक्वचिद्दूसादिपविषोधकत्वेन चादोषत्वमित्यनित्यत्वं अधिक
पदं यथा स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः अविरुद्धसमन्वितोक्ति
युक्तिः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि अत्र स्फटिकमेव निर्मलत्वायत्तनपमाने विवक्षितस्वपात्रेण्याकृ
तिपदे यथाकथञ्चिदेवोपमितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकं न त्वपार्थत्वादपुष्टार्थेन संकर इति
वक्ष्यते तेन केवले समासपदपदाधिक्यं किं तु समासेऽपि यथा इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्व
पि मान्मथो विकारः यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा अत्र कृतमित्यधिकं

पूर्वाचर्वर्णैनैव प्रतीतिपर्यवसानात् कर्तेमन्तत्मकमम्भेगमावदन्तिपूर्वार्धेकल्पनात् तथाप्रयदविवनक
का.प्र. ङ्गलोचनानामिति पठनीये निष्प्रयोजनत्वस्य श्रवणेन श्रोतृवैमुख्यं हंसकन्तावीजमनोरूपीदावभिव्यपेन
प. दोषत्वे कश्चित्पदे यथा अधिकरतलतल्पकल्पितस्वापलीलापरिमलननिमीलत्पाणि मागाएपालीस्त
७३ नत्रकथयक स्वच्छं जयन्तं जमैवस्मरतरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् अत्र शीलापदं वारद्वयमुपात्तं हंस
73 कान्तावीजने च कैवर्तशाम्यन्नयनेन श्रोतृवैमुख्यमनोल्लाटानुप्रासादावदोषत्वं अप्रमत्तानुपयान् इदं तु विरसम
मासेसत्रेकस्मिन्नपि पदे सम्बधानाल्लाटानुप्रासविरहेऽपि सम्भवात्कथं न पददोषमिति पनन्यकर्षे अले
कारस्वैव धर्मतस्य वाप्रकर्षस्यापरोनेरानुपयानोनिकर्षः यथा केकः कृशननुर्गुराय्यितत्रुटीयौ रेत्रुडील
करःकःकः केकमलाकरं विकमलं कर्तृकरी नोदितः केकेकानिवनान्यरण्यमहिषानोनमत्तये प्रपुनः
सिंहो वा द्विविलासवद्धवपंचाननो वर्मने अत्र खकराभिधाने पि विकटवं धम्मेनोनप्रामहनम्पयकर्षः।
सिंहाभिधाने पतितः हंसकान्तावीजने वा शाम्यन्नयनेन श्रोतृवैरस्यं रसानुगुणानयानत्वाते पि न दोषः समा
मतनगतेवाकारसमासेऽनुनलदन्वयशाहोपादाने यत्रेमस्थैः यत्र समासे वाक्ये विशेषविधायि विशेष।
णान्तरोपादानवत्त्वे न लक्षणमिति तत्र प्रागसमासेनादौ वाक्यान्तरांशे विशेषणानन्तरानुपादाने ननु ल।

त्वाणामिति अत्र यामयामयोर्धीशो वाक्यान्तरमभिविशेषणानेनत्र्यादानेनतत्त्वणविरहेणान्यानित्यदोषत्व
मादनविरोधात् उदाहरणं झंकारः स्मरकार्मुकस्य हरनक्रीडापिकीनां रवोफेकाररतिमेखरीमधु।
लिहालीलाचकोरीध्वनिः नेथ्याकेन्त्रलिकायमारणभ्रुजालेयसवलक्कणक्काणः प्रेमतनोत्तवानदवा।
योलास्याधवेणस्वनः अत्रतन्नोत्तवसमासमेववाक्यंनेववयइत्यादिविशेषणानोपात्तं निराकांक्षत्वं चह
धकत्वावीजेअतस्मान्नित्यदोषोयंवाक्यान्तरारंभेनदभावात् यथान्तरेकेवाचके द्वितीयावगतमप्रधानेद
त्वाद्युथक्रमेकवाचकंयत्रतत्तयथा मस्त्राणचरणपातेगम्यतांभूः वदभ्रोविस्वयमिवयोते स्पर्धिष्णुमेः
कलेरः नदिनिजनकश्रीलोचनैरस्कृपूर्णैः पथ्थिपथ्थिकवधूभिर्वीक्षितानामिदितनाथ अत्रधूस्मिद
भीतनस्मरणचरणपातेगम्यतामितिवाक्यं नचवतद्दितर्थोनवगतं अत्रचनिराकांक्षत्वादुष्टवीजंस्फुत
मात्रस्यैवधूमेदत्तनेस्मात्तेपादिनाद्रूत्तनप्रतीतेः यस्तुकर्त्रीदेनेनतथाप्रतिपत्तिरलस्यार्थोनरयादानेपि
आत्मलाभप्रवनास्ति तेनात्मभेपिवानदोषत्वमिति पूर्वार्धगतेनेकवाचकशेषस्तुत्तरार्धेयथा वदनस्यले
मक्षेदस्यकौस्तुभांकेकपर्दिनः चूडालोवालचंद्रणजटन्तटस्यपावकः अभवत्स्फेतोयोगे अभवत्स्म
नोनभिमतोवेगोयत्र नचाविनष्टविधेयमध्येसांतर्भावः तपजीवनेनभेदादितिकेचित् वस्तुतस्तत

का॰प्र॰
प॰
७४
74

त्रयपदार्थयोरुपस्थितयोरन्वयो भवत्येव परं तन्नाभिमतं तेनाथधात्वादिना रूपेण अत्र तत्सम्बन्धे यपवनयोर्नप्र
तीयते इति महान्भेदः ननु एवमभवन्मतयोगमित्यत्रयोगो मतन विशेषणानर्थक्यमिति चेन्न एकवाक्या
भ्युपदेशप्रस्थापितत्वादिह्नपस्यायोगस्य सम्बन्धाविशेषणत्वात् सततं चान्वयबोधविषयत्वमित्यप्रसंगः एतत्सक
विद्वि विभक्तिभेदाद्यथा येषां ताश्चिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभिर्लीलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छा
याः यैः कल्पिताः येषां च रूतयः कृता मरपतिः लोभाः तपाचारिणां किं तेस्तपस्विनोषकाः विहित
किं चित्यवादा विनम अत्र येरित्यस्य विशेषणतया तपावारिशब्दार्थो विवक्षितः न च तेन तेस्तथा योगः प्र
तीयते विभक्तिभेदात् अथ यैर्लीलापानभुवः प्रकल्पिता येषां यैः प्रतापोष्मभिरित्यादि प्रकारेण यच्छ
ब्दाभिधीययोरेव तत्रान्वयोऽस्तु किं विशेषणान्तरविवक्षयेति चेन्न अन्वयायातो हि विधेयेनैव सह तादन्व
यानन्तरमनेन तेन अर्थाकांक्षानेरणाद्गुणानां विनिगमनाया अशक्यत्वात् तदेतदुक्तं गुणानां च परा
र्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति अतएव अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यत्र अरुणादी
नां पिङ्गाक्ष्यादिभिर्नान्वयो नापि गवा तस्या अपि क्रयसाधनत्वेन गुणत्वात् विशेषणविभक्तिवैयर्थ्याच्च
किन्तु क्रयेणैव कथं तर्हि धर्मान्तरस्यैवारुणादिभिः क्रय इति चेन्न आरुण्यादीनां गवामेव नामाप्येसमा।

१८

ज्ञात् नर्द्दिन हृदेव त्राण्याश्रिपवसमाजेष्वाख्लिति चेत् भवेदेवं यदि नहन्यमान विभक्तिकत्वं भवेत् कथं
नर्हि भगवतस्त्रिमत्तो योग इत्यत्र चेत्तत्पाचारिभिरितिपादेकथं सकलयत्पदनिर्दिष्टानां तत्पदेन परामृ
र्शनेषां मध्ये वा तत्पाचारित्वावगतेः क्वचिन्न नन्वादिनिर्देशेनाऽयथा त्वमेव सौदर्यास वृत्तचिरनायाः प्र
विवितः कलानां सीमानं परिरक्षिष्व वामेव भजन्त्यः अथ यद्धं दिष्टानादि निक्षभगे सवदति वामनः शेष
यस्याजितस्मिन् रुद्रानी गुणिनतया अत्र मंगलशेषसंपन्नेगुणिना जयप्रयोजकमान्वयो विवक्षितः
सवद्वियासंभवति यद्दिताप्यचेदिनार्थकतयान यदियदार्थयोर्विवक्षयावा नयोर्यदि प्रथमेनात्म
यंतत्वावाचकतया द्वितीयेनत्यूनपदत्वमिति नचन्यूनपदस्यापि अत्रैवान्तर्भावः क्वचिन्न्यूनपदेपि
अध्याहारादिना मनयोगसम्भवे विलम्बादेदुष्टत्वसम्भवात् क्वचिदाकांक्षा विरहाद्यथा संग्रामा
गतसंगतेनभवताचापे समारोपिते देवाकर्णय येन वेन सहमायुध्यन्त्य मासादितम् कोदंडेनशराः
शरैः शिरश्छेदेनापि भूमण्डलंतेनत्वं भवता च कीर्तिरमला कीर्णा च लोकत्रये अत्र पूर्वार्थनैराक
र्ध्यस्यायोगाविवक्षितः नच कथञ्चिन्नपद्यते नथा द्वियशर्णानांवा वाक्यार्थयोगः क्रियानेन कारकेनेन
सम्बन्धेन वाथ मा विशेषणत्वा वा वादितेन लक्षणानादिनावानदादिना सर्ववाक्यार्थमन्वयवाकां

का॰प्र॰
प॰
७५
75

तथा बहूनामप्यहो कैकवाक्यतया वा भवेत् तत्र कोदण्डादेः प्रथमतृतीयपंचमषष्ठ्याः पदात्तद्विशेषणं
तामप्यभावितात्पर्यकारकत्वमपि कर्मकर्तृभावाभ्यामन्यत्र घटते तत्राकर्णनेन क्रियायां पदार्थमात्र
स्य कर्मत्वे विवक्षिते कोदण्डशरान्निनिह्नितीयास्यात् अथ परस्परान्वितामिलिताः पदार्थाः कर्मता
प्रत्येकं प्रतीतो न प्रत्येकवाचकात्कोदण्डाशरा इत्यादिप्रथमास्यात् माहिषेदयि शार्ङ्गं पय इत्यादिवत्
अथ समासस्यन क्रियायाः कोदण्डादीनां कर्तृतया शरादीनां च कर्मभावेनान्वय इति चेन्न शरास्सा
दितमितान्वयात् किं च येन यत्समासः हितं कोदण्डेन शरास्समासादितास्तदाकर्णयेति पर्यवसाने
कर्तृकर्मणोश्च भेदः प्रतीयते न वाक्यान्तानिवृत्तिः स्यात् अथ यत्र कृत्स्यवृत्तिस्यवाचकतया कोदण्डा
दीनामन्वयो ज्ञानत एवेति चेन्न एव यत्र कृद्वार्थः तथा च यत्र कावाधीस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामन्वयो
ज्ञानत एवेति चेन्न एवं हि कोदण्डादीनां च नरूपान्नैव पार्थमेव स्यात् तस्मादस्ति कश्चित्प्रकारकतया
स्तदर्थयोर्भेद इति तदेव किं न तथा योगः कथं विद्रुपपादनीयः पत्तेनादिमनन्यदार्थनमपिति
रस्ते अथ कर्तृकर्मणोर्विशेषणाकोदण्डादीनि वा न कोदण्डेन शुष्यन्समासादितं तदाकर्णये
ति वाक्यार्थपर्यवसाने च न विशेषणत्मवाक्यान्तायामनिवृत्तिप्रसङ्गात् शरायदित्याद्यन्वयवाद

त्वमसंगाश्च अनपवकोद्देशादिशरादिकर्त्तृकर्म्मणीन हि शेषणेन यक्ष हार्थ इत्यपि युक्तं अथ
येन यदासादितमिनसामान्येनावगमाकेनाकिमिति विसेषप्रमेकोद्देशेन शरा इत्याद्युक्तं नृपाणिवा
क्वानगतोनिचेन नाहृशप्रमाश्रवणात् अथासौ प्रतीयतेएव म्रुतराले कारोपि लभ्यत इति चेन्न ये
नयदासादितेनतदाकर्णयेतिमश्ये विनापिकोद्देशादिनिर्द्देशसम्भवेनेतदुन्नयनासिद्धेः ननु चासा
दितमिनस्याक्रियापदस्यवचनादिविपरिणामेनानुषंगेकोद्देशेनशरास्समासादिता इत्यादिवाक्य
नयाभेकोदोषइतिचेन्न वाक्यभेदः पूर्वापरार्थयोरन्वयतात्दवस्थ्यात् लोकनाम्नहशवाक्यभेदेपि
दोषाभावात् तथाप्ययोगइतिचेद्गयस्यापि विवक्षितोयोगाभावेप्यावनाशोयथा चापाचार्यस्त्रिपु
रविजयीतिश्रवणेणकाकुत्स्थबाध्यजन्यात्मनिंदया भार्गवस्ययोगोविवक्षितः नमिंदामकरणा
त् परशोः सक्रियापाटवेनानिंदनीयतास्य न च न यथा प्रतीयते हन्तवने निन्दनीययापरशुनेवसम्ब
न्धावगमात् हन्तवन इतिपाठेतु भार्गवे निंदायोगः प्रतीयते यदि तु परशुनिंदानेनतं विदग्धोक्या
पि भार्गवेपि निंदावगमस्तदा हन्तवनस्पत्तनायोगाद्व्याप्ययोगोदाहरणमेवैतत् तथाहि यथा
सार्थ्योयोगेनापयपरशुलाभिनोमहादेवस्याशिष्यनादीति विशेषणान्यपामानि तथानयोगप

का॰प्र॰
पं॰
७६
76

नोपपादनाय तन्नैव कश्चिद्धर्मो वक्तुमुचित इति भार्गवेण हतत्वस्यान्वयो विवक्षितो न प्रती-
यत इति दूषणे पर्वचेडीशस्य व्याख्यानमनादेयं क्वचित्समासाक्रमतया मतयोगाभावो यथा चा-
णाकोऽदृष्टीनत्रताः कैमध्याः पशवः पिपापरिभवः ह्रीशोपशान्तिः फले राजन्योपनिन्ये विवक्षि-
तोन तथा प्रतीयते समासकमनात् क्वचिद्गुणनिर्दिश्येष्ट्यथा जंघाकाण्डोरुनालो नखकिरणल-
सत्केसरालीकरालः प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मंजुमंजीरभृंगः भर्तुर्नृत्तानुकारे ज-
यति निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः अत्र न
तु पदार्थस्य पार्वत्या योगोऽभिमतः दण्डपादेन प्रतीयते वाक्यस्थाने नत्वेन निजादिपदस्थु
त्यत्नैः हर्षकनावीजमिह प्रतीतिविरुद्ध इति नित्यदोषोयम् अनभिहितमित्यावश्यवेणः
नेनाभिहितेवाचकपदानि नैक्रमवश्यवाच्येयत्र नदित्यर्थः वाचकपदानभिधानेन न्यूनपद
त्वव्यवस्थानात् यत्तु न्यूनपदे प्रतीतिमात्रे अत्रतु विरुद्धा प्रतीतिरित्यनयो भेदः प्राकृतस्य
तिवक्ष्यमाणे दाहरणे च मनस्वविधेतु नवीन शिशुमामिरेव विरुद्धा प्रतीतिरिति कस्यचिद्व्याख्ये
नेतदत्र भवविरुद्धतयात्र भवस्याप्रतीतेः इहेवान्यथावाच्यस्यान्यथाभिधानाद्वाशवाचकस्य

७४

द्योतनकादेरनभिधानाद्वा आद्यं यथा अमुक्तनस्य च विनातिशयेस्यहेतुरनपेक्षुनैमिमहृनसन्नत्यायाप
नास्याकोऽपुष्टवीरशिशुकाक्कनरममेमाहान्म्यमास्यमुदायमयः पदार्थः नन्वयमविमृष्टविधेयांश
एवेति चेन्न न हि विधेयाविमर्शमात्रमत्रदुष्टम् किं तु तथापीत्यस्मात्संगतिरपि न दत्त्वग्राये तु विधेयत्वा
भ्युपगमेनानन्वनन्याथात्यात् एतेनावान्तरवाक्येन विधेयाविमर्शोपत्तिसमाधानमत्तादेयवीजाभावा
न्त्वात् मतपि भुक्तेनिर्वान्तरवाक्येन विधेयाविमर्श इति समाधानम्) एवन्तुदाहरणान्त्र अस्तु वा चोदा
हरणे विधेयाविमर्शः तथाप्यद्वितीयभेदेन तदसेकरमात्रेणैव दोषभेदस्यावस्थितेरिति यथा प
ढ़हृस्तुद्भिमनयास्तुरवपद्यसुन्माधामः स्वरास्वरमनोरथहृरवनीत्वमेनिरुद्धघटनादिगतानुरूपा
लक्ष्मीफलामस्वराराज्ञाहृतोविधाय अत्रगुराणामपिमनोरथस्यहृदवर्तीयेण श्रीवच्चेवाच्यः अस्त
स्यान्यमनोरथ्यविषयते प्रतीयते असमासेऽप्यवदोषो यथा नयिनिवहरतेः प्रियवादिनः प्रणयभे
गपराङ्मुखचेतसः कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः अत्र लवमपीत्य
श्रीवच्चेवाच्यः अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसङ्गात् हृष्टकतावीजं प्रथमेऽभिमताप्रतीतिः
अन्ययोस्त्वविरुद्धप्रतीतिरिति नित्यानित्यदोषोऽयं अपदस्थितिः अस्थानस्थपदमस्थानस्थसमासे

का॰ प्र॰ ७७

77

वेनहृदयमित्यर्थः अस्थानेनवेयोगपस्थानत्वं तयोराद्यं यथा प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्नि
धावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न
वस्तुनि अत्र न केविदितिनयोगपनन्नः स्थाने प्रतियोगसन्निधिहितत्र्यातितिनिङ्कः नत्राव
धानेऽपि न सर्वोपववविजहाविति प्रसङ्गादयोगेऽप्य स्थानमेतत् विरुद्धप्रतीतिजननादिवविघटि
तोपयोगस्यपदस्यापयोगासम्भवादपि स्थानस्थायोग्यत्वं यथा लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटा
लम्बेन निद्रान्तरे मुद्राङ्कः शितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तः कपोलस्थलम् पार्वत्या नख
लक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितह्रीतया प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः अत्र
कुटिलाताम्रच्छविनात्वलक्ष्मशङ्कवीजमिति तत्पूर्वमेव प्रयुज्यमानमुपयुज्यते ततपस्थादि
तिसङ्केतस्थितो जनितिसम्बन्धाय अस्थानस्थसमासयथा अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनी
नां हृदि स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्ष
त्यसौ तत्क्षणात् फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी अत्रस्वार्थे क्रुद्धस्योक्तीनां तत्कवि
नित्समासस्ययोगस्थाने नपुनः कवेरुक्तावित्यस्थानसमासतानवप्रतिकूलतान्नभावः स

मात्रस्यानुप्रवर्णितत्वात् नापि पतत्प्रकर्षता अत्र महत्त्वस्य प्रकर्षस्याग्रे भागे दर्शितत्वेन सर्वत्रैव पूर्णत्वं
किंच तस्य यत्र वितस्यैव प्रकर्षस्याभावे तत्सम्भवः अत्रैकतरस्यैव समासो वित्यमिति हृषकत्वादीनस
हृदयवैमुख्यंसेकीर्णं वाक्यान्तरपदेन मिश्रं यथा किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणे
मम् ननु धेयं च हृदयनाथ कण्ठमनस्त्वमोनूपं अत्र पादगतं हृदयनाथ किमिति न पश्यसि इमं कण्ठे
गृहाणे कोपं पञ्चेति वाक्यद्वयेन्योन्यवाक्यत्वपदमादाय मिश्रं प्रतीयते इदमेव वङ्क्लिष्टेति बीजं प्रतीतिवि
लम्बो वा पकवाक्ये क्लिष्टत्वमिति ततो भेदः गर्भितेनान्तर्गर्भे अन्तःस्थितवाक्यान्तरवाक्यमित्यर्थः उक्तवा
क्यं कावित्वभावतपकपवैक्लावित्ववाक्यैकवाक्यतया पर्यवसानं तत्रोदाहरणं यथा परापकारनिरतैर्दुर्जनैः
नैस्सह सङ्गतिः वदामि भवतस्तत्त्वं इति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्ये स्थितं द्वितीये यथा लग्नं रागाहृताङ्ग
सुदृढमिह यथैवासियष्टारिकण्ठे मातङ्गानामपीहोपरिपरपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती तत्सक्तोयं न कः
श्चिद्गुणयति विदितं ते स्तु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितमिव च तेतस्य कीर्तिः अत्रस
तत्सक्तोयं न कंश्चिद्गणयति तेन भृत्याभ्यो दत्तास्मीति वाक्यैकवाक्यसध्ये विदितंतेनास्तिकंभिवाक्यान्तरं स्थि
तेत्र तत्तलक्ष्मीस्तत्तोपमरतीति विरुद्धमतिकारित्वाद् रुद्दे च प्रतीतं न विरुद्धदोषतत्त्वं क्लिष्टबीजे प्रतीतं न यत्र

का॰ प्र॰ ७८

78

तीति विशिष्ट एवेनेयार्थो दोषः प्रसिद्धिहतं तु मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु कूजितप्रभृति स्तनितमणितं
दि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रभृत्युच्यम् इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तं यथा महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी मुहुः रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः कुतोऽद्य समरोदधेर
यमभूतपूर्वः पुरः रवो मण्डूकादिशब्देष्वेव प्रसिद्धो न त्वर्थविशेषे सिंहनादे न चावाचकसंकरः तस्या
स्यैवैकरूपेण भयप्रदर्शकत्वे सन्निपातकेऽपि काविप्रयोगानियमात् अतएवायं वाक्यदोषः विशेषसंस्थाने
न विशेषणपरत्वादिति भग्नप्रक्रमं भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र तत् तस्यानेकधा व्यवस्थितत्वे तत्र
प्रकृतेः प्रक्रमभङ्गो यथा नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता। कुलाङ्गनानां हि
दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति अत्रास्तं गते गमः प्रकृतेः प्रस्तावे यातेति यातेः प्रयोगे प्रकृ
तिभङ्गः भिन्नाभ्यां प्रकृतिभ्यामपि नेऽभिन्नवद् भवतीति कुलाङ्गनानां स्वामिसदृशावस्था प्रतीतिर्न भवा
ति तस्मात् गता निशापीति युक्तः पाठः ननु नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेणेति कथासमन्तरं च अत्रापि कथि
तपदं दुष्टम् अनुपदमेवोक्तं तथा च पुनरागमे प्रयोगेऽपि दुष्टत्वं स्यादिति चेत् उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यपणि ते
तिकेऽद्विपकपदेहि प्रयोगनिषेधविषयः नाद्देश्यप्रतिविषये तत्र तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयो।

गैर्विना दोषः यथा उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूप
उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति चेति यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो
भिन्नरूपप्रतीयमानः प्रतीतिं स्थगयति प्रक्रमभङ्गस्य यथा यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्या
मतिवर्तितुं वा निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः अत्र तुमुनः क्रमेण स
मभिधानमेकरूपप्रस्तुतप्रतीतिं स्थगयति सुखमीहितुं वेति युक्तः पाठः सर्वनाम्नो यथा ते हि
मालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनं सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः अत्रास्मै इति
इदमा प्रक्रान्तहिमवत्प्रतिपाद्यनेन विसृष्टा इति वाच्ये न च तदिदमोर्भेदः इदमः प्रत्यक्ष
प्रथमकपरामर्शकत्वात् तदः परोक्षपरामर्शकत्वात् प्रकृत्यर्थयोः पर्यायता पर्यायस्य यथा
महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला
सविशेषसङ्गा अत्रापत्यपुत्रशब्दयोः सत्त्वेऽपि तस्मिन्नपत्ये इत्यपि प्रायो विवक्षणादपत्यस्य पुत्रे
वेशुत्रशब्दप्रयोगात् दोषः क्रमभङ्गः केचित्तु सति पुत्रे सत्यपि तस्मिन् पुत्रः नस्यात् सत्यपि पुत्रे न
स्यात् सा भूदिति विवक्षणे नायं दोषः प्रतीतिरिति समादधीरन् तद्युक्तं अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते इति

का॰
प्र॰
७९
79

दृष्टान्तवैषम्यप्रसंगात् तत्र च सामान्यविशेषभावेनोपादानादोहीनं केतश्चैवौचित्यात् तस्मा॰
दपि निवर्तोपेतिप्रकः पाठः न चायमपि बहुत्वालाभात् दृष्टान्तवैषम्यं अपत्यानमसंतीतिवद्वैधा॰
मतोपि विधानात् एतेन साधुरेव प्रत्रवंतः इति पाठे पुत्रस्तं केचित् इत्यनेन सांप्रदायिका इत्यर्थकेन वृ
त्तिकृतेनाप्यनुमतिरेवेति निबद्धोदाहृतमननादेव्य अथापत्यप्रत्ययान्तयोः कथं पर्यायता तत्र केव
दपत्यपर्यायोपि प्रत्ययग्राह्यः अन्यथा प्रतीतिप्रसीप्रसंगस्य कयान्यपदस्याह्नःतामप्रयुक्ते तथासति दोष
स्यैवाप्रसङ्गात् अपत्यार्थकत्वाविशेषात् तस्मात्पर्यायतमेकार्थप्रतिपादकत्वमन्यनानेकप्रकार
प्रतीतिजनकत्वमपीति अत एव लघुतामुपक्रम्य गरीयानितिउक्तावपि पर्यायक्रमभङ्गः तच्चोक्तं॰
विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रि
यः अत्रैव विपदापदोरूपसर्गप्रक्रमभङ्गोपि द्रष्टव्यः तदभिभवः कुरुते निरायतिलघुता भजे॰
ते निरायतिर्लघुताभागगरीयान्न पदं नृपश्रियामिति पाठे तु युक्तोभङ्गः काचित्कीर्णा रजोभिर्दिव
मनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मीरश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः भ्रेमुर्वात्या
इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभाविनार्यः शशंसुः॰

लः अत्र काश्चिदितिति प्रक्रमस्य काश्चिदिति वचनं प्रक्रमभङ्गः तस्मात् काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनु।
विदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निःश्रीकाः इति पठनीयम् शान्तशानवोऽगुणीभूतक्रियान्तराभिधायका।
न्नियमात् न वाऽत्र क्रियान्तरे प्रधानमस्ति आख्यातप्रक्रमभङ्गः प्रसङ्गः यथा गाहन्तां महिषा निपानस
लिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु विश्रब्धैः क्रियतां वराह।
पतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः अत्र गाहन्तामि
ति कर्तृकारकवाचकतिङः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकस्य विश्रब्धा रचयन्तु सूकरव
राः मुस्ताक्षतिम् अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधाववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिधावति
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च अत्र तेजोवीर्य
योः क्रमेणोपक्रान्तयोर्भयोर्विनयोः पादोपसंग्रहधनुर्ग्रहणयोः पौर्वापर्येणोक्तेः यथासङ्ख्यम।
नुद्देशः समानामिति न्यायादिति तदन्यथाकरणे प्रक्रमभङ्गः एवमन्यत्रे अत्र सर्वैकरूपप्रस्तु
तायाः प्रतीतेः स्थगनेनापक्रान्तो वाऽर्थकस्तद्दीनम् यत्रैः प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतेस्खलनं
तो ह्लादः स्फुरणेनास्वादीयत्र यत्नानन्तरमप्युक्ते दोषः प्रक्रमभङ्गाख्यः पाञ्चानोचितमप्युक्तमसशीत य।

का॰
प्र॰
८॰
४०

ष्टानपदनिमदोषोयं अक्रमम् अविद्यमानः क्रमो यत्र यतत् यस्मादनेनतरं यत्तदोपादानमुचितं नते
मचनतमदोपादानेयथेमर्थः यथा द्वयंगतसंप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः का
ला च सा कांतिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी अत्र लोकस्येति चकारस्त्वंशब्दानं
तरंयुक्तः तेषां हि स्यैव शोच्यतायां समुच्चयस्य द्योतनीयत्वात् लोकपदार्थसमुच्चयाभावात् अ
था पदस्य पदादस्यकोभेदः तत्र प्रतीयेतरमच्चैव प्रतीतिः किं हि विलम्बितेति केचित् तन्न झटि
त्यातापस्थाविद्वितदाख्यनेपदस्यपदे प्रतीतेतराभावात् वयंतु ब्रूमः अन्वयेनैव यथाभिमतप्र
तीतिजननसामर्थ्यं तदेव स्याविषयः अन्यः पुनर्नित्यसव्यादीनां व्यवहितपदार्थेष्वेव समुच्चा
यादिद्योतकता यदुक्तं मोहिलभट्टेन अत एव व्यवहितेन्दुथानेष्वितिशब्दादिभिः सम्बध्यतेहि
सोपाक्रिमपदप्युगनेनतरेत्इति नचनेनोप्यव्यवहितस्यैवत्याविमतः अनेन काविद्विजहाविस्या
दिकमपिक्रमभेदः स्यादिवायं नृवलनवेल्लवाणः सन्निपात्यामसंस्मिंत्रस्यादोष्वयथानेपि प्रती
तिविप्लोषाभावात् न चायंवादिपदेष्वेवदोषः किं तु समासादिपदेष्वपि यथा शक्तिर्निस्त्रिंशजेयंतव
भुजयगलेनाष्टदोषाकरश्रीवक्रे पार्श्वेतवेषाप्रतिवसतिमहाकुष्टानीखङ्गयष्टिः आतेयंसर्वगा

तेविलसतिग्रुरतः किमयाहृद्यातेप्रेणवेर्थंप्रकणस्पृशिकरमितयायस्मकोन्याश्रयात्म् श्रा
यश्थं प्रोषणावेतिवाच्यम् इत्थंश ह्रस्याव्यवहितपरासर्वफलत्वात् पादत्रयस्येवपरामर्शनीयत्वात्
पवेलगनरागाहृनाङ्गे स्यादावपि इति श्रीनियोगाद्दितिवाच्यम् इतेरण्यवतल्पत्वात् हृषकत्वाबो
नेचोद्देपणश्रतीतिविरुद्ध इतिनिरणयम् अमतपरार्थं अमतः परार्थोऽद्वितीयार्थोपस्यतत् अमतेमेव
तेयोस्तृङ्गारवीबन्मोनत्याबीरभयानयानकौ राद्धाद्भुतौ तथाहास्य करुणौ वैरिणौ मिथः इत्या
युक्तदिषणप्रकृतरसविरुद्ध रमव्यञ्जकत्वे यथारामममन्मथशरेणताडिताङ्ः मृहेनहृदयेनिशा
चरी गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिंजगामसा अत्रप्रकृतस्यबीभत्सस्यविरोधी
स्तृङ्गाररसस्यव्यञ्जकोऽद्वितीयोर्थः तादृशार्थोपस्थितस्यारसापकर्षकत्वास्य दोषत्वमतोनिर्मलेदोषो
शेयस्यवनपदमात्रेसंभव इतिवाक्यएवायंदोषः नीरसेस्वात्मलाभस्येवाभावात् अर्थदोषा
लक्षणान्याह अर्थः पुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ५५ सन्दिग्धोनिर्हेतुप्रसिद्धि
विद्याविरुद्धश्च अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः ५६ साकाङ्क्षोपदयु
क्तःसहचरभिन्नःप्रकाशितविरुद्धः विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ५७

श्री॰
का॰
प्र॰
८१
81

पददोषलक्षणे स्वरूपस्य दुष्टत्वमिति पदलिंगविपरिणामेन सम्बध्यते नन्वपुष्टः पुष्टादभिन्नः पु
ष्टत्वविवक्षितार्थबाधप्रयोजकानुपादानत्वे नहि द्वयोरप्यविशेषो अप्रयोजनकत्वात्प्रयोजकत्वम
लभ्यतामस्वरूपमेवेत्यर्थमाहु गतार्थमित्यस्य यस्यानिष्प्रयोजनमित्यनेन भजत्येवेत्यर्थमाह अतएव
प्रकाशकारोपि अनातिविततत्वादयो अनुपादानेपि प्रतीयमानमर्थं न बाधन्त इत्येवाह नन्वप्रयोज
कापेवेति उदाहरणं अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रामानन्दः मरुदुल्लसित
सौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति अनातिवितते निरवलम्बे व्योम्नि अविश्रामगमनाद्वि
नत्वाच्च फापुष्पकमलप्रकाशनाच्च रवेरुत्कर्षो विवक्षितः अनातिविततेगगनस्यार्थादेवावगम्य
ते अत एवैतदाह सरणिवेमरुदुल्लासितसौरभत्वे वाप्रयोजकमेवेत्यपुष्टा एते अर्थाः नन्वेतेषां
अपुष्टार्थत्वसिद्धं परन्तु अतिविततत्वेति पुनरुक्तः गगनपदादेवतदुपस्थितेः मरुदुल्लासितसौ
रभेति चिविरुद्धं विकाशात्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य हर्षेण प्रकाशपणादिति नायं दुष्टत्वमि
ति चेत् गगनपदं न विततत्वमाक्रमेत् अर्थालभ्यत्वेन पुनरुक्तता यदुक्तं भोजराजेन काव्यतिदुः
सदावाक्यालव्यस्यकस्यासाक्षात्कारणेन मयोत्कृष्यायति परंन पुष्टत्वमेव नापि विरुद्धं सौरभोद्य

पलक्षणत्वात् यद्वा विशेषत्वेपुरस्कारणापूर्वभावाभिधानात् अथाधिकपदस्य कोभेदः अप्रये
नकेप्रयोजनाभावकृतोपिभेदोनसम्भवति अत्रकेचित् नत्रपदान्वयसमकालेस्फुरत्प्रतिभासत्व
हृतत्वनेतरमितिविशेष इति तन्नातिसमीचीन तथानियमेप्रमाणाभावात् एतावताचविशेष
णेनस्फुटदोषत्वमेकस्यापरस्यार्थदोषत्वमितिविभागानुपपत्तेश्चविरुद्धमतिकृदमतपरार्थौदो
षाब्दस्येवान्वयप्रत्ययात्पूर्वमेवस्फुरत्प्रतिभासमानत् वयंतुपश्यामः यत्राविवक्षितपदार्थोनन्यथाभिधा
नेपि ३ ख्यातिमार्थदोषः अन्यत्तुरसदोषभिन्नशाब्ददोष इतिविवेकः तथाचयत्राविवक्षितोप्य
र्थः कथञ्चिदन्वितत्तयाभिधीयते तत्राधिकपदत्वंतस्यैवविशेषितत्वविरहात् यत्रतुसार्थोवि
वक्षितएवपरंतुप्रयोजनकतानुपलभ्यतामात्रेण शाब्दत्वेनोपात्तमर्हस्तुयाशुभ्रत्वेस्फटिकाकृतीनन्वयना
चनाकृतिपरार्थः उपमानत्वेनविवक्षितः तत्तत्कृतिव्यतिरेकःपूर्वार्धेतत्त्वेवापक्रमात् किन्त्वा
स्वेदाम्बुरोधादिनाद्वयमपिकथंविरोधितत्वेनोपात्तमित्यधिकपदत्वमितिविततेनपादेनप्रतिवि
तन्वादिकेवक्रविवक्षितमेवपरंतुस्थूलभ्रूलतादिनानोपात्तंतद्धेमिस्मपुष्टम् अतएवैतस्यशाब्द
दोषत्वमन्यस्यवार्थदोषत्वमिति हृष्यत्कटबीजवाशान्युत्थयन तत्रोतैवैपरीत्यमतएवयमकादौ

का॰ प्र॰ ८२
४२

दोषता न त्वलंकारान्तरमेव प्रयोजनाभावप्रसङ्गात् कर्णावतंसादिपदे च विशेषणेनैकतयानुपादा
नेनाप्रयोजकमित्युक्तमित्यर्थः विशेषणानां विशेष्यप्रयोगे दोषाभावः कथं प्रतीतिरिति ।
प्रावान् दृष्टान्तस्यार्थः यथा सदामोदव्याप्तसमियमन्दमविघ्नन्दसरस्तासरस्वत्युद्दामावहतिवद्ध
मार्गापरिमलम् प्रसादं प्राप्तायन्ते परिचिताः केन मदन्तामहाकाव्यं योनि स्फुरितमधुरायानद्ध
वयः अथवा सांकाविरुवींनामये स्तकुमारविविक्तमध्यात्मकमार्गत्रयवतीभारतीचमत्कारवद्ध
नितागम्भीरकाव्येवनपरिचिताः कुत्यमितरकाव्यवत्प्रसन्नामेव न यथायासामाविनप्रभाणाम
येत्रिपथगानदीसम्बन्धं वहतितामेवपरिचिताः कथं प्रसन्नामेवतीत्यर्थो विवक्षितः सवशुद्धात
रैरपिक्लेशनैव प्रतीयतेऽसमर्थपदवाच्यमुक्तं क्लिष्टत्वादिकेन शुद्धदोषो घटनीतरण्यार्थस्य सत्वविनेवा
प्रतीतेः सम्यक्प्रतीतिविरहस्वरूपकतावीजं प्रतीतिर्मात्रे दोषः आहतःनक्षीवाप्यकर्षावाप्र
यसेवृत्तिगायेत उत्सेवायतदनश्चेत्याहतेनार्थस्तदाभेदविरहसुपलक्षितविरुद्धतावाव यथाग
गतिर्जायते तेन भावानवेन्दुकलादयः प्रकृतिमधुराः मंसवीत्यमनोमदयन्ति ये ममत्वपदिंयया
नालोकेविलोचनचन्द्रिकानविनयपजन्मेपकः सपदमहोदयः अत्र सर्वावैसाधारणचन्द्रिकावं

इकलाःस्वप्रत्यसारतयाप्रतिपादिताःततोवीतस्रगावैवंवह्निकानवस्रक्षधीयारोप्यंतेइतिव्याख्यातोहृषक
तावीजेववाच्यार्थाप्रतीतिरर्थ्यतिस्मैदोषः पुनरुक्तं प्रत्येनप्रतिपन्नेनसतिपुनस्तेनैवप्रतिपादितः प्र
थैमप्रतिपन्नस्यप्रतिपादनेघ्नुनम् यत्रशैयान्नतोववेतितिविशेषणमितितदयुक्तं एवंसनस्यानिसा
दोषत्वेनस्यात् प्रयोजनवत्स्यत्वेपुनरुक्तत्वेस्वकाभावप्रसंगात् सवार्थेद्विधा पदार्थवाक्यार्थभेदात्
तयोराद्ययथा अरेरमर्द्दनान्ते न कृतमनुमतं दृष्टुवायेरिदंगुरुपातकंमनुजपशुभिर्निर्दयैर्देध्रुव
न्निकृदायुधैः नरककरिपुणा साधंतेषांसभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैःकरोमिदिशांब
लिम् अत्रार्जुनानन्तेनेतिसम्बोध्यपुष्पैर्भवद्भिरित्यनेनपराभूतपूर्वतेषामित्येतेनपराभूतानि अर्जुनः
स्यापिप्राप्तेःसभीमकिरीटिनामितिकिरीटपदवाच्यः पुनरुक्तः नवप्राधान्यप्रतिपन्नेपुनरुपादान
मित्यदोषता सम्बोधनेतुनैवतल्लाभात् वाक्यार्थस्यपुनरुक्तत्वंयथा अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबल
जलधेरन्तरौर्वायमाणे सेनानाथेस्थितेस्मिन्ममपितरिगुरौसर्वधन्वीश्वराणाम् कर्णालंसंभ्रमे
णालंकृपसमरभरंमुञ्चहार्दिक्यशङ्कांतातेचापद्वितीयेवहतिरणधुरंकोभयस्यावकाशः अथालं
संभ्रमेणकभयस्यावकाशइतिभिन्नार्थोनवक्तव्योऽदसाविहत्वेनसमाधानमाशोकनीयं वीरस्याग

का॰
प्र॰पं॰
८३
83

क्रमादिति वर्णनात् हंसकनावीजं वनिष्प्रयोजनाभिधानेन श्रोतृवैमुख्यं स्यात एवं प्रयोजनं न सतेनादौ
घवादेति न्मोदेदोषः केचित्तु ग्रामस्यापि च वर्णनेन कस्मात् न तु दाराणामस्त्वेवालेति प्रयोजनकाभि
धानमात्रस्योक्तत्वेन दृष्टार्थत्वाद्धुः दृष्टमाद्दृष्टक्रमः दृष्टत्वेन च क्रमस्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वं न चायं पक्ष
भूपालरत्नानिर्दैन्यप्रधानप्रथितोत्सवः विश्राणयत्वं यमेमातेगोवामदालतम अयत्नंगभूयिष्ठंप्रति
मातेगाहे हिन्नं गोवेति लौकिकक्रमः गुरुदानशक्तो लघुदानेचितमात् वक्ता प्रयुज्यस्थित एव क्र
मो विवक्षितेश्च मध्येः दोषएवायं द्वितीयन्तु कावाशिथिनखनंगामलोमनिर्घीनजेमिजत्राणखनेति हि
वावेजेशमिंग्रद्धुक्ति विरोधलिंदो हंसकनावीजं विरोधेन प्रतीतिमहत् इयोर्हंगोवेति तिल्पएवायं गामा
ग्रामस्मतः अविरुद्ध्ये क्ति प्रतिपादितो विसेसादि स्वयड्नं सट्टमाप्तायोतिरेसादिपामवैर्ये चकथ्यते वै
दग्ध्य वक्रमवलेहितैवं वनितादिउक्तिप्रयथा सुपितियावद्ध्यनिकटेजनः सुपितिमितावद्दहं कि
मुपेत्यते नदपिसाम्यतमाहरुक्तरूपैवरवितनरुकृमुदोचयकेवितम अत्र निकटेनावदहं सुपिमीत
विरुद्ध्यमपिरिक्तोक्तिः एवमत्र हंसकनायाम्शीलवत् किंचैतादृशोक्तिकवलितो विभवादिहु
पोद्योनरसायपयोम्पमेश्रहमिवबीजमकुरायेति सेदिग्धः संदेहविषयत्वन्न्यायोजकरूपकमिवा

तत् यथा व्याप्त्यस्य पक्षस्तार्थेनापादितस्य पृथगनितत्वान्नेवासत्वात्वेवं जनयाप्रतिपिपादयिषितेहि
तीयेनसंदिग्धत्वप्रकरणाद्यभावात् यत्तु वक्तृविशेषसंदेह इति व्याख्यानं तदेवमानन्वात्वेनदुष्टानेनता।
विलक्षितेनवक्तुः पदवाक्यार्थज्ञानाभावेनतत्संदेहस्याप्रयोजकत्वाभावात् अतएव हानिकृतावक्तावि
शेषनिश्चयः संदेहाभावप्रयोजकत्वेनोक्तः तन्निश्चयप्रकृतकनत्वं स्वनित्यत्वस्यसिद्ध्यतिणायेनासंदे
हात् वेदापिनित्यादेहि नीयासमुत्पन्नताभ्यां पदपदसंदेहोत्पादानासंदिग्धत्वेनसमत्वं सत इति
पदसंदिग्धनाइश्वदोषकतावीजेवोद्देश्यनिश्चयविरहः यत्रतु तत्संदेहपदवोद्देश्यपोन्नरान्मोषव
मेवेति निर्हेतुः निग्रहस्थानेऽपहत्तिर्यस्मात् यथा गृहीतेयनाशोः परिभवभयान्नोवितमपि प्रभ
वायस्यासोत् खलतवरविक्षितविषयः परित्यक्तेनेनतुमसिद्धस्तनशोकात् तन्मभयाद्धिमोत्वशब्द
तामहमपियतः स्यात्तिभवते अतएव स्वपक्षस्थापनायोगेहेतु नैपातुः नतु हेतुविना प्रतीतेपर्यवसानेनवा
आधेयेतोषाभावः अन्येनसाकांक्षत्वमंकरइति अत्र कश्चित् नपानस्पापेक्षणान्नत्वेयेसाकांक्षत्वं अत्र
प्रत्युपादानेनिर्हेतुत्वमिति विशेषइतितत्र साकांक्षेदाहरणोत्पत्तित्वमिष्टाकांक्षत्वेनोस्यतोर्न
नुपात्तमाकांक्षततायापवहतोप्रदर्शनात् तस्माद्धेतत्वतद्विप्रसत्नकांक्षततयाऽइयोभेदात्विवस्यपः

श्री: का: प्र: ८५
84

यद्वाप्रतीतिमात्रे नतन्नविरुद्धाप्रतीतिः स्त्रीरत्नएवासपिप्रतीतेरितिदोषः उच्छिवीजेच दृश्यप्रती
तेरितिविशेषारहः अतएवप्रसिद्धानुपाश्रनेपिनदोषः प्रसिद्धिविरुद्धोलोकस्यकवेर्वाएवमा
र्गेनप्रसिद्धिः यथा रंदेनकेनक्रोकथयकमलानेकवदनेयदेतस्मिन्हेमन्त्रः कटकपिातियमेव
स्वल्पयिषम रंदेतञ्जः साग्रक्रमणपरमासंस्मृतिभुवानवश्रीमावक्रकारकमलस्त्वन्नलेविनि
हितम अत्रकामस्यवकेलोकेकाविमार्गेवानप्रसिद्धिमित्तिप्रसिद्धिविरुद्धः यत्रलोकस्यकवेश्च
प्रसिद्धोविरोधस्तत्रकविप्रसिद्धैर्बलवत्तम तथावलोकविरुद्धेपिकवीनायत्रसमयस्तत्रनदो
षः यथासासितवसनालेकाराणानदावनकोमृदीमहेसिसबदृश्रैवेरथोत्तागतोस्मम्बृद्धि
ध्रः नदनुभवतः कीर्तिः केनाप्यशीयतयेनसात्विप्रयरहमगानाक्रमशाककृनामिश्रभप्रदः
अतकीर्तेःधृतिनेत्रोन्मावन्धकाशतावलोकेविरुद्धेपिकविसमयासिद्धेरस्नदोषः एवमकीर्ते
धर्मोलिस्यादिदृष्टव्यम यत्ततपपरिसरामितिपद्यकद्धसमयासिद्धोदाहरणनदशुकेचरणा।
ग्यासनाशेकोऽङरोद्रमस्यकवीनामप्यसमतेः श्रुष्योद्रमपवतेषांसमयात्तहृष्टकतावीजे
वविरोधाद्दृष्ट्याप्रतीतिरिति तस्मात्ताद्दिनातत्र्यतेतावदोषः विद्याविरुद्धप्रत्तिणाविवाधयवानस

वायेष्वाम्भेदाद्विधेनेन प्रथमे शास्त्रविरुद्धो यथा सदास्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः नाना-
विधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ग्रहोपरागो विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण प्रतिषिद्धमिति
तद्विरुद्धोयमर्थः अर्थशास्त्रविरुद्धो यथा अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्वोः समीक्ष्यते षाड्गुण्यानु-
सृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना अत्र महाबलस्यापि संध्यादि षाड्गुण्यानुसरणमर्थशास्त्रेणाभिहि-
तमिति विरोधः कामशास्त्रविरुद्धो यथा विधाय दूरे केयूरमनंगांगनमंगना बभार कान्तेन कृ-
तां करजोल्लेखमालिकाम् अत्र केयूरपदे नखदानं कामशास्त्रे विरुद्धम् बाहुमूलावयववि-
शेषे नखविधानादर्शनात् शेषेषु प्रतिषेधात् योगशास्त्रविरुद्धो यथा अष्टांगयोगसंशीलन-
कीलनेन दुःसाध्यसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे आसादयन्नभिमताम् अधुना विवेकख्यातिसमाधि-
धनमौलिमणिर्विमुक्तः अत्र क्लिशसमीपस्थमसंप्रज्ञातयोगमनपेक्ष्यैव मोक्षो योगशास्त्रविरु-
द्धः विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नतत्त्वानुरूपा ततो वितर्कविचाराद्यनुसारिरूपाः संप्रज्ञा-
तयोगः पश्चात्सकृषभायावलंबनस्वरूपासंप्रज्ञातयोगः ततो मुक्तिः न तु विवेकख्यातिमात्र-
तयैव नियोगशास्त्रे एवं तु रागादिशास्त्रविरोधः परिहरणीयः अभिमतप्रतीतिविरहो हर्षकतावी

का' प्र'ए ८५ 85

ते ऽनवीक्षतः संयुतेनैवायमवयवेनमनुपलिप्यादिता: एकमेवमितिनिरिङ्गः नैकार्थ्यकार्थ्यैः यथाप्रमा

णिषः सकलकामप्रयाप्तितः किं सैनर्पितः प्रणितिलाविमेवैः सूत्रः किं कल्पस्थितेनन्तुधूनो।

नन्तुमितितः किं मत्रमैवस्थार्थेषु ततः किमितिकैवमेतिः अथैवकश्चिनपटपवानमेवतिवल

पर्यायान्तरप्रयोगमंगेरेकरूपतायामसांकर्यात् अथ च नवीक्षते कोहमितिवेदीहमित्यादि यदि

दहत्यनलो न किमद्भुतं यदि वमो न दग्धि किंततः लवणाम्भस्त्वस्वैवमद्भोरदहः सम्भक्तिवे।

वस्तुनामविषादिता अयदि सतामविषादिता स्वाभाविकी तिनाम्नी यथानलादेर्थी दहकता

दीति विवक्षिते न च वक्तुः किमित्यादि नु किमद्भुतमित्यादि नवीक्षते विद्वेपणादिनायेन

पारुष्येणाशाकिं प्रकाशनेन वा सहदयादिजनकत्वेन बकनाबीजमितितिलोयंसनियमादि

मिश्रवतोभिः परिहृत्य पराम्बयाम्नानियमपरिहृतादिवत्स्वृहृयत्न भते परिहृतिरसानियमनि।

यमयोर्विशेषाविशेषयोश्चाविशेषसामान्ये न च सतिनियमवेनेन वक्तुम् उचितो नियमवेनाकः

न च नैनपदत्वेन भिदितवाच्यैवानुप्रवेशः नादृशेर्थ्यैविवक्षितेनेयारवकाशात् अविवक्षि।

तेवेतन्यसरान् अनपवायमस्थितोरोधः विवक्षितमात्रस्य पदान्तरेणापुपस्थितेनोन संतादवस्थ्यं

त एवमिनेरेखस्तूहात्र यर्थत्वेनेन विशेषु त्तस्मायानमितितनमूलपदादिषु त्रिषु व्रयाणांसे
कयुमसंगात् वेत्रीरासत्व सहोऽस्यरणानेनरमेवयस्यमतिभासः सप्तह्वदोषः यस्यवर्थमनपा
नेनरमोऽर्थदोषः अस्यत्वर्थमयानेनरमेवेमसाववर्थदोषः अतएवानभिहितवाच्यादिग्यतश्मादृ
नस्मात्पुनः वहुष्वस्यानेषुख्याभिवाराक हार्थविभागस्यासंगतात् नदाः यत्रानुल्लिखितार्था
मेवनिखिलंनिर्माणमेतद्विधेरुत्कर्षप्रतिकल्पकल्पनमपिन्यक्कारकोटिः परा याताः प्रा
णभृतांमनोरथगतीरुल्लङ्घ्ययत्संपदस्तस्याभासमणीकृताश्मसुमणेरश्मत्वमेवोचितमत्र
य्नापदेशेषुभासमात्रीणाममणीकृतेत्यासितिवाच्यम् गुणान्तरव्यावर्तनेन तिवातिशप
मतीतेः अनियमेनतन्तनिर्दनीयानां गुणान्तरव्यावर्तकेरभेनयः तस्माच्छायामात्रमणीकृता
शमहमणोहस्यागस्मनेवोचितनिपठनीयम् अनुनयस्तनयनेनैवेषु व्याख्यायकत्वमेवङ्घा
वीजमितिनिनिरादशोयम् अनियमपरिवृत्तो यथा वक्त्राम्भोजेसरस्वत्यधिवसतिसदाशोण
एवाधरस्तेवाहुःकाकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्तेसमुद्रः वाहिन्यः पार्श्वमेताः कथम
पिभवतोनैवमुञ्चत्यभीक्ष्णं स्वच्छेन्तर्मानसेस्मिन्कथमवनिपतेतेम्बुपानाभिलाषः अत्रशो

का° प्र° टी°
८६
86

णपवेति नियमेन वाच्यः वैलक्ष्यात् मन्मुनामनोलाशयणानात्मकमन्मयनेनो पिपासानाविन्याति
शयापन्नीतेः अधिकपदमेदो हृषकनावीजेवद्दर्शवत् विशेषणपरिहृतोयथा श्यामोऽयमालि
मानमानयतमोः सोऽहं देशीहृद्यंके लग्नेमंत्रमश्रयुज्यहतपीतोपलालनो श्रियं वेदहृदयन
न्नुणाशुकणाङ्गः हृत्वा शिलापटाके येन इह महत्वमेदं शादिपानदर्कसुदाकिनाः अत्रज्ञा
न्नोमितिरर्थविशेषो वाच्यः अपरविशेषस्य हृतएव षगुमतानामन्याकोतानविवदान् इदमे
वहृषकनावीजमन्यमन्यविशेषादिकमपितु हिवीजेदृष्ट्यविशेषनिर्यमकस्मकरणादिमे
वेनेदोषत्वम् सामान्यपरिहृतोयथा कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै रत्नान्यमूनिमकरा
लयमावमंस्थाः किं कौस्तुभेन भवतो विहितो न नाम याननाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि अत्र
कौस्तुभेनेति विशेषणो रत्नवचनेनोचितः कौस्तुभमात्रस्योपकारकत्वेनाप्यभिमानेन निषे
धायोग्यात् एकेन किं समभवतो विहितो न नामेति पाठेतु भेदानवगमात् विवक्षितनिर्वाहः ।
अत्र विवक्षितानिर्वाहादिकं च हृषकनावीजमिति नित्यएवाय साकांक्षः सहाकांक्षया व
र्तते इत्यपदार्थान्वयायविशेषणसाकांक्ष इत्यर्थः निर्हेतुभेदस्तु न दोष सर्वदा कः नता ।

यार्थेपि प्रकटीकृतेपि न फलं यामिः प्रभोः सन्तु तदुहेदाशयस्थिर्विलद्भवति तोग्रकल्पयाकल्प
या । उक्तं चैवं परमानयशाश्नोपि विविक्तत्वे चात्मनः ह्रीयत्ते वजगामातिद्द शस्तुलो देवः कथं सष्ठ
ते अत्र ह्रीयत्त्वमित्यस्यार्थः उपलिङ्गमित्यस्यार्थः साकारतेति अन्यथा कथमस्य चेतसमनेनात्मस्वे
ध्रुके तान्वयाप्तसंगः नयह्रीयत्त्वएवाप्तश्चैः किन्तु तद्रूपतायाम् नचपरमेसेनतेन भोग्यतत्त्वयो
ल्लितिवाच्य नसज्जनितान्वयमेदत्वेन निराकारत्नमात् नचान्वयेष्यः अतस्त्वद्भवबोधयन्नेवेषसा
मात्रुपन्ससुत इतिपगमात् नचाभवन्मतयोगसंगतः वत्स्तु विवासितनपोगसाचाससतारास्यन्तुवि
वक्तितपवाच्यः साकारतेनथुनाइष्टः अतएवतन्मतनपदत्वानभावः इष्टकताबीजेवाभिधाना
पर्यवसानम् अतोनित्यपवाद कश्चित्त्वह्रीयत्त्वसम्यग्धनेइत्युनेनकथमसाकारता नदृष्टान्त्वय
स्व परस्यानन्तर्भोग्यसंभवति नसुजनितान्वयबोधेन निराकारत्वमिति दृष्टान्तार्थः अन्वयप्रयो
जकरूपवतनोपस्थित्वनेसत्यपर्यवसितानार्थान्वयतन्वचलत्वगामतो भवन्मतयोगाइदं तच्चान्व
यप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः समाप्तनयाभेविशेषणाभ्यापर्यवसानमिदन्तु विशेषश्चेतितत्वा
भेदइत्याह नतुलिविवितोपादानियत्ते अपदश्रुक्तः अपदेश्यानश्रुक्तः यत्नयोगाप्तक्तविरुद्धसा

श्री॰
कां॰
ग्रं॰
८७
87

मीतिः नवाह्ः आताम्राङ्कुशिखा मणिश्रेणिधिनीः शाखाणि वल्लडुवं भक्तिभूतपतेः पिनाकिनि।
पदे लेके तिरिदिवाङ्गुरी उन्मीलति इह हरिणाच्येयेवत देहेन हस्तवरतेलभ्यते स्वाश्चदेषनरावणःकृ
वृश्चनः सर्वत्र सर्वैर्गुणैः अथकृतमालाकुन्दनन्दानानाराव्यणस्यासान्यतोविवह्नितंनयाव साशावध
नराव्यणइत्यत्र कृश्चनसिस्मादियोजितं समाधानेयथेवस्पतीतिइश्वतस्यति इहिरणान्ययेवेस्यत्रय
दियान्यतेतलाविव तिनासिद्दिश्रेवस्यपदस्यपृदवृदस्यदोषत्वेनवश्रकाशितानविरुद्धंतभावःस्य
नविशेषणयोगमनपेक्षनस्यप्रहेत्रैः इष्टिवैजेवविरुद्धपतीतिः अतोनित्यपवाग्येकेविवृन्दश
कृशितपठित्वाआवद्धते अपदश्चकःपदस्यानेयोऽस्यकःपंताप्राङ्के स्पोदोवस्पाश्चदेषनारायण
इत्यतावनाविश्चेदेकापिकालिरत्नभवसिद्धाजीवनदोरावणइतिर्वन्मोयमथोत्रवत्रस्यन्ते कृ
श्चनरिस्मादिनाविलायते नलामप्रश्वेषोनायमर्थोललितमायश्चसत्कारेनावहतीति अत्रभ
वसिद्धामितिसहृवरोभिन्नः सहचरविजातीयःवैजात्यवत्कश्चनायकृश्चनाभ्यां उदाःस्फुतेनवृ
डिर्णमनेनन्यर्थेनामदीननारीसलिलेननिम्नगा निशाशशांकेनधृतिस्समाधिनानयेनवाल
क्रियतेनरेन्द्रता अत्रस्फुतत्वप्रादिभ्यतक्लृप्त्यः समाधिमाहृमेभोर्णमनन्यावेनयोक्लृप्तयोर्

जातीयत्वम् उभयोरुपयोरेव तेनाप्रतीयत इति हर्षकन्ताबीजं नित्यस्थाये प्रकाशितविरुद्धः प्रक-
शितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धोर्थो येन वाक्यार्थेन स तथा सहचरभिन्नपदार्थस्यैव तथात्वमिति त-
थाभेदः नदालयं नवाराणाकृत्वोरणेति अत्र वैदितेनेत्स्थितिवाक्यस्यार्थो लक्ष्मीस्वनोपसर्गीति विरु-
द्धं प्रकाशयतीदमेवच हर्षकन्ताबीजमितितिनम्रदोषाय विध्ययुक्तं अप्रयुक्तविधेतिनर्थः अप्रयुक्त-
तेचविधेयविधेयस्यैवविधेयत्वेनवाप्रयुक्तक्रमयावा नत्राद्योयथा अयत्नपरिवीयनः स्तुतिभिर्यद्य
शुद्धनिशावकेश वमपोऽवभ्रवनमप्यवि: कोलि: सोमकम् इंयपोरसमाप्यतेरणकथाय्यदेशालि-
नामपेहरिण्यकाननातिगुरुरग्रभोर्श्वव: अत्रपाण्डवमयेनाथ्यावर्पितवलिद्धानाभूदेव अथवा-
नयाश्रमितेश्रुतेश्रुनिशाकनयालिद्धाणस्त्वप्रयत्नेनैवाथ्यसइतितात्पर्यं तथावशायितस्त्वेप्रयत्नो-
नैवाथ्यस इति विधेयशुक्रोनेन शेषुइति प्रायनस्य अविमृष्टविधेयांशान्तक्रमेणस्यैवविधिः यत्रनैव
मङ्गामाते अमतत्वग्रुक्तस्यैवविधिरलेदः विवक्षितार्थविरोधात्र हर्षकन्ताबीजं द्वितीयायथा बालाहो
रतयाजगद्विषयैरणानामस्यानिश्चोचितं तेप्रजाः श्रुनरत्रतेयकणिकारास्ति अत्रवनैवहिंभि: नेपि
कुरवमरखर्भवसननीता: लयेलब्धके टम्भसस्यस्फुरितवैदज्ञोपिजनोजालिमगुणनोटमे अत्रा-

का॰
प्र॰ पं॰
८८
४४

स्यार्थमेवमस्तुनैमेत्तुल्ययुक्तनिकाणानेवाकामत्वांशेनसेनांशेनीत्वमितिनिक्रमेणाविधिर्दुष्कः लो
कप्रसिद्धक्रमलंघनेन श्रोतृहृद्गतोद्धृष्टिबीजमित्यनित्यदोषोयं । अनुवादाशक्तः अयुक्तत्वा
दः अप्रयुक्तेविधिनत्वगुणानं यथा । अद्वितामाद्रुत्ताभण्णाभमत्तलश्रोणिभारभराणाः स्मरक्रीडाव्रीडाशम
नविरहिमाणाद्मत्र सरोरुहमोत्तसमगवलदललनीलोत्पलसदृशसखेदोहमोदस्मरथयकग्रयकोड्ड
वदनेनतिविधिर्विविकल्पः तदेवहृष्टकनाबीजमित्यनित्यदोषोयम् त्वमः श्रुतः स्त्रीकृतः स्त्रीत्वाके
नेतरश्रुतः स्त्रीकृतनतपान्तः तस्मिन्नेववाक्ये विशेषणानेतेयासादानेसमामश्रुतमाने अत्रत्वनयवा
वाक्यार्थशक्तिभेदः तदालग्नरागाहृतास्मीति अत्रविदितनेह्निनिनयतेरू नोपिराजदोषस्तो
नास्मदनाभूतेभूद्भेनावनाश्रुतरूपात्तः सवायप्रयोजकः तन्मेदनायाउपमेरुतेनैवानिर्वोढात
श्रीनियोगाद्विक्रतुइहमेवमत्यथावाक्येकवाक्यतोकेदायनै हृष्टकनाबीजत्वयोजकतस
रूदयोवेरमाणादनेवालोकेपिहिताकस्यभत्वादेः श्रुतरूपादानवेरमामावहतिश्चत्वनित्यदो
षोयम् अस्मीलीक्रीडादिसमर्पकोर्था यथादृत्वमेवग्रहनमस्तहस्तविवेकिणः यथाश्रुतार्थ
तेषातानानथाश्रुतरूपतिः शाखानेवणाश्रुपादीयमानोयमर्थः श्रेजनादिसाधारणनमतोतः

श्रोत्रादीन्द्रियी तत्तद्गुहार्णोमूलकेषु किञ्चिदाहत्य नापवदोषः । यथासमस्तलक्षणानां तेषु दर्शनाद
तिव्याप्तिः । अथ तत्र दोषो नैतावता पिन द्वितीयं किमिति न प्रकाशितमिति चेत् अत्र केचनादिति अ
ध्येते षाय ध्यायथमदोषत्वे प्रतिपादयितव्येऽर्थे दोषाणां सूत्रिथानाहत्य समर्थे दोषस्येवनत्वाति
पादयति कर्णवतंसादिपदे कर्णादिश्रुतिनिमित्तः । सन्निधानादिवोधार्थं श्रवणवतंसादिपदे कर्ण
नादिशब्दस्योवैराकर्णाभरणादीन्येवोच्यतेऽन्यार्थेन: प्रासोकर्णपदादीनां यथाश्रुतार्थेवे
श्वनत्कर्त्तवा प्रयुज्यते न तथापि किं विकर्णवतंसस्यादिषु तस्मात् के विहत्वणादिना च कर्ण
स्थियत्यादिनूपसाधिकस्याविवक्षितार्थस्य मतिपन्नेयदोषत्वं यथा न स्यात् कर्णवतंसेन नाजितेन
वैविश्रवणाम । नच्चेवसोमतेतच्छेमस्याः श्रवणाद्युत्पलम् । यथा वतंसस्य कर्णस्थित्यवस्था
कर्णपदोपादानेनावगम्यते । नटवतत्याः किं प्रयोजनमिति चेत् वणिनीयोऽत्र्यर्थः कथमि
ति चेत् तत्सद्रूपतोऽसविभूषणात्तेन तत्र किं तत्कर्णोपस्थितेऽतिपर्यवसानात् । एवं श्रवणाद्यु
त्पलपदह नकेवलं कर्णे श्रवणपदयोर्वैवाय मद्दिमा किं नमेघामपियस्या अहूं वमङ्गरामादि
प्रमोदितदिशा मतः । आत्मभूमृगधरवाहः शिरः शवरेश्वालिनः अत्र शिरः पदादानेकैश्वरस्याम्

का॰ प्र॰ ८९

मानेलभ्यते न त्वत्र तद्द्योतकत्वं तथा च तस्मिन्नीतोऽस्य दोषत्वे विदीर्णाभिमुखारातिकराले संगरे।
ते ऽपत्नुणीकिनविन्द्धेन दीप्त्या विस्फारितत्व प्रयत्नः शाह्रो ज्याया अमुष्य न प्रतीति प्रयोजनं
नास्ति तत्र पत्नुः शाह्रोपादानमपि यथा ज्याबन्धनिस्पन्दभुजेन यस्याविनिश्वसद्वक्त्रपरम्परेण का
रागृहे निर्जितवासवेन दशाननेनोषितमा प्रसादात् इति पद्ये प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रति
पत्तिभिः मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् अत्र पद्ये हारपदस्य मुक्ताशब्दभूषाकेनेपि
न मुक्ताशाब्दबोधनमस्य स्मरणाभिप्रायत्र प्रतिपादने नौ लीयाप्रयोगात् सौन्दर्यसंपन्नहारेण।
यस्या लीने वर्विभ्रमाः षट्त्रिंशत्पुष्पमालेव कान्तकर्षनिस्मासत्वे इत्यत्र पद्ये माला शब्दो यद्यपि पु
ष्पासैव मुक्तिपराक्रम लक्ष्यापि न तु पुष्पपदमपुष्पार्थम् लक्षणयोत्कृष्टत्वप्रतिपादकत्वात् अत्रैव
वर्कारे हि न स्याय नन्तु माला शब्दस्य पुष्पमध्या न्याय शक्ते तमिम समपक इत्यत्र माले स्यादि
प्रयोगे दर्शनादिति चेन्न निरुपपदस्य तथात्वात् स्थिते अत्रत्वसमर्थनम् महाकविप्रयुक्ते।
केष्येव समाधानेन नत्त्वस्ख्याकर्णावतंसादिपदवत् जघनकाञ्च्यादिकविकल्पभवत्व इत्य
कलमादिवा प्रयोक्तव्य वामनस्तुत्य अपुष्पस्यापि तत्रपादानत्वविते यत्र तद्धि पुष्पाख्याते अस्याक

तस्य हि विशेषणस्यान्वयः क्व प्रत्येतव्यः अस्मात् न प्रयुक्तमुदाहृतं विशदे जगदित्यादिविशेषणेनैवा
समीहितसिद्धेस्तस्याप्रयुक्तत्वं न क्रियाविशेषणं तेनापयंतदुदाहरणीयं यथा वरवर्णिन्याणरद्दि
तम्भ्यामपि स्तुतम् पद्माभ्यां हरमध्याने व्रजन्नपि न विरोधेन अयं हि वरणे चरणादिपादविशेषणेन क्र
याविशेषणं हि स्मितिप्रकाशकृतं तदपि न प्रयुक्तमुदाहृतं स्मितवयम् कर्त्तृविशेषणेनैवोप
पत्तेः तस्मान्मदीयपद्यमुदाहरणीयं यथा तिष्ठति पद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामबलो
कयति। न केवलं स्मितमनाभवेपि न किं केवि तत्पदः प्रभावम् अत्र निर्वीतपद्मादरसोदरालो
मेवं कृत्वं विशेषणं तेन पद्मामितिवेत्यस्य परं तत्र विपदोपादानमपेक्षैव किंच सोदरत्वमात्र
नान्योविशेषणोभवति नमर्दलितयथा मधुरत्ववर्णत्रयीरचनारहितत्वे ख्यातिमेवेति हेतोरथेप्रमुत
यथावन्नृगताय पद्याप्ततानान भुक्तेपद्माश्रितत्वाद्विसमां समभिव्याम् तस्माद्वत्वं प्रतिपद्य बाला
हि संश्रियाथीति मत्वापलक्ष्मीः एतो चेद्गतायाः पद्माउणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः द्वि
वाच पद्माश्रिताया श्रीकृतगुणानुपभोगोवद्धस्यालिप्ररूपभवनकारणं नैवातिप्रसिद्धेरेवावगम्यते न
तत्र उपादानापेक्षेन दोषः अयोगपदादिदोषाणामपदोषत्वं क्वचिदित्याह न करणत्वम्

का॰ प्र॰ टी॰
९०

प्रतिपादितत्वे घकत्वबीजाभावात् नचैवं रसाभावस्यानुचितत्वेन तद्विरितिचेद्रसस्य लक्ष्यवदोषत्व
मेवास्थितेर्वा यथा स्रग्वत्त्वेष मद्यो नृमिस्यादिकथयमत्रयम् पद्येपद्यवर्गविस्यादह्सत्रानाणं
यतेतिव यथाम्नातगोत्वग्रामपदानिष्कृतेकटव्रुतसंस्कृतप्रयुक्तानिग्रद्गुकरणेवेषामदोष
त्वंवीतं प्रतिपादितेनतद्वत्तता मुक्तम् वक्तृप्रतिपाद्यव्यंग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्नादोषस्या
पिक्वाविदोषत्वाभावमाह्म क्वापिव्यभोक्ता गुणत्वव्यवहारोपीत्याह वक्राद्यौचित्यवशाद्दोषो
पिगुणः क्वापिनोभौ ५२ नोभावोगुणोनदोष इत्यर्थः वैयाकरणेनप्रतिपादयिष्यावक्र
रि कष्टत्वंगुणः प्रतिपाद्यस्यनतोऽतिप्रायत्नप्रतीतिदोषत्वाभावश्चोपपादितएव यथा दीधीङ्
वीङ् समः कश्चिद्गुणावृद्ध्योरभाजनम् क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्रसंनिहितेनते वैयाकरणा।
दौ प्रतिपाद्यवतस्यगुणत्वं तद्भावनाभावितस्यतच्छ्रवणेनप्रत्युपपत्त्यात् पदानामद्भुतसंदो।
पदीवयाविवाद्रम् तपाव्याचेनतदास्माधंसेव्यम् प्रातिवसस्मदम् ओजस्वितितोत्रदोरमख्यहेः।
वनस्यगुणत्वंककितनपाद्यस्यनद्योचकत्वात् नचबीभत्सेयथा प्रेतप्रेतहहकपालनलकङ्क्
रक्तूणाकङ्कणप्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्रा।

मेमचनघाऽभारोद्वोरलसद्यालोलस्तनभारभेरववपुर्दीपोऽहूतंयावति ओजस्विनिसिंहोदेवाघेपि
तस्यगुणानयैर्तेमस्तणपाहप्रयोगेकुजिंःपर्योभ्रूत्वज्ञासेत कुंसितपाहप्रयोगेवदंताणांक्षुग
वेजितैबन नदामातेगाःकिशङ्कहेदितैकिशुफलेराज्ञ्वे जैष्ठुकाःस्तारेगामहिषामदंघनतोकि
श्रतेगुश्रुणनके कोपाटोपसशूरवोर्कटसदाकोटिभारगुरुःसिंधुहानितिहृक्रूतेस्कुरुत्रियत
हजितैगाजितम् श्रेयसिद्धोवाच्यः प्रकतोविशेषवगुणाव वंक्षवैयाकरणानाघभावेपिकोपादि
श्रस्तावेवतटउगुणत्वात् यथामतास्रोककेशोदरीक्षत्रगणानान्यक्षाउरुकेजनेनोरहेतिग्ग
देवचालयसिकिंवानाभिहतेशिरः उक्तेटावटमानवह्यदवदासेव्रठदहु क्रमस्तपादार
किमेतैरणमचनः उष्णोहमोयेक्रतः मचालिख्यामिवेवधनतकेपकरणेनचासत्वेगपवप्रवे।
शः कोपस्वेष्यवादितिवाच्य वक्राघतितिक्रस्पानीयस्वेणपरेतेपादानाक्षोवलीव
हेत्वापात् दोषनामावाक्षेतेशुमाक्षेः स्फुटएव क्वचिदस्तनदोषत्वेनवाउणावेयवचासौनवाप्रस
पादाविते श्रष्वतोरसेयुरितिविवाक्ममावादस्यादोषत्वेनदानेषामपिस्यात् तथावनोरसेदोष
हादशंत विकथ्येतेनिवेच नस्थापलत्तणनादोषपरीयमाचाच्छेवादा पौराणाणांक्षिपा

का॰
प्र॰
९२
९१

णीकृतानि मिरपवनैर्यैर्गण्यक्ष्मा घोषोन्वी ह्री ह्लानानवौचैः श्रुतरपि चेत्यनेषड्लाक्षयस्यः वर्मांश
लस्यनौतहि गुणत्व नह्यु णानिह्य निर्विघ्न व्रुमेद्रनौचौः सिद्ध स्हैर्दिदै थत्त्र ह्युणत्वः श्रोत्रसेह्लो वि
घातन नीरसेन चानानुप्रासमात्र मन्तनाया रसेलावण्याभावात् न चानुप्रासमद्रैकनेत्य वत्र
णत्वसाध्युष्वदोनित्यादोऽपि नहापदोरिति नवपरुषवर्णवत्त्वमनुप्रासे प्रयोजनकं येन नह्युट
कत्वयाः दोषत्वं स्यात् अत्रात्र गुणोनिहतार्थाश्लिष्टयमकवदाव ड्ह्लोदिति प्रतिपादिते श्राक यदि
वप्रयोजनानुसन्धानु व्यग्रताऽष्टिवीजे नपुण्यत्र नदोषता नह्यलंकारत्यस्यप्रयोजनप्रतीत्य
व्यग्रताभावात् यथा येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारव
लयो गङ्गां च योऽधारयत् यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः पायात्स स्वयमन्ध
कक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः अत्र माधवपक्षनाद्दो शशिमस्तकमथकुं दोषपदं देहीन हत
थे नवश्लेषरूपालङ्कारप्रयोजनकत्वया गुणत्वमपि व्याशङ्कनीयं नत्वस्यतत्राप्रयोजकत्वात् या
वमनेयु प्रतीतिविलम्बवत्त्वरूपत्वे अस्रीलत्व कारण लोक्याविरताम्बोगाह्वा ताम्बूल
दानविधिना विसृजेह यस्माद्वयैः पदैः पिञ्जनयेष्वहस्यवक्षः शोभितमपसा न स्थितो दोषत्वाभा

वोऽनुवृत्तिप्रकटनात् यथा कोहलेन संवाधेप्रविष्णोत विलोड्यते उपसर्पन्त्यज्ञाः पुंसस्य
नोनर्तिराजते अत्र संवाधादिपदानि ग्रामसकथ्यास्वप्य श्रीलंविगुणस्त्रलोषकत्वात् नत्रा उग्रा
नस्थूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभ क्लिन्दिविस्त्रोतोणे सक्निरक्रमेः कस्पन्नायते स्वचवेगायवि
शेषयथा लिंवाणैवेरवस्त्रनाः प्रशंसाटवीणां नदन्तपाण्डुतनयाः सहसापथवेन रक्तप्रमादित
स्कवः दन्तविग्रहात्स्वसस्थाभवेन्तऊस्राजस्तनास्सम्भूतः अत्र प्रशमादितिस्वस्याद्गतिवस
रणार्थकत्वाटश्लीलेश्यपिभाग्यमंगलस्तवनाग्रणः संदिग्धमपिवाथूपसंहिम्नादियनाग्रप्र
तीतिकारित्वाद्याज्यस्तुतिर्पर्यवसायितायागुणः यथा सुप्तुकान्तस्वरूपोद्भूष्टितनिःशेषपरिज
नेदेव विलसत्करेणुगहनं सम्प्रतिसममावयः सदनम् अत्र सुप्तुकान्तस्वरादिशब्दाः सुप्तुका
नाम्नान्तरः सुप्तुबहलाकान्तस्वरेवेतिसंदिग्धार्थाः अत्रप्रतीतमपिपाप्पंचप्रतिपाद्यप्रतिपा
दयोर्द्वयोरपितद्वृत्तान्तत्वगुणः अर्थाप्रतीतिरूपवीजाभावेनादोषतायामनुसन्धिप्रकटनात् या
था आत्मारामाविहितरतयोनिर्विकल्पसमाधोत्तानोत्मिकाहिपठिततमोग्रन्थयः सत्वनिष्ठा
यवीक्षन्ते कमपितामसंज्योतिषां वापरस्तानं मोहात्व्यः कथमयमस्त्वेवनिश्चेवगुणानाम् रथेभो

का.
प्र.
९२
92

ममनेप्रसहृदेवंश्रमुक्तिः अत्रविविकल्पादिशब्दाः आत्ममाशावलस्तनादावर्थे योगशक्त्यैव प्र।
सिद्धाः स्वयंपरामर्षेष्वेवमेवगुणत्वं यथा षडङ्घ्रिकदम्बनागैवक्रमथ्यस्थितान्माद्यदिविति
हितस्थःसिहृदस्लाहिलायः अविवलितमनोभिःसाधकैर्मृग्यमाणस्सुनयुतिपरिणाहः शक्तिभे
शक्तिनाथः अथमप्रकृतीनांवटविटविदूषकादीनांहास्यरसप्रधानानानयैवोचितगाद्दोषताभा
वेद्दास्यपर्यवसायितात्कुरस्यागुणः यथा फुल्लत्करकमलकरसमवहृतिजेसिंधुवारत्तिजेविश्रा।
मह्वलन्नूदे नोगालिदस्समहिमीदहिणीमरिस्मातेकिवश्रुद्दविग्रलपल्लणश्रज्जाः अत्रक
मलमहिषीदयिशब्दाः न्यूनपदमपिक्वचिद्गुणोयत्रन्यूनत्वेपिवामिस्वतनुविशेषसिद्धिः यथा गा
ढालिङ्गमनीकेनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमासान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नि।
तम्बाम्बरा मामामानदमातिमामलमितिक्षामाक्षरोल्लापिनीसुप्ताकिंनुमृतानुकिंमनसिमे
लीनाविलीनानुकिम अत्रमामेमत्यर्पीडयेतिन्यूनत्वेनचदोषःप्रतीतेःस्फुटत्वात प्रत्युतगुणः द्व
सातिरेकत्वव्यञ्जकत्वात क्वचिन्नदोषोनापिगुणः यथा तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहितादीर्घंव
माकुप्यतिस्वर्गायोत्पतिताभवेन्मयिपुनर्भावार्द्रमस्यामनःतांहर्तुंविबुधद्विषोपिनचमेशक्ताःपु

रोवति नीसावाम्स्तमगोवरनयनयोर्यानेति कोयंविधिः अत्रविहितेत्यनेनतंनैनतत्यज्यते इत्यनेनत्यन
म् एवद्वितीयपदेपिनवाप्रगुणानेविशेषद्वेरन्तुस्यादन्यापिदोषवेनतद्व्यतिरेकेणापिदोषेनमाऊ
पनीत्यालिघ्नेनोत्यानिषेधकोएवंपादित्यादिप्रतीतीनावाच्यत्वावगमात् अधिकपदंकृविहतणपद्य।
विशेषप्रतिपत्तिः यथा यद्वंचनाहितमतिर्वहुचाटगर्भकार्योन्मुखः खलुजनः कृतकंब्रवीति।
त्साधवोन नविदन्तिविदन्तिकिन्तुकर्तुंवृथाप्रणयमस्यनपारयन्ति अत्रद्वितीयेविदन्तीतिपदेन
नयोगाभिवक्षेदेशप्रतिपादयत्नाधिकपदतापिदूषणम् यदुक्तंविस्मयेचविषादेचनत्याधैर्येमेवथा।
रणे प्रसादेनेनथाहर्षेवाक्येमेकद्विरुच्यते इतिएवंहर्षशोकादिगुणकवक्तृविगुणतेनतापि।
वक्ताहर्षादिभवव्यंजकत्वात् यथा वदवद जितः सत्यदिहतानलम्पस्तनवनवासीति विर्द्रविद्य
मरदीप्राहेतिपरंस्तृतेपुत्रे अत्रपादद्वये क्रमेणहर्षभीतिविस्मयविषादशुक्तावक्तारः एवंपुन
रुक्तोपिदुष्टत्वम् कथितस्यापिलाटप्रासेतात्पर्यनिर्वाहकतयाअर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिविशेष
व्यंजनात् विहितस्यपरानुवादेतनवयवस्ताभिमतनिर्वाहकतयागुणत्वंक्रमेणोदाहरणानि
सितकरकररुचिरविभाविभाकराकारधरणीधरकीर्तिः महोषकमलाकमलासापिनवेवासि

का॰
प्र॰
९३

नारस्य अत्र ललतानुप्रासः नालानार्थं तिगुणमालोत्समद्विपाहिच्छेयानि यतिकिरणगाहि।
श्राद्दोन्निकमलाद्रेकमलार अत्राद्वितीयैकमलपदस्यैभमादिमदर्थकथयार्थान्तरसङ्क्रमितवा।
च्ये तथा नैव कश्चित्पदस्यैव प्रयोजकम् जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयाद्
वाप्यते गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते गुणानुरागप्रभवा हि संपदः अत्र कारणमालायां पूर्वपा।
नपदेनैव विनयादिकमुपादेयपदान्तरेणानूद्यमानत्वे द्विरुक्तये वप्रतिभाति तथा वक्ता दृष्टालं
कारसंपादकतया गुणत्वे दोषाभावश्च तदीजाभावं च यत्नत्पकर्षमपि किञ्चिद्विशेषणः यथा याग
ग्रामेत्यादौ अत्र वत्वर्थपादकोथाभावात्मरणवर्णमेवपदद्गुरुमिति दोषत्वाभावः गुणत्वं।
तु विनयप्रकाशकतया समासपुनरात्तकाविरगुणा न दोषः यथा ग्रामग्रामेत्यादौ अत्रवे।
नानैनस्यास्तु विशेषणत्वात्समासार्थं किं तु वाक्यान्तरमेव विधेयं यतो बीजाभावान्न दोषः न च गु
णो विशेषत्वे रेकरूपान अपदस्य समासमपि किञ्चिद्विशेषणः यथा रक्ताशोकेत्यादि अत्रापद
स्य समासतर्कश्यामिवकथमिति चिन्त्यं द्वितीया वस्यापिकप्रवन्नकत्वेन तत्स्थानमात्र मा।
तथा गुणत्वासम्भवान भास्करस्त्वस्फुरेसमासस्थानैविनाभावस्थानस्थनमित्याह गर्भितम

पिक्वचिद्गुणीभूतव्यंग्यादिहेतुत्वात् न च दोषः प्रतीतेरव्यवधानात् यथा हस्तिग्रवहिरुग्रदोषि
रंजसो च हृविवेद्यरहितोपि भिविणोविरमस्मि शणायनिहितभविणुद्धामि अ चपती हीतिदृढे
प्रत्ययोत्पादिके एवमन्यदपि लक्ष्यं द्रष्टव्यमूहनीयं अथ रसास्वादापकर्षविरोधिनो दोषानाह व्यभिचारिर
सस्थायिभावानां शब्दवाच्यता कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ ६ ॥ प्रतिकूलविभा।
वादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्र।
कृतीनां विपर्ययः अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः शब्दवाच्यता सामान्येनाविशेषेणा।
वास्वशब्देनोपादानम् सा व्यभिचारिणो यथा सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे सत्रा
सा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे पार्व।
त्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः अत्र व्रीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः न च
स्वशब्दोपात्तेषु व्यभिचारिष्वास्वादसम्भवोऽनुभूयते किंत्वनुभावादिद्वारैव नैवमङ्गे श्रुतस्मादास्वादादा
ष्पतिदोषत्वबीजमिति संप्रदायः अत्रेत्थमवधेयं एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वमेव तावल्लभेहि
पाधिके न हरतेरसास्वादात् तथाहि अनुभावादीनामुपस्थितानां विंयरस प्रतिबोधिकाभिमतानां तदनुपस्थि

का॰
प्र॰
९४
94

तावत् प्रत्येकं सर्वाभावादेवास्वादाभावो न तु वाच्यतकृतः स त्वेककारणवैकल्ये कार्यानुत्पाद स प्रतिब-
न्धकतावस्थापकत्वात् तथा च मम परं ते अभिहितवाच्यतावादोषः नन्वियं वाच्येप्यनुभावादि
तयव रसव्यक्तिरिति किं तत्स्फुटेनेति चेदयंमात्रदोषः वयंतालोचयामः अनुभावादीनामुपस्थि-
तावेव भावादीनां ग्राहकत्वावितयास्वादोपजातः प्रतीयत इति तस्य दोषत्वं अतएवोत्सुकादीनां ग्राह-
वाच्यतानदोषः तत्रस्वाशंविद्यातात्प्रतीतेः नववाच्यमेवानुभावोपादानेकिमिति नोदाहृतमिति नउ
पादानस्थलेभावादिशब्दानांवैयर्थ्यमपीत्येकत्राभिप्रायेणतथोदाहरणात् उदाहृतं तत्रानुभावाद्य
लेपकतयावैयर्थ्यमस्तावत् अत्रवपुः कोदाहरणं विरोधस्तत्रानुभावाद्यनुपादानादितिवाच्यदेवाददृम
रतथ्येस्यादावविवादेपणे तेषांप्रतीतेः नहिश्रीउदयप्रहः प्रतिपादितात्रीउदयप्रास्वाद्यतामिवस्तानुभ
वाद्यालेपकतामिवप्रास्वादयितुमलंमाबाजाभावात् एवमग्रिमोदाहरणेषु स्फुटमिति एवंवास्थि
तेव्यानभ्रादयितानन्तेषुकुलितामात्रं चर्मणी वरसोर्कपाभुजगोनिमेषरद्धितावद्दैम्यतस्यान्द्रित सी
लदुः स्वरसितं दर्शीनविथासानाकपालोदरेऽतिपादत्रयपाठोयुक्तः एवंभावादिशब्देनाप्युपादा-
नेऽदृष्टम रसस्यसामान्यतोरसपदेन यथातामनङ्गजयमङ्गलश्रियंकिंचिदुच्चभुजमूललोकिताम्

नेत्रयोः क्रमवतोस्य गोवेरेकोप्यजायत रमे निरन्तरः विशेषतः शृङ्गाररूपेण यथा आलोलयकमल
कपलकुण्डलाभिषिक्तकव्यकान्तुरणगण्डभागमभिरागरूपाम् प्रियोपभाल्यमतिहृतिविवर्तमानः शृ
ङ्गारसोमनितरद्विजनमात्तोनेति स्थायिनो विशेषः ततत्साहरूपेण यथा संप्रहारप्रहरणैः प्रहारा
णांपरस्परम् क्वणत्कारैः श्रुतिगतैः रुत्साहस्तस्य कोप्यभूत् नामतङ्कजयमङ्गलश्रियं किं विड॥
स्थः प्रेत्य स्थायिभावोस्य कपादिविवर्जितभेदपादपादे सामान्यतः शृहवाच्यतोदाहरणद्वयमक
पृथकल्पनयाहशृङ्कोकाव्यनुसन्धेयप्रकरणादिपर्यालोचनयाविलम्बेनव्यक्तिः नतुदैवोद
हमत्रतयेत्याद विवक्षितमादेपमहिम्नासा अनुभावस्य यथा कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौ
यौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषितस्य सूनोः लीलाशिरोंशुकनिवेशविशेषक्लृप्तिव्यक्तस्तनोन्नति
रभून्नयनावनौ सा अत्र चन्द्रोदयतद्दीपनालम्बनविभावाः शृङ्गारयोग्याः अनुभावाश्चतीमात्रा
स्वादपर्यवसायिनः स्थिताः यद्यप्यंशुकनिवेशनभावान्योगः तथापि नत्र तत्त्वव्यक्तिप्र
योजकत्वेनापादानादर्शनकार्यप्रतीतेस्तस्यानुभावान्तपर्यवसानमिति भावः एवं तत्र तत्रशृङ्गि
रूपवत् शृङ्गारोत्र प्रतिपादयिष्यतः अन्यत्रयत्रावेशोसम्भवेनन तस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनात् नवं

का॰
प्र॰
९५
95

सिकुञ्चिदनुभावरूपात्ः नचविभावैरप्यादेपाद्द इतिकष्टेनकल्पनीयः विभावस्यैपरिहृतिमा (यथा)
त्रिरतिलनीतस्वलतितरोपरिवर्ततेवभूयः इतिवनविषमादवृशस्यदेहपरिभवतिप्रसभाकिमस
क्रमः अत्रकामिनीरूपः शृङ्गारविभावोभिमतोनशनरूपात्ः नचरतिपरिहासादिभिरनुभा
वैरादेशमपिवक्यते नेषांकरुणालावपिसम्भवादितिकष्टेनकल्पनीयः प्रतिकूलविभावा
दिग्रहः प्रकृतिरसादेः प्रतिकूलोवीररसोस्तस्यविभावानुभावव्यभिचारिणांग्रहः नयताहशावि
भावव्यभिचारिणोर्ग्रहोयथा प्रसादेवर्तस्वप्रकटयमुदंसन्त्यजरुषंप्रियेशुष्यंत्यंगान्यमृतमिवत
सिंचतुवचः निधानंसौख्यानांक्षणमभिमुखंस्थापयमुखं नमुग्धेप्रत्येतुंप्रभवतिगतःका
लहरिणः अत्रप्रकृतेशृङ्गारेप्रतिकूलस्यशान्तस्यप्रकाश्यमानः कालानित्यतारूपोविभावः प
तस्यप्रकाशितोनिर्वेदरूपोव्यभिचारीवस्फुटमेवगद्यते तादृशानुभावग्रहोयथा निहृत्यरम
णस्मिलो प्रणयहारिस्मिपाजिनाग्रहणामक्कसि सप्तलपरिहारहेमप्रावणगमणोविभ्रमहर
वक्र यस्याजनदिकेविलावनगामनेनसकलपरिहासमशान्तानुभावः नचव्याजःप्रतिपादित
इतिशृङ्गारस्यप्रकृतस्यविच्छित्तिः इत्यनायाम्यतव्याजेनसम्भगार्थवनप्रामतेयद्यव्यतेनत

शान्तानुभावग्रहः पुनःपुनर्दीप्तिरङ्गरसादिविषयादोषः अंगिनस्तु सा महाभारतादौ शान्तादे
रिवनूर्धेरसमावहतीति तदाहरणं कुमारसंभवोऽथमोहपरायणासिना दीप्तिमानीतोपि करुणोव
सापुनरेवमादिना पुनर्दीप्तिमानीतः उपभुक्तो हि पुनरुपभुज्यमानः परिम्लानस्तवकवदरसायका।
ल्पेते अकाण्डेऽनवसरे प्रथनं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के वीरसङ्कुले प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधन
स्य शृङ्गारवर्णने अकाण्डे छेदो यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवविभार्गवयो‥ क्षेत्रप्रसक्तया प्रह
तेवीररसे कङ्कणमोचनाय यास्येति राघवस्योक्तौ अकाण्डे छेदितयावववते व्याजेन निर्गमे प्रतिपादय
धीरत्वाभावे पर्यवस्यति अङ्गस्यातिविस्तृतिः अप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम् यथा हयग्रीववधे।
हयग्रीवस्य यद्यपि प्रतिनायकवर्णनेन नायकस्योत्कर्षे पर्यवस्यतीति तथाप्यतिशयितेनाप्रधान
तिरोधायकतया दोषपदवीमवहरति अङ्गिनः प्रधानस्याननुसन्धानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थे।
ङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः प्रकृतीनां विपर्ययः यत्प्रकृतौ यद्वर्णनमनुचितं तत
द्वर्णनं प्रकृतयस्तावद्दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च अत्रादिव्यजन्मसत्यैकरूपत्वं मतेनलीया यस
हृःहूः तदाहरणं श्रीमहेश्वरादेः अदिव्यस्य सत्यैकरूपता यथा माधवादेः दिव्यादिव्यस्य भय

का॰
प्र॰
९९
96

हृपनायथाश्रीकृस्नादिः विविधाअप्येतेचत्त्वविधाभवंति धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीर
शांतभेदात् क्रमेणवीररौद्रशृङ्गारशांतप्रधानत्वमेषांलक्षणानि श्रीरामभार्गवकृस्नजीमूत
वाहना नत्वाहरणानि एतेचप्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभेदाः अनुकूलादिभेदास्त्वस्थिराः अनु
कूलादिदक्षिणशठधृष्टादिः संपद्यते इतिप्रकृतभेदेनवर्णनीयाः एवंभिन्नास्त्वप्रकृतिषुरति
हासशोकाद्भुतान्यादिव्यानमधमप्रकृतिवाहितेष्वपिवर्णनीयानि किंतुसम्भोगशृङ्गाररूपेणतद्रूपात
त्वमादिव्यविषयानवर्णनीयाः तद्वर्णनंपितृसंभोगवर्णनमिवात्यंतमनुचितं क्रोधंप्रभोसंहर॥
मादि पद्योक्तवत्तुतत्पादिर्वर्जितः सद्यःफलदः केनतथानाकपातालगमनसमुद्रोल्लङ्घनादि
उत्साहश्चादिव्येष्वेववर्णनीयः आदिव्येषुतुयावदेवमर्त्यलोकप्रसिद्धमुचितंवातावदेवोप
निबन्धनीयं अधिकेनतुनिबध्यमानमसत्यप्रतिभासनयारामादिवद्वर्तितव्यमित्यादिदेशोनवं
येवसत्वेन दिव्यादिष्वप्युत्तमयोरुचितंवर्णनीयंएवमुक्तसंभोगविप्रलम्भादिव्यादीनामप्यनुच्य
वर्णनेप्रकृतेर्विपर्ययः आमन्त्रणेचितद्वनेप्यवंतद्यथानत्वभवन्भगवन्निन्नत्वमेनेवप्रयो॥
ज्यंनाथेमनन्तत्वमेपिमुनिप्रभृतावेवनतुराजादौ भट्टारकेतिनराजादावुत्तमेन किंतुदेवादा

दावेव अन्यथा प्रकृतिविपर्ययापत्तेः केचित्तु भट्टारकेति राजादावर्त्तमेन प्रयोक्तव्येन त्वमुनिदेवादे
ष्विति वदन्तो राजायमाहुरिति एवंच प्रदेशे काले वयसि जातौ वा यद्देशाद्य व्यवहारादि समुचितं तदेव च न
र्णयेत् निबन्धं अन्यथा निबन्धने प्रकृतिविपर्ययः यथा स्वर्गोद्गमनसमुद्रलंघनादिरुत्साहला।
दौ मर्त्यादिविति अनङ्गस्याभिधानं रसानुपकारकवर्णनम् यथा कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया।
स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनं अनादृत्य वन्दिवर्णितस्य राज्ञः प्रशंसने ईदृशारसेनेनेतत्तु के यद्देवैः
धामुस्येपि अनाविसदृत्तचौ भवति यथा नायिकपादप्रहारादिनायककोपादिवर्णनमित्यादि
अनौचित्यं नरसविच्छेदहेतुः यद्वक्ष्यति ध्वनिकारः अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् प्र
सिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा इति इदानीमेषां केषाञ्चित् क्वचिददोषत्वमपीत्याह नदोषः
स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित् संचारिणोऽनन्तरस्य स्थायिनोऽपि क्वचिदिति यत्र तद्विभ
वेणानानुभावः यथा औत्सुक्येन कृतत्वरासहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य
वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे संरोहत्पुलका हरेण हसता।
माश्लिष्टा शिवायास्तु नः अत्रौत्सुक्यशब्दवत्तत्साध्वसशब्दादिरूपोऽनुभावो नालं कार्यसमर्पयं

का॰ प्र॰ ९७ 97

प्रतिपादयितुमीष्टभयादिसाधारणत्वात् अत एव हृत्वाऽडुन्तवैकृत्यादि पदेध्वीनादीनि विवलितत्वा।
दिभिरनुभावैरुपनिबध्नन्नेव रसिकशिरोमणिरमरुककविरीनत्वकंस्यपदेनैवपात्तवान् दो।
षत्वभाववीजं शृङ्गाराभिनयवषेयं नरादीनोभयादिसाधारण्यैर्ध्यानत्वक्यादिनाम्बकारणेन वि।
शेषमाणत्वपवा साधारणमासाद्यौत्त्वक्यादिव्यञ्जयतिश्मात्वालोदय: नत्वशाह्वादेवनन्य
तिपद्मात्वभिचार्यादीनांवाच्यनासहत्वुसादनात् अत एवाचनैवयथ्रंमर्यादिविशेषणत्वेनोपया।
गात् हृत्वाऽडुत्वकामिन्यादेत्वशाह्वसाहित्रा विशिष्टस्यैवानुभावस्य कल्पनमितितेनोभिव्यक्तिरि
तिपवंव्यवस्थितोशाहेनत्तद्रुपस्थितिविना नत्स्दनुभावस्यासाधारणस्यलवनेतविनाव्यक्ति नैवा
भिव्यक्तिविनास्वाटसम्भवोनवतेनविनाभावमव्यभवणोनवतमंतेरणनयथाकीर्तनप्रक्रमा।
तिभावस्योत्कीर्तनमपितादृशस्य व्यभिचारिणःशाह्वस्वाच्यतयादोषाभावसाधयतीतिप्रक्रा।
मुत्प्रणामं: सवार्यादेर्विरुद्धसवाच्यस्यक्तिर्गुणवदा ८१ प्रकृतरसविरुद्धव्यभिचार्यादय
दिवाच्यत्वेनोच्यते नदाहरेदोषत्वंप्रस्तुतप्रकृतरसपरिपोषकतयागुणत्वं नत्रव्यभिचारिणाया।
था क्वाकार्यंशशलक्ष्मणः क्वचाकुलम्भूयोपिदृश्येतसा दोषाणांप्रशमायमः श्रुतमहो कोपेपि

कान्तं मुखम् किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योध
रं पास्यति इत्यादौ अत्र चतुर्ष्वपि पादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्यानां वितर्कशङ्कामतिधृतीनामु
त्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिलाषाद्युद्भूताभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः शमरसस्य विना
यासमेव पर्यवसानमिति भावशबलतापरिपोषकत्वाद्गुणत्वम् पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं त
वालसं च वपुः आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः इत्यत्र पाण्डुतादीनां रोगानुभा
वतया विरुद्धत्वेपि विप्रलम्भशृङ्गारे समारोपाद्दृष्टभावप्राप्त्या दोषताभाव इति ध्वनिकारः तद
युक्तः तेषामुभयसाधारण्यहिरोधस्यैवासिद्धेः विभावस्य यथा सत्यं मनोरमा रमाः सत्यं रम्या वि
भूतयः किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् अत्र पूर्वार्धे शृङ्गारस्य परार्धे शान्तस्य वि
भावः अनयोर्विरोधोपि हर्षावेश्यवाच्यत्वेनैवोक्तत्वान्न दोषः प्रत्युत शान्तेन परिपोषाद्गुणत्वं एवं च
अप्रतीयते सर्वा रामादयः सत्यं वजीविते तेनासौ कार्यार्थमुपादेयाः जीविते चातिभङ्गुरमिति किं
क्तं तेषामुपादेयत्वमतो रस्येनापि निष्फलापत्तेः इति नन्वेवं पूर्वार्धप्रतिपाद्यस्य वाच्यत्वेपि मत्ता
ङ्गनापाङ्गभङ्गस्यैवेन न विरोधनपरिहृतः नचात्र न शृङ्गारप्रतीतिरिति वक्तुं शक्यं तत्र उपादान

का॰
प्र॰
५८
98

वैयर्थ्यप्रसंगादितिचेन्न तत्ररसाप्रतीते स्तद्युक्तकाव्यभावापत्त्यप्रसंगात् किमर्थंतर्हितदुपादानमिति
चेत् शान्तपरिपोषणार्थमेवेति ब्रूमः स्तपवकथमितिचेत् जीवितस्यातिभंगुरत्वप्रतीतेः सापि।
कुतइतिचेत् जीवितादप्यधिकमप्यांगस्यास्थैर्यं सकलजनप्रसिद्धम् अतस्तथाविधभंगुरस्या
पांगस्योपमानत्वेनोपादानात् नदेतदुक्तं जीवितादप्यधिकमप्यांगस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धभङ्गु
रोपमानत्वयोपात्तंशान्तमेवपुष्णाति केवलंप्रसिद्धभंगुरत्वसाधर्म्येणजीवितोपमानत्वयोपात्त।
मितिनच्चावतेत यतिकारस्त्वभवत्येवायंशृंगारप्रतीतिः परन्तत्पाङ्गस्फुजिह्विकाव्यायेतोत्मा।
त्वीकस्यविनेयाःशान्तेरसेविनेयेनतत्रस्मदोषतो यच्चाकाव्यशोभानिमित्तमेवतदुपादानादोष।
त्वाभावः नहिविनाशृंगारेणकाव्यशोभेतिसमा॰॰ नत्वातिमनोरमस्य शृंगारप्रतीतस्युपगमेपि
शृंगारशान्तयोर्नैरन्तर्योभावेन प्रथमस्यसमाधेरसम्भवात् द्वितीयसमाधिरपितदसाध्यादिरसा
न्तरयोगेनचारुत्वेनानुभूयेत नत्वेवं किंचरसमावेशेणचारुत्वमित्यपिनशक्यतेवक्तुं प्रागेवशृं
गारस्माव्रणेति यतश्चित्रकाव्येप्यलंकारादेवचारुत्वसम्भवान्नोन्तरोपिसमाधिरिति अविरोधो।
पायान्तरमाह आश्रयैक्येविरुद्धोयः सकार्योभिन्नसंश्रयः रसान्तरेणान्तरितोनैरन्तर्येणयोरसः

६५ योरसस्तत्रविरुद्धरसस्तुषस्यते रसानांविरोधोद्वेधासमानाधिकरणतयानैरंतर्येणचेति
तत्रवीरभयानकयोरैकाधिकरण्येनविरोधइतिभिन्नाधिकरणप्रतिपन्नगतत्वेनभयानकोवर्ण
नीयस्तथासतिहृदयेनसंदोषतंप्रसूतवीरःपरिपोषः यथाममआहूतापिपदंददातिनपरोना
प्राप्थितापीन्नते माहूतेनपरिभाषितोपिवहुशःकिंविमृश्यभाषते आश्लिष्टोपिनसस्वप्नालिख
यत्संगतिनिमृच्छाप्रायाकोपोद्भिकवशावदेवानरूणप्रेतीवधूर्णीद्विषाम नवात्संभृगारभयानक
योरपिविरोधः वक्ष्यमाणक्रमेणतद्वयोरप्यंगांगनात व्यधिकरणतोपि यद्यपालम्बनभेदेन
येकाश्रयावपिवीरभयानकौक्रूं विरुध्येते तथापिनतथावर्णितेइतिभिन्नाश्रयत्वेयेवनिव
णनीयौ एवममन्येषामप्यूह्यम् यस्मात्त्वेयेनरसेननैरंतर्येणविरोधः सोऽविरोधिनारसांतरेणांत
रितोनिवन्ध्यः यथा नागानन्दे शान्तस्यमलयवतीहृर्षसिंहासनमेहोपवादितिश्रमितनेनाद्भुत नमंतरि
वेषमलयवतीं प्रतिशृंगारोनिबद्धः नकेवलंप्रबन्धएवरसान्तरव्यवधानाविरोधोनिवर्त्तते कि
न्तेकस्मिन्नपिवाक्ये यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः गाढंशिवा
भिःपरिरभ्यमानान्सुरांगनाश्लिष्टभुजान्तरालाः सशोणितैःक्रव्यभुजांस्फुरद्भिःपक्षैःखगानां

का॰ प्र॰ ९९

मुपवीज्यमानान् संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः २ विमानपर्यंक
तलेनिषण्णाः कुतूहलाविष्टतयातदानीम् निर्दिश्यमानांल्ललनांगुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितान
पश्यन् ३ अत्रविप्रलम्भस्य वीरस्य कर्त्तुः सर्ववाक्यान्वयित्वेन विमानाधिरोहणादिना मध्ये तस्माद्वा
प्रतीतिर्वीभत्सशृंगारयोः अविरोधः यद्यप्यत्र वीररसावप्रधानमत्रैव नस्थाभिचारिणा वितिना विरोधः
तथाप्येवमपि विरोधः संभवतीत्यत आह तं अविरोधहेत्वन्तरमाह स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ
विवक्षितः अंगिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ नादुष्टौ परस्परम् ६५ तत्र स्मर्यमाणत्वेनाविरोधो यथा अयं
स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः समरभुवि पतिते
भूरिश्रवसो हस्तमालोक्य तद्वधूनां वचनम् तथा च शृंगाराङ्गमपि पूर्वावस्थास्मर्यमाणतयोद्दी
पनविभावत्वेन करुणपरिपोषके अविरोधः साम्यविवक्षया यथा दंतक्षतानि करजैश्च विपा
टितानि प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलकशरीरे भवतः शरीरे दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा जातस्पृहैर्मुनिभि
रप्यवलोकितानि पायात्स्वयं प्रसवजनितातिबुभुक्षावेशेन निजापत्यमेव भक्षमारभमाणायै सुसि
ह्वैष्यै परमदयालुं निजं तनुदत्तार्थं स्वशरीरदायकं प्रतीयमुक्तिः अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषेषु

गारत्नपमानभावेनाङ्गम् नवाग्रह्यापि विस्मयोपकारकत्वेनाङ्गम् वैराणां स्वाभाविकदया शीलत्वे
न विस्मयजनकत्वात् एकत्राङ्गिनि विरुद्धयोरङ्गत्वेऽपि थात्वल्पकत्वेन याङ्गाङ्गिभावेन वा समावे
स्यागमासाद्य वा तद्वाच्येनाविरोधो यथा क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः पादैः
पातितयावकैरिव पतद्बाष्पाम्बुधौताननाः भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वच्छत्रुनार्योऽधुना दावा
ग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव अत्र वाष्पके या राजविषया तत्तिरस्कारक रुणा शृङ्गाराङ्गभावा
पि सान्त्वाद्यङ्गमिति रतिविवाहे एव व्याकुलयोः स्वयोरेके राजकार्यो यत्नयोरेव भवयोः सहजातोऽपि वि
रोधो न दोषाय यथा एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः
अत्रैह्यादीनां क्रीडायामङ्गभावेन भावाभावयोरपि न विरोधः एहीति क्रीडेति गच्छेति क्रीडेति प्रकारे
णैतयोरङ्गत्वात् तस्मादङ्गिविषययोरेव विरोधो दोषाय न त्वन्यदीमानयोरपीति परमार्थः प्रकृतोदाहर
णे च पुनरप्युद्यद्विवाहा इवेत्यनेनात्र पद्दिगम्बुतिवत्प्रतापेन योरपि सान्त्वादेवाङ्गत्वम् तादृशो
ऽयं भावोदयत्वासोऽपि न विवाहत्वेनैव तेन इति प्रतीतिपर्यवसानात् अङ्गाङ्गभावेन पराङ्गत्वया विरोधो यथा
क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षि

का॰
प्र॰
९९
100

नः सम्भ्रमेण आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरि
तं शाम्भवो वः शराग्निः अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम् तस्य तु शृङ्गारः नत्वेवं करु
णस्य प्राधान्येन तत्रैव विश्रान्तेरुभयोरङ्गत्वासम्भवे कथमुदाहरणत्वमिति न वाच्यं शृङ्गारापेद्वितेन
याहितस्य प्राधान्येऽपि न तत्रैव विश्रान्तिरिति तस्यापि अङ्गत्वेनैव यतः यथा काश्चकः सूर्वकरालम्बना
दिकमकर्षीत् तथा सम्प्रति शारागीन्दिरिन्दुपमानन्तया शृङ्गारपरिपोषितेन तेन करुणेन प्रभावातिशयप
वप्रकर्षमालीयते नत्वेषोऽङ्गस्य कथमङ्गत्वमिति नत्वपकृतस्याङ्गस्योपकारविशेषाधायकतया
तस्याप्युपकारकत्वात् यदुक्तं गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारो हि तथा भू
यसि वर्त्तते इति नन्वप्राकृतनिपादितरूपवैयात रसेऽपकर्षस्य रसस्यानन्तरं तेषणाविरोधेनाप्यङ्गी
भावस्तस्यावरुद्धभवतस्तत्वमिति चेवं रसशब्देन त्रिप्रकरणेऽस्थायिभावस्याभिधानात् रसोत्ते इति बु
ध्यतिः इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे दोषोल्लासः सप्तमः समाप्तः ७ एवं दोषान्निरूप्याथ
गुणालङ्कारौ प्राप्तावसरौ तत्र गुणस्यान्तरङ्गत्वं याप्राथम्यं विप्रतिपत्तिरेके विद्वद्गुणालङ्कारयो
र्भेदं किं वा सामान्यतो लक्षितेन विशेषलक्षणस्य वृत्तिमिति कारिकाद्वयेन तयोः स्वरूपदर्शनस्य ।

खेन भेदकं लक्षणमाह । ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्य्यादय इवात्मनः । उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचला-
स्थितयो गुणाः ॥ अंगिनः शरीरेष्वात्मवत्काव्येषु प्राधान्येनावस्थितस्य रसस्य धर्माः साक्षात्तदाश्रिता
इत्यर्थः । अचलस्थितय इति पृथक्स्थितत्वेप्यव्यभिचारिस्थितय इति यावत् । अव्यभिचारश्च रसेन
तदुपकारेण चैतेन रसं विनापि तावदवतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपा-
वातयोर्व्यतिरेकमलङ्कारेभ्य आह ते एवं च रसोत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं तथात्वे सति रसाव्यभि-
चारिस्थितित्वम् अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वेति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यम् । अलङ्का-
रमात्रभेदके तु रसेन तु भागाविशुद्धमिदमेव ग्राह्यं अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् वाजीवसत्त्व-
रसधर्मत्वमात्रं लक्षणे उत्कर्षहेतुत्वं तु गुणग्राहकप्रमाणोपन्यासबीजमित्याह । तदयुक्तं सूक्ष्मा रसादि-
धर्मत्वव्याप्तेः । ननु रसधर्मत्वमेषामसिद्धं कथमन्यथा नीरसेपि सुकुमारादिवर्णशालिनि
मधुरत्वादिव्यवहारो रसवत्यपि रहस्यवर्णाभाववत्यमधुरादिव्यवहार इति । उच्यते शौर्यादयः
तावदात्मन एव धर्मा इत्यविवादम् । दृश्यते च क्वचिदशूरेपि स्थूलाकारमहत्त्वादियोगिनि शूर-
व्यवहारः शूरस्याकारलाघवादियोगिनश्चाशूरव्यवहारश्च तत्कस्य हेतोः । अथ क्वचिद्विस्तरस्त्व

का॰ प्र॰ १०२ 101

द्वारविषयेपि तन्नामकत्वेदर्शनादाकारपदार्थस्य शूरत्वस्यौपचारिकव्यवहारश्चाविशुद्धज्ञानानामा।
काशेएव नातु शूरत्वेपदवाच्यशतिविपर्यासात् इह च दर्शनस्तथाव्यवहरन्ति नत्वज्ञातत्त्वज्ञा विद्व।
पचारन्तु शतिवक्रोक्तं वदू एवं मधुरादिरसयोगि निःसंक्रमात् रसादिधर्मात्रणे मधुरादिव्यवहारादि
णोपचारे मधुरादि शिरसौपचारिकव्यपदेशः शब्दार्थयोः मधुरत्वाद्यवर्णपदेन ताहृशमाधुर्यभावादिविप
र्यासादसमधिकानां व्रताहिशुद्धिविशुद्धव्यवहरन्ति नतु लोकविनिर्णसिक्ता विद्वपचारादिति तुल्यमे
नत् ननु शौर्यादेरात्मधर्मत्वेन वदथुरत्वादीनां रसधर्मत्वेन व्यवस्थितावपि वसतेसवनसिद्धावनियो।
मकाभावादितिचेन्नैवं भवत्वेवं वाविनिगमकाभावोयदित्वयावर्णमात्राश्रयागुणाइति स्वी।
कृतं स्यात्तदानैव मम श्रविशेषेण एव तावायामपि तदभ्युपगमात् तथा च रसमात्रधर्मत्वेनैला
चवर्णरचनोभयवृत्तित्व नवगौरवं यत्नश्चैव मतं एवमाधुर्यादयो रसस्य धर्माः सन्तु वितन्वर्णादि
भिव्यंग्यत्वेन रसैवसम्यक व्यञ्जकत्वं तेषां यथा तथोदाहरिष्यतीति नातिप्रसंग इत्याशङ्क्य उपकुर्व
न्ति तं सन्तं येङ्गद्वारेण जातुचित हारादिवदलंकारास्तेनुप्रासोपमादयः ६७ अंगिनो रस
स्याङ्गभूतौ शब्दार्थौ तद्द्वारेण ननु दतिशाय्याधानसम्बन्धेन यद्धर्माः रसस्य उपकुर्वन्ति ते अलंकाराः नन्वनुप्रासस्य द्वारेण

नुप्रासादयः शब्दद्वारेणोपमादयः यथाकण्ठाभरणांगुलीयकर्षद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारकास्तद्वा
दयः अर्थद्वारेणोपमादयः सन्तमिति यत्र रससम्भवस्तत्र रसमुपकुर्वन्तीति यत्र तु रसासम्भवस्तत्रोक्ति
वैचित्र्यमात्रपर्यवसिता इति भावः ज्ञातव्यमिति न तु नियमेन तथात्वं सन्तमपि रसं क्वचिन्नोपकुर्वन्तीत्यर्थे
एतावता रसादिनिष्ठत्वं वलस्थितिनिवर्तितं तथा च रसोपकारकत्वसत्ता न दृष्टान्तिते तथा च सति रसा।
व्यभिचारित्वमनियमेन रसोपकारकत्वेन गुणान्मलक्षणद्वयमलंकाराणां गुणमात्रभेदकं तस्म
मेतन्मागरहितं उद्देदितं अन्यथा सुर्थं विशेषणतात् तत्र शब्दद्वारेण रसोपकारकत्वं यथा अप
सारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं
बाला अत्र रेफानुप्रासः शब्दमलङ्कुर्वन् शृङ्गाररसमुपकरोति देहस्य शृङ्गाररसव्यञ्जकत्वात् अर्थद्वा।
रेण यथा मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पन्नविरतं प्रमाथी निर्धूमो ज्वलति विधुतः पावक इव हि
नस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती अत्र विषमिवेत्यादिरु
पमा वेगेन विसर्पणादिरतिशयप्राप्त्या विप्रलम्भोत्कर्षात् रसं विनाप्यलङ्कारसम्भवो यथा स्वा
च्छन्दो जलदच्छायेत्यादि चित्रभेदस्तत्र तु रसेन तदनुप्रकारकत्वं शब्दालङ्कारस्य यथा विचित्रविहृहादि

श्रीः
का॰
प्र॰
१०२
102

णरवुहादिसागुणेभ्र सन्नाश्लोस्य दिविसहादिदिस्मेहेस्व वोलसवद्दादिपम्रहादि कद्दावनयेवा।
णेणानवराह्यादिविरंतरूपोतरही अत्रानुप्रासेनशृङ्गमात्रमलङ्क्रियते नतुरसस्तस्यापि विप्रलम्भः शृङ्गारः
टवर्गस्यतत्प्रतिकूलत्वात् अत्रवप्रतिकूलवर्णत्वेनदोषः प्रोक्तेनसौजोगुणस्यप्रधानत्वात् अस्य।
वतदभिव्यञ्जकत्वादितिकश्चित् वस्तुतस्तुसत्यपिप्रतिकूलवर्णत्वेरसस्यनानुत्कृष्टिरेव अनुभव
विरोधात् किंत्वपकर्षमात्रं नचापकर्षोपिविद्यमानेतस्मिन्नटवर्गानुप्रासस्योपकारत्वेति विचारे सत्य
पिरसेनतदनुपकारकत्वमर्थालंकारस्ययथा मित्रेक्वापिगतेसरोरुहवनेवद्धाननेनस्यति कन्दत्सु
भ्रमरीषुवीक्ष्यदयितासक्तंपुरस्सारसम् चक्राह्वेणवियोगिनाभिमलतानास्वादितानिह्निता कण्ठे
केवलमर्गलेवनिहिताप्राणस्यनिर्गच्छतः अत्रउपमालंकारः नचासावप्रकृतस्यशृङ्गारस्योपकारैका
विप्रलम्भेविहितजीवनिर्गमोपिवर्ण्यते नचुत्कर्षाधायकत्वादितितद्विरोधेरूपादानमनुचितंप्रकृतस्ये।
ष्टाभावेपर्यवसानात् नचैतेनउत्प्रेक्षाविसलिताजीवनिर्गच्छत्प्रकृतिप्रकृतानुगुणेयमिति अप्रकृतत्वे
वानुचितत्वमितिवाच्यं वस्तुतस्तुतदन्यथाख्यातमेयम् भिसलताजीवंरोद्धुमर्गलेत्युपमाप्रकृ
तानानुगुणाप्रकृतेविषयेअनुगुणरहिता नपमायामात्रेतगुणयत्नमाहप्रपंचेनत्रमानस्मावरूपमानत्वे

कारः किं च श्लेषालानवत्त्वस्यापि मयितदोषत्वादवस्थासम्भाविते नापि सादृश्येन तत्सहृतेः ननूपमा
वत्त्वस्तनयैव जीवे रोधकत्वदुपसादृश्यमनुत्वे त्वलीयकोटिविवांतरभूतम् यथोच्यते रोधक
मिव निर्दिष्टमिति नहि कश्चिदश्लोक्तोदाहरणमिति वेन्न नश्लेषालोतीरसातिशयाप्रतीतेः प्रस्तुतताद्दशी
येत्तायानपसोक्रव्याघेनापकर्षपर्यवसानादिति एवमेव गुणालंकारविभागो विचारसिद्धो नान्यः
नैवं गुणालंकारयोर्भेदव्यवस्थितेः यत्के विडक्लौकिकयोर्गुणालंकारयोः शौर्यादिहाराद्योः सं
मवेतत्वसंयोगित्वाभ्यां भेदसंभवात् अलौकिकयोस्तु शौर्याद्यनुप्रासोपमाद्योरुभयोरपि समवेतत्वा
दनुपपन्नभेदस्तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गड्डलिकाप्रवाहन्यायेन तथा हि गड्डलिका मेषी काचिदे
काकेन विद्धे तत्राशु रोगगच्छति इतरास्तु विनैव निमित्तविचारेण तावदनुगच्छन्ति तथा केनापालंका
रिकेण गुणालङ्कारौ केनापि दर्शिभिद्येणभिन्नतयाभोक्तौ इतरैस्तु विचारविनैव तदनुसारेण तद्भे
देव वर्णितौ निजसम्यग्विवेचितम् यदप्युक्तं वामनेन काव्यशोभाव्यवहारनिमित्तेकश्चिदतिशयः न
हैनवो गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति तयोर्भेद इति तदप्ययुक्तम् यतः शोभाहेतवो गुणा
इत्युक्ते न किं समर्थ्यं गुणे काव्यशोभान्तिरूतयरूके नापि अन्येपां वालीगोजीघावरीतिः कथं के

का॰
प्र॰
१०२
103

यस्मान्मा माधुर्याद्यभावेन समस्तानगुणाभावाच्छोभाभावस्तस्मात्ः ओजेभ्यश्चावत्रप्रज्वालनमग्निरूपैः प्रा
न्यः श्रोद्यनलसन्तेयथमः स्मादावोजः प्रसादगुणसत्त्वात्काव्यव्यवहारप्रसंगाः नहिमन्मतएवतेनम
नेपितव्यवहारे अलंकारापेक्षातेन गुणमात्रेणैव काव्यव्यवहारस्वीकारात् यद्यपिगुणैर्हेतुका
शोभातिशयहेतवोलंकाराइतितल्लक्षणयुक्तं स्वर्गप्राप्तिरनेनैवदेहेनकवीनां प्रसादादस्तुदर
सोत्यकरोतितरां स्वयाम इत्यत्रपूर्वार्धे अनेनमानुषदेहेनैववक्त्रवाणीमेवस्वत्वप्राप्तिरिमर्थैर्विशे
षोक्तिरेकगुणहानिकल्पनयाः शेषगुणवार्थे कल्पना विशेषोक्तिरितिवामनलक्षणेन उत्त
रार्थेव्यतिरेकः उपमेयस्यगुणातिरेकत्वंव्यतिरेकइतितल्लक्षणात् एतावगुणमनपेक्ष्यैवकाव्य
व्यवहारशोभाजनकोप्येवमन्यत्राप्यूह्यम् नन्वत्रापिप्रसादादेर्वर्तमानत्वात्कथंगुणानपेक्षत्वम
लंकारयोः किंचिन्निर्गुणत्वेकथंतत्रयेकाव्यव्यवहारः व्यवहारः सगुणत्वविशेषाभावात्दितिचेत्
अलंकाराश्रगुणानयथात्तानवपरंत्वकिंचिद्गुणत्वसशोभाहेतुत्वेतिप्रसंगात् समस्तगुणवत्त्वेन
शोभावत्त्वेनचामनस्याभिमतम् तथाचगुणजन्यशोभामनपेक्ष्यैवालंकाराणांशोभासम्पादकत्वमिति
तात्पर्यं इदानींगुणालंकारभेदेसिद्धेएषविषयत्वंस्पष्टयन्नाह माधुर्यौजः प्र॰

प्रसादास्त्रयस्तेन पुनर्दश॥ विभागक्रमेणैषां लक्षणमाह आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्।
म् आह्लादकत्वं यद्यानन्दहेतुत्वं तर्हि न शृङ्गारस्यापि तस्यैव रसात्मकत्वेनातज्जनकत्वात् आनन्दरू-
पत्वेन हि सर्वेषामेव रसानामित्यत आह द्रुतिकारणमिति द्रुतत्वमेव गलितत्वमिव गलितत्व-
मपहेयशादिजन्यकाठिन्याभावः तथा च श्रव्यत्वे श्रोत्रनिमित्तकोमलोऽसमर्पितेन तदाह्लादकत्व-
स्वरूपं माधुर्यमित्यर्थः यदुक्तं गलितत्वमिवाह्लादपदव्याहृदयेवद्दत् माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्रश्रो।
हेगाहेनेगुण इति कस्यासावित्यत आह शृङ्गारे इति शृङ्गारपदं संभोगपरं विप्रलम्भेऽतिशायस्व-
नत्वात् भास्करस्तु शृङ्गार एव माधुर्यं स लक्षणमाह तदयुक्तं ओजःप्रसादयोरपि तथात्वेनाति।
व्याप्तेः शाहनिष्ठतास्तत्किं संभोगस्यैव माधुर्यमित्यत आह करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वि-
तम् संभोगात्करुणे तस्माद्विप्रलम्भे तस्माच्छान्ते निष्ठायितं माधुर्यं प्रसादरूपगमेनातिशय इति
श्रुतिहेतुत्वात् इयोस्तुविशेषः संभोगविप्रलम्भयोस्तद्विसंपत्तेश्च शान्तेनत्वत्र गुणासाद्यत्वयदि
नोत्तेमानुविद्धं दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः ७१ दीप्तिस्वरूपायामनसो विस्ता-
तित्वलितत्वमिव तथा च यद्दृष्टात्तलिनमिव मनो जायते तदोज इत्यर्थः क्रोधमित्यत आह वीर

का॰ प्र॰ १०४

104

सस्थितेति अस्यैवौजसोऽङ्गान्तरमाह बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च वीराद्बीभत्सेत
तोपिरौद्रे दीप्तेः कार्याया: सातिशयतया कारणमतः क्रमेणाकृष्टत्वंतेनतेनवीररौद्रयोः निष्प
तिपत्त्वम् बीभत्सेनमाधुर्यलवानुविद्धमितिशेषः प्रायान्वितमाधुर्यौजसोरेकैकविधानमतः
प्रक्रान्तमतदासाद्भुतभयानकाद्भुतकिंविदिहितंतेषुभयगुणप्राधान्यात् शुष्केन्धनादिवत्स्व
च्छजलवत्सहसैवयः ७० व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोसौ सर्वत्रविहितस्थितिः ओजसि वीररौद्राद्
रसेशुष्केन्धनादिवत् माधुर्येशृङ्गारकरुणादिरसेस्वच्छशर्करावस्त्रादिसंबन्धिजलवद्योगुणोन
व्याप्यचित्तेझटित्येवरसेनतथाभासितस्यप्रसादः करुणस्यापिस्वातेवविवक्षयारतिनिर्दोषः अथवा
सर्वेषुरसेष्वाधेयतयासर्वासुचरचितासुगुणयास्थितत्वादितितत्रैवदृष्टान्तः सर्वत्रविहितस्थितिरितिक
थंनंहितत्वेवर्णानामपिशब्दार्थयोर्माधुर्यादिव्यवहारःस्यात्तत्राह गुणवृत्त्यापुनस्तेषांवृत्तिःशब्दार्थयो
र्मता गुणवृत्तिरुपचारः आकार्येशौर्यादिव्यञ्जकस्वसुकुमारवर्णैरात्मन्युपचारःस्पष्टः तेषांगुण
नाम् नन्वकलत्तणश्लेषाद्यपिदृश्याउरोपितत्वात्तत्कुतस्त्वयपदवत्पुनर्दशकाव्येपिदर्शितमतआहके
चिदन्तर्भवन्त्येषुदोषत्यागात्परेश्रिताः अन्येभजन्तिदोषत्वंकुत्रचिन्नततोदश ७२ पञ्चमतङ्गलक्षणे

ह्रमात्रुर्यादित्युक्तं वोपलब्धिलक्षणमलेकारणयन्योरप्यंतर्भावस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् नकांतर्भावादिहे।
नत्रयोपादानमप्युपलक्षणं वैविध्यमात्रपर्यवसायि दर्शयिष्यमाणत्वात् दोषस्यागासिनिदोषा
भावरूपत्वात्तद्व्यापकत्वपावा दोषोतं ऊहविदिति सेष स्वभावस्य गुण स्वभीवाह्नो विरूपत्वात् स्वभाव।
भङ्गप्रसङ्गात् तथाहि सेषस्तन्मतेवहूनामपिपदानामेकवद्भासनेसमाधिरसातिरोहावरोहयोः
क्रमः सर्वोत्कर्षापकर्षयोर्वेरस्यानादायकोविन्यासः उदारत्वेविकटत्वलक्षणे नम्रत्वमङ्गिरिवपदे।
ध्यावृत्तत्वात्तेन प्रसादेऽन्योन्यामिश्रितेशोध्ये सर्वेषामपि ख्यदोषत्वात् नदेत सस्प्रेषमोजसात्मभूतम
यद्यपि दोषितं तपेरसानिष्ठौजसितेषामंतर्भावः तथापि तत्स्वीकृतेन व्यञ्जकगाढवन्धा
लक्षणत्वदेतन्तर्भाव इत्यर्थः एवमग्रेपिद्रष्टव्यं कथं रूपमाधुर्येभङ्गासानुप्रासैर्वोपात्तम् यथोक्तमा।
धुर्यव्यञ्जकत्वेन समाससम्यग्विधानात् अर्थव्यक्तिः स्वजातिरित्यर्थसमर्पकताथीसावप्रसादपृष्टेनेवो
पात्ता यथोक्तप्रसादस्यतदंगत्वात् समतानानारथ्येवैदर्भ्यादिमार्गापरित्यागः सा विकृतवदोषताना
यथामात्रत्वं किंतु वेलितेः रिमादेग्रस्यस्यमतलक्षणेन तस्य सिद्धाभिधानेप्रयोगो दोषायतनम
रिमागत्वत्प्रसनुगुणार्थत्वमनवरोध स्वभावस्यगुणेन स्वभावभंगप्रसंगात्सुकुमारत्व।

का॰ निष्ठुरत्वस्याशयेनैतस्य कष्टत्वरूपदोषाभावपर्य्यवसन्नम् कोतिस्पष्टत्वलनानतश्चुगलतेनग्राम्यपद
प्र॰ वर्ज्जनत्वमिति सोपि ग्राम्यत्वरूपदोषाभावपर्य्यवसन्नमेव एवं दश शब्दगुणानुपपत्त्यैवाकृत्याः अर्थगु
१०५ णानप्यैवम् तथाहि अर्थस्य प्रौढिः सा च पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा प्रौढि ओज
105 समसो व्यासो साभिप्रायत्वमस्यैवेति प्रतिपादितं पञ्चधा भेदाः तेषां दिवत्वमुपपत्तिवैचित्र्यमात्रं न गुणत्वं
विनापि काव्यत्वं च दानामाधुर्य्यादिति निरुपद्रवेणैवेति न तद्वत्व दशा प्रवर्त्तनान् अपरस्तत्रैव दोषस्यार्थरूप
दोषाभावपर्य्यवसन्नः एवं प्रसादोर्थस्य वैमल्यप्रयोजनमात्रपरिग्रह इति यावत् सोप्यधिकपदत्व
पदोषपरित्यागादेवाव्यवस्थासिद्धिः समाधिः माधुर्य्यन्त्वक्तिवैचित्र्यं नवीकृतनवरूपो दोषाभावरूपः सौ
कुमार्य्यं पुनरपारुष्येण रूढेष्वपरुषशब्दाभिधानमिति यावत् न च ग्राम्यत्वरूपाश्लीलत्वपरि
त्यागेनैव सिद्ध्यति तदारम्भाणामर्थस्य ग्राम्यत्वे तस्यग्राम्यत्वे रूपदोषाभाव एवेति अर्थव्यक्तिस्तु वस्तु
भावस्फुटता सा च स्वभावव्यञ्जनभूतावोति स्वलेखमरस्तस्य सा च रसध्वनौ रसवदलङ्कारे गुणीभूतता
व्यङ्ग्येवानुभूता अस्यार्थः क्रमकौटिल्यमतिक्रमस्तस्यानुग्रन्थनेनानस्फुटतातोपपर्नितिर्वाक्लिष्टत्व
स्यागा इति यथा दृष्टैकासने स्थापि अपरोपि दिनान्तरायामतिक्रम्यामात्या अन्तुनानार्थेनसकलस्य

स्फुटत्वमनयान्तर्हितानात् नत्रोपपत्तिरेवं अनयाल्लत्तात्त्वमिति केचित्क्रमकोटिल्यंक्रमस्यातिक्रमः
सचायव्यक्रपवटकेदेवोभयात्रुरंजनात् सपघस्रेषउक्तिवैविभ्रमायेनगुणः अनन्यसाधारणरसोपा
कारित्वातिशयविरहात् प्रस्तुतनथानुसन्धानेनरसत्वव्यवधानसम्भवात् समतावैषम्याभावोथेस
सचक्रमाभेदरूपदुतिक्रमभेदरूपदोषाभावपववोधते नव्यतिरेकस्यकथमिति चेद्यतोनाववृत्तं ‥ नो
न्यप्रस्तावेनदृप्रियत्वेइति समाप्तोः अतऋथ्थेदर्शने नवास्यौगुणः काव्यशरीरत्वात् सर्वथेदस्यास्यस्ना
यासिद्धस्यार्थसोस्यवायदिनदृशनेकथंतर्हि काव्यशरीरनिष्पत्तिः असाधारणशोभाधायके हि गु
णेवृत्तेतिनचकाव्यशरीरनिर्वाहकमिति नक्षत्रक्रोडेहिस्थोकृत्याह तेननार्थगुणावाच्याः परैर
र्ति कलार्थकलार्थैस्तोवोक्तवनयानसप्यवव्यक्तमहाः परैरंगीकृतलार्थकेतो मोक्ताः शब्दास्यश्री
ये वर्णाः समासो रचनातेषांव्यंजकतामिताः ७२ येनयघतपवारीणान्यैः शब्दगुणशोभाव व्य
नोरसगुणपववर्णटयस्तेषांव्यंजकतांगताः केकस्यव्यंजकाइत्याकाङ्क्षायामाह मूर्ध्निवर्गान्त्य
गाः स्पर्शा अटवर्गारणौलघू अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वामाधुर्येघटनातथा ७४ माधुर्येव्यंजकाटवर्गारणौल
घू अवृत्तिमध्यवृत्तिर्वावर्जिताः कादिमान्ताः टठडढवर्जितावर्णाः शुक्रावत्यर्थः कादियमाधिसस्ता

का॰
प्र॰
९६
106

वर्गांस्ववर्गीयैताः यथाकुङ्कुमादि रेफणाकारौ नह्रस्वस्वरांतरितौ हतिः समासस्तस्याबाभावमथमा।
मावाइतिसमासः घटनानंत्यति साङ्कमार्यवतीपदांतरयोगिनभशानाचेति वर्णसाङ्कमार्यवतीरवा।
नावर्णस्वङ्कमार्यारेवलब्धातिपदांतरयोगेसांकमार्यालाभायघटनानंत्यस्वरूमिति तदाहुः प्र
नेगरङ्कुश्रतिमंतरेणंभद्वीभिरङ्गी कृतमाननागधः ऊर्वतिसृतांसहसायथ्यैताः स्रांतानिप्रानापरवि
ज्ञेनानि योगाप्रायत्नतोयाभ्यां मतियोरेणत्वलघ्योः नादिः शशाहनिर्देश्यगुप्यतहरउतसि ऊंज
सिव्यञ्जवर्गप्रथमत्वतीयाभ्यांसहृदंत्यो द्वितीयचवर्गयोर्योगः यथाऽञ्जसादि तथारेहण्य
तपरतभयत्रवायस्यकस्यापियोगः यथावक्रार्कनिह्रादादयः तथानल्पयोः कयोश्चियोगोय
थावित्तविर्तौदो तथाजादिवत्तुषयंशशावेति वर्णः समासस्तुदीर्घे गुम्फादवनासाचोद्गनोविक।
देतितदाहुर्वर्णः सर्गौ गुहरुक्तंनेति श्रुतिमात्रेणवर्णानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् साधारणसमग्रा।
णांसप्रसादोगुणः स्मृतः ७८ येनगृहीतेनसमासेनवायथारवतयावा श्रुतिमात्रेणशब्दात्संप्रत्य
यः सप्रसादस्यजकस्यार्थः उदाहरणं परिम्लाने पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यांतः
परिमिलनमप्राप्यहरितम् इदंव्यस्तन्यासंश्लथभुजलताक्षेपवलनैः कृशाङ्ग्याः संतापंवदति बिसि

नोपन्नशायनेन । अथैषां तत्स्वर्णानां प्रदासीनत्वमिति तत्र्यपादानेन श्रवणस्थायेस्तु ध्यानेन वैवेमथुर्यादि
न हृनादयो रचनाद्याः सर्वत्र विरुद्धाः स्फुरिते वाच्यं यतो यद्यपि गुणपरतंत्रा रचनादयस्तथापि वक्तृ
वाच्यप्रबंधनामौचित्येन क्वचित्क्वचित् रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ७७ अन्यथात्वं गु
णपरतंत्राभावः वक्तृवाच्यप्रबंधौचित्ये वृत्तिविरुद्ध हृद्गुणापरवपातंत्र्यस्वीकारात् तत्रापि वक्तृक्रोधादृ.
वक्ताद्युपयोगात् क्वचिद्वाच्यप्रबंधानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः यथा मन्थायस्तार्णवा
म्भः प्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः कृष्णाक्रो
धाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडि
तोयम् अत्र न वाच्यं क्रोधादिदीप्तरसव्यञ्जकं शब्दरूपत्वात् प्रबंधश्च नाटकत्वादभिनेय इति दीर्घस
मासत्वम् प्रतिकूलं यद्यपि तथापि वक्ता भीमसेन इति तदौचित्यादुद्धता रचना । अतस्तदुद्धतादि
वक्त्रैवोपयुज्यते क्वचिद्वक्तृप्रबंधौचित्यानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः यथा प्रौढच्छे
दानुरूपोच्छलनरयभवत्सैंहिकेयोपरागत्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम्
कुर्वन्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतो कन्धरारन्ध्रभाजा भाङ्कारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भ।

का॰ प्र॰ ९७ 107

कर्णेनमाङ्कम् अत्र वक्ता वैतालिकः प्रबन्धश्चाभिनेयात्मेति दीर्घसमासो नो विशेषि वाच्यस्य क्रमभ।
कर्णेनमाङ्कः सभीमतेनोत्तम्भितानुजातारचनादयः क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव र
चनादयः तथाहि आख्यायिकायां हि शृङ्गारेऽप्युद्धतवक्तारेणातिमसृणवर्णादयः प्रस्तुत
विकटबन्धेनैव वक्तृच्छायापादनात् विप्रलम्भकरुणयोरुक्तस्तासामपि दीर्घसमासपरिहारस्तथा रतिसो
कुमार्यात् कथायां तु रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धता वर्णादयः वर्णनीयमहापुरुषस्य सुसमर्पणसौहेशपता
न नाटकादावभिनेयत्वाद्रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः विच्छेदेनाभिनयसौकर्यात् एवं स्वकृतकाव्यादौ वि
षयमनुसरणीयं तथाहि एकैकश्लोकस्थमिव वाक्यसमाप्तिं मुक्तकम् द्वयोः सन्दानितकम् त्रिषु विशेषक
कम् चतुर्षु कालापकम् पञ्चादिचतुर्दशान्तेषु कुलकम् तत्र मुक्तकेषु कवेः रसविताभिनिवेशि
तत्त्वरसस्थायसौचित्यं यथा शून्यं वासगृहमित्यादौ रसनिवेशाभावेऽनेकाशैवारः सन्दानितकादिषु
काव्यसमासैकैकश्चम् दीर्घमध्यसमासता च प्रबन्धगतेषु तु तत्तत्प्रबन्धोचितापरचनादयः इति दि
ये इति श्रीमहामहोपाध्यायगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे गुणालङ्कारभेदनियतगुणनिय
मो नामाष्टम उल्लासः ८ एवं गुणेषु विवेचितेऽलङ्कारा विवेचनीयास्तत्र सामान्यलक्षणं गुणवैविध्यं वचनेपवो।

क्तेश्च शब्दालंकारोऽर्थालंकारो वोभयालंकारस्वरूपविशेषलक्षणाद्येवार्थलभ्यमिति तेषां विशेषलक्षणे।
शु वक्रोक्त्युक्ताव्यलक्षणे शब्दस्यार्थस्य स्यादलंकारविशेषलक्षणेन वक्रोक्तेः पृथगेव वक्रोक्तिं लक्षयति य
दुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ७८ वक्त्रा
भिप्रायेणोक्तमन्येनान्यार्थकतया योज्यते सम्बध्यते सा वक्रोक्तिरित्यर्थः । श्लेषेण काक्वा वेति योजनाहे
तुत्वेनैतल्लक्षणेन विशिष्टं लक्षणद्वयं तथाहि यथातिविभागः । श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति द्वि
धेत्यर्थः । श्लेषश्च द्विविधः सभङ्गः पदो अभङ्गः पदश्च तत्र सभङ्गः श्लेषेण यथा नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जा।
नासि कश्चेतनो वामानां हितमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान् युक्तं किं हितकर्त्तनं ननु बलाभा
वप्रसिद्धात्मनः सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः । अत्र नारीणामिति पदे स्त्रीणामित्यभिप्रा
येणोक्तं श्रोता नञ्‌हृत्वा न शत्रूणामित्यर्थतया योजयित्वाह कश्चेतन इत्यादि अत्र वामानामिति श्रान्तेणा
मित्यर्थो वक्त्राभिप्रेतः स्त्रीणामित्यर्थतया योजयित्वा श्रवणश्रुतः हितकृदिति अत्र यथा स्योबलानामि
तिउबलार्थतया हितकृदिति कर्तनार्थतया योजयित्वाह युक्तं किमित्यादि अत्र यथा स्वोबलाभावप्र
सिद्धात्मपदमिन्द्रार्थतया योजयित्वाह सामर्थ्यमित्यादि अत्र च नारीणामबलानामिति पदे सभङ्गः अभ

का॰
प्र॰
९८
108

र्म्मा च पदेन मन्मथेन यथा प्रहारो केनेदृशी त्रुटिर्हीरुणा नवनिर्मिता । त्रिगुणाकृष्यते त्रुटिर्निबदारुमयी ।
क्वचित् अत्र दारुणेति क्रूरेत्यर्थेन तथा वक्त्राभिप्रेत काष्ठेनेत्यर्थे तथा योयोजितवान् काकवक्रोक्तिर्य-
था गुरुपरतंत्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गंतुम् अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभि-
समयेसौ अत्र नैष्यतीति नायिकया निषेधाभिप्रायेणोक्ते सखावा नैष्यति अपित्वेष्यत्येवेत्यर्थकन ।
या काक्वा योज्यते इयं च न वाक्ये वाक्यमात्रे किंतु सतोप्यन्येनोक्तस्यान्यथा योजनमात्रेत्याय सामान्यात
यथा मम कलावैरिविमर्दने द्विपदश्रीसङ्गेनेत्यसङ्गेनः पीतः पङ्कजलोचनाभिरभितो नेत्राञ्चलैश्च-
ञ्चलैः रत्नस्रज्जनसद्मेश्वकरणश्रेणीमणश्रीधरस्याने वर्णोच्चलशुभ्रभवने भर्त्ता भवानीयते अत्र व-
र्णोच्चलशुभ्रभर्त्तो श्रीधर इति सार्वलौकिके वाक्यमन्यथा श्लेषादिनास्माभिः समर्थितमेव मस्यदुष्ट-
त्वम् अथाह त्रिविधत्वेनेषु लंकारेषु रसानुगुणतयानुप्रासः प्रथमं लक्षणीयः स द्विधा वर्णानु-
प्रासः पदानुप्रासश्च तत्राद्यो वाचकवर्णमात्रस्थो द्वितीयस्तु वाचकपदानुष्ठानाविति वस्तुगतिः न
त्राद्यं लक्षयति वर्णसाम्यमनुप्रासः अत्र च यावता नेन वर्णमात्रविन्यासो वर्णानुप्रास इत्यर्थः शब्दसा-
म्येनानुप्राससामान्यलक्षणमित्यर्थो लभ्यते वर्णपदे व्यञ्जनपरं अतो व्यञ्जनेनैव साहश्येन स्वरमात्रसा

हृश्येविरं विपदस्तैनातिव्याप्तिः नैवैचित्र्यसातयानुप्रासशब्दार्थस्याभावात् रसादिभिरनुगतः प्रकृष्ट।
न्यासो न्यासोनुप्रासशब्दार्थः नवस्तुरसाद्यसाहचर्येणस्यानुगमो न वा सहृदयहृदयाह्लादकत्वलक्ष
णः प्रकर्षस्तेन विभज्यते छेकवृत्तिगतो हि द्विधा छेकगतो विदग्ध्याश्रितत्वेन श्रुप्रभृगमेनतत्वेयोगात् वृत्ति
गतो रसाश्रितः वृत्तिश्च मधुरादिरसानुगुणोनियतमसृणो द्विवर्णगतो रसोविषयो व्यापारो व्यञ्जना
नाख्यः तेयालक्षणमाह सोनेकस्य सकृत्पूर्वः अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं साम्यं सर्वे छेका
नुप्रासः नसाहृत्येयोगस्य स्वरभेदोच्चारणवद्धः शृणीदृथेकामयपोल्लामयकामिनीगण्डपाण्डुतामनुग्र
ग्रसत्यगण्डुषैः द्वितीये लक्षयति एकस्याप्यसकृत्परः ७९ अपिग्रहादनेकस्यापि असकृद्धिः
वहकृत्वोवा वस्तुनस्तस्मिन् काव्यानुप्रासभिन्नेत्तद्दं अन्यथैकस्य सकृदाहृत्ते सकृदापरेः द्वावेवेका
स्ववर्णस्य सकृत्सकृद्वा अनेकस्यानन्त्यस्य सकृत्साहचर्येण सत्वानुप्रासइतिपर्यावसन्नेतत साङ्घ्येव्या
त्तकैर्वैणैरुपनागरिकेष्यते यथा अनेगरङ्गप्रतिमंमिस्पादोऽंगं प्रकाशके सैन्न अपरुषा यथा वृथ्वी
ग्रहे सेति कोमलापरैः ८ ओजःसामाधुर्यव्यञ्जकात्तिरिकैः प्रसादवद्भिरन्यैः पञ्चामेव केचिदत्ता।
किथनत्यातिशयितकान्तिसद्भिरेन ग्राम्यत्वोसाम्याद्ग्राम्यविवेचित्तितन्ता अपसारयन्तसारेजका

का॰ प्र॰ ९९
109

हारेहरदाविकिकमलाः अलमलमालोलमृणालैरितिवदतिदिवानिशंबाला केषांचिदीतविदर्भीप्र
शृङ्खारीतयोमताः वामनादीनांमतेपञ्चाप्येवयथाक्रमंवैदर्भीगौडीपांचालीगौयत्तश्चेपने शब्दा।
नुप्रासमाह शब्दस्तुलाटानुप्रासोभेदेनास्यमाश्रितः ८१ शब्दनानुरूपव्यापारवान्याहः प्रातिपादि।
काविनद्वयः प्राहुः अनेनवर्णानुप्रासमाधारण्ये भेदश्रुति त्वमर्थमान्यायभेदस्त्वन्मात्रेन भेदेनला।
स्वरादयोज्ञातव्याविभिन्नतात्पर्येनलाघवैकशब्दमात्ररूपे शब्दानुप्रासः सत्वलाटानुप्रासउच्यतइत्य
र्थः नशब्दोवर्णानुप्रासस्यलाटीयत्वव्यावर्त्तकः यत्तुपुनरत्यन्तव्यवच्छेदायभेदेनास्यमाश्रितइत्युक्तमे
तिव्याख्यानेतदसत मात्रशब्दस्याप्रयोजकतापत्तेः एषएवकैश्चित्पदानुप्रासउच्यते सोयंपदस्यनाम्नोवे
ति द्विविधः तत्रसविभक्तिकस्यप्रातिपदिकस्याद्यः अन्यादृशस्तुद्वितीयः तयोराद्योनेकस्यपदस्यैकस्यपका।
स्यैवापदस्येतिद्विविधः अनन्त्यस्त्विहद्विविधः अहेतोर भिन्नसमासस्थतयापकस्याः समासस्थत्वेसत्यपरस्य
असमासस्थतयावासमासेविनाप्यासन्नवादितिपंचप्रभेदाइतिकारिकया प्रतिपादितम् तत्राद्यमाह।
पलानोसः सलाजानुप्रासः पलाशानामितिवहूवचनमनेकोपलक्षणं अन्यथाद्वयोः पदयोरावृत्तोषष्ठभे।
दापत्तेः नदाः यस्यनसविधेदयितादवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य यस्यचसविधेदयितादवदाहिनस्तुहि

नदीधितस्तस्य यस्य वनविधौ दयितादवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य अत्र यद्यपि हीर्वेदवहनश
ब्दस्य पराधैं तुहिनदीधितिशब्दस्याधीतरसङ्ग्रामित्वाद्यन्तात्राथीभेदः तथापि शक्याधैमात्रेणाद
हरणं यद्वा अविशिष्टपदाहेमेरेवोदाहरणं स्पष्टं द्वितीयमाह यदस्यापि अपिशाहेनसश्तिसग्रथी
थेन यथा वदनेवरवर्णिन्यास्तस्यास्सन्तेसुधाकरः सुधाकरः क्वनुशनः कलेकारहितो भवेत् नाम्ना
प्रकारयं इमाह हूमावसयतावचानाम्नः सवर्तेस्तूत्तोश्च इतिनिषमितस्य करयेणानाम्नपचलादानुमा
सरूनार्थः नसः सितासितकरकरकृतविभ्रंशभाविभाकुराकरेथरणिपरकीर्तिः पौरुषकमलाका
मलासापि तैवास्ति नान्यस्य पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीः लक्ष्मीश्च तैवैव समर्थः यत्र पौरुषकमला
मास्त्रयोपस्यास्यापौरुषकमलेति व्याख्यानेन तदष्ठके अर्थभेदेनाप्युदाहरणत्वापत्तेः अत्र करके सं
कः समासः विभाविपेति मिश्रो समासो कमला कमलेति पूर्वस्य समासः उत्तरस्याश्रमासः इति यथा
णामुदाहरणे तदेवं पञ्चधा मतः ८२ व्याख्याते अर्थे सत्यर्थभिन्नानो वर्णानो माग्रनः स्रुतिः यमके
अर्थभिन्नानां भिन्नार्थानामित्यर्थः पतञ्जलादानुप्रासेति व्याभिचारणाय नन्वाचेव तकने समरसमर
सोपमित्यचैहितीयाहूतेरर्थाभावाद्वामिस्य्यादनतकेप्यर्थे सतीति यत्यर्थस्तदाभिघशन्यर्थः वर्णा

का॰
प्र॰
११॰
110

नामिति बृहद्वचनसंविवादिते द्वयोरपि यमभव्यवहाराम सेतिपूर्वैरणैवक्रमेणास्थितेन्यर्थः अनस
रोरसङ्ख्याशेनातिप्रसंगाः एवंच सामानाभूताभावस्समानावसर्वीकारनकवर्णहतिफमकमिति।
लक्षणंहष्टव्यं नेरनङ्गिभजते पादनङ्गाराहतितयास्मनेकनाम ८२ प्रथमपादोद्वितीयदिद्वितो।
यपादेयसनततराहत्वेनामयमुक्त तृतीयेचन्मनेश्शः वनथेवेनतराम्राहोतिः एवं द्वितीयपाद।
सहतीयेगभतनराराभुः वनुथेवनतरासनहुके तृतीयमवनुथैवनतराहक्रम प्रथमस्तिद्धवेश।
दोपक्षः मटायमकामितिकेविन पटद्वयमकंसनवसकारकारिभ्रतोनप्रथुक्तमित्यकेकुपादा
नमेसमपटदाः प्रथमोद्वितीयेतृतीयश्चतुर्थैवतदागुग्मकम प्रथमश्चतुर्थेद्वितीयस्तृतीयेचेत्
दापोराह्निरिसर्वोभ्यासमहतेपादाद्वयाहमेोद्वयमितिपादानांनवभेदाः अवोहृन्निस्तसमग्रः श्री
काहेत्रिमहायमकम तद्भयमपि पादाहत्रिविशेषपेवेत्यकारशपादयमकभेदाः पादभागाह
त्रिवद्भेदे नयाद्विद्वियाविभक्तेषुपादेषुप्रथमादिपादानांसाद्यभागाः एवंवाद्वितीयादिपादेष
दिभागेष्वावृत्तिसैतेनदापूर्ववन्सधादयादशभेदाः अकेन्तेरभागाहत्रिनेश्वदारेशतिश्लोक
हत्रिस्थानीयपकारपोभेदोभागाहत्रौनास्ति एवंप्रथमादिपादानामन्त्यभागस्यद्वितीयादिपा।

दोत्सभागेष्वेवयमनेपूर्ववद्दशभेदाः ॥ अर्कानेरभार्गाहन्निर्नस्वद्वोरइतिष्मा काहन्तिस्थानीयप्रकारः।
शोभेदोभागहर्त्सोनास्ति ॥ एवंप्रथमादिपादानामेसभागस्योद्वितीयादिपादांत्सभागेष्वेवयमनेपूर्व
वद्दशभेदाः एवंद्वित्र्येकीकृतेषुविंशतिः त्रिवर्णैकीकृतेषुत्रिंशत् वर्णः त्र्येकीकृतेषुचत्वारिंश
द्भेदाः स्थानापरिहारेनाभवति प्रथमस्थानपरिहारेनभेदाः प्रथमादिपदानामन्तादि भागाद्द्वितीया
दिपादानापाद्याद्दिभागेषुयमन्तइत्यादिद्वयैतान् सारेणोनाद्यादियमकश्भेदाः भवेतिनन्द्याद्दिद्वि
त्र्येकयथाप्रथमपदस्यान्तमध्ये द्वितीयपादस्याद्यावेदस्यान्तेदान्तादियमकं प्रथमभागएवं वा।
देनभागेषुनेदाद्यन्तयमकं एवंप्रथमपादस्याद्यन्तभागाद्द्वितीयस्यान्तादिभागयोर्द्वियमनेदा।
द्यन्तान्तादियमकयोः सम्भवः अतस्त्रिवर्णोवर्णत्र्येकयोः एवंपादमध्यभागातनन्तरपादस्या।
दिभागेयदियमनेतदामध्यादियमकम् एवंस्यादिभागस्यानन्तरपादस्यमध्यभागेयत्तदाद्यमा।
ध्ययमकम् एवंस्यमध्यादिभागोवेदन्तस्याद्यमध्ययोस्तदामध्यान्तादिमध्ययोःसम्भवः एवंप्रथ
मस्यान्तभागाद्द्वितीयस्यमध्यभागेवेन्तदा न्तमध्यम् एवंस्यमध्यभागस्यद्वितीयस्यान्तभागेन।
दामध्यान्तिकम् एवंस्यान्तमध्यभागोवाद्वितीयस्यमध्यान्तभागयोस्तदान्तमध्यान्तयोःसम्भवः

का॰ यद्यपि सर्वस्यादिभागानन्तभेदस्यान्तभागे वृत्तत्वादन्तकम् अन्त्यभागस्त्वाद्यभागेन तदन्तादिकमि
प॰ त्यादिप्रकारद्वये सम्भवति तथापि द्विविधेऽन्तर्गतमेवेति द्रष्टव्यम् एते सर्वेषां षोडशानामपरः सो
२२२ सुस्थयतेति भिन्नपादयमके प्रभेदाः पूर्वं तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानाम् आदिभागेष्वावृत्तौ
।।। भेदाद्वे मुख्याः सर्वे चैते नियतस्थानविवक्षया स्थानयमकभेदाः नियतेषु स्थानेष्वावृत्तेरिति ।
अस्थानयमकभेदानामपि बहवो भवन्तीति निश्चेतुः मभेदयमकं नेदं तत्काव्यगम्भृतमिति नासत्व ।
लक्षणं कृते दिङ्मात्रं चैतदुदाह्रियते तत्रैकपादाभ्यासे षड्सन्देशो यथा समारीभरणे सायमाराध्य
विधुशेखरम् समारीभरणे सायं स्तनसंस्पर्थिवीनय द्विपादाभ्यासे यमकं यथा विनायमेनो
नयतासुखादिना विनायमेनोनयतासुखादिना महाजनोदीयतमानसादरं महाजनोदीयत ।
मानसादरम् त्रैकाभ्यासे महद्यमकं यथा सनारम्भरतोवश्यस्तवलम्बितताखम् सर्वदारणा ।
मानैषो हवावलसमास्थितः द्विविधेऽश्रुभिन्नपादपादभागाभ्यासेषु द्वितीयपादान्तभागस्यबन्धेपा
दान्तभागेयमनेसन्दष्टकं यथा अनन्तमाद्विमध्यामीविष्टोवेथानवेदयाम् यावमानेव भजन्ते शरणं ते ।
मानेवेदयाम् तस्मिन्नेवाद्यन्तकेपादे यथा पलानेतायदानेनानयानयनयानयम् विवेहितापि

वद्दितास्मरामितोस्मरामिताम् प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयादिपादादावामेंताद्यभागेषु यमनेनावृत्तिः प्रा
थमयमकं ॥ अथ रोधादिभागान्तरेषु समुद्गयोर्यथा सरस्वतिप्रसादं मे स्थितिं चित्ते सरस्वति सरस्वति कुरु क्षेत्र
कुरुक्षेत्रे सरस्वति ॥ द्वयोरप्यवयोः सर्वयोरनान्तादिकसमुद्गयोर्यथा ससारसाकन्दर्पेण कन्दर्पेण ससारसा ॥
शरन्नवाणा विभ्राणा नाविभ्राणा वरं नवा ॥ वक्तुरेवमेवाद्वितीयभागस्य तृतीयभागे यमनं यथा मधुपरा
जितपराजितमानिनी स्वनमनः स्वमनः सुरभिश्रियम् अभृतवारितवारिजविप्लवे स्फुटितताम्रततांम्रवणं
जगत् एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदप्यूह्यं वाच्यभेदेनाभिन्नाः पदावृत्तिरूपाः स्वरूपाः ॥ श्लिष्टेति शब्दा
श्लेषाः सावृत्त्यादिभिः रहयथा ॥ ८५ ॥ यथा भेदेन शब्दभेदः इति नयेनाभिन्नाः शब्दाः काव्यमार्गे सर्वानगाः ए
ते शंति नेत्रमनुगापद्यस्वारम्य विषयतया योज्यन्ते इति भिन्नेन रूपमपद्भुवते एकतन्त्रगतफलद्वयस्यायो
नयमार्थद्वयप्रतीतिः सश्लेषः स्मृतः ॥ पदत्रादिभिः तित्रवर्णाश्च दलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभे
दात्सष्टधा श्लेषः स्मृतः ॥ अत्र वर्णश्लेषो यथा अलेह्याः शीकाकरनरकपालेयविजेनाविशीर्णाह्नो ह्नूरी ॥
वसवनपपकोवह्नवयाः अत्र स्यादये स्यालोनशेषभवति सर्वाभरणुतोविधौ वृक्के भूर्धि स्थितवातिव वंकेश
नरसी अत्र चविधा वित्तव्यविधुविपिशन्हयारिकारोकारभेदाद्दर्णश्लेषः ॥ पदश्लेषो यथा सद्य कान्तसेरया ॥

का॰
प्र॰
११२
112

रेषु घनतनिःश्रेषपरिजनं देव विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् अत्र सत्करेणुकानां वा॰
लानां मायस्त्ररसपांशपलेस्रगुवहूलेकानेस्मरस्मपांशपवेस्रादिक्रमेण पदभेदान्नूटश्लेषोयम् लिङ्ग
वचनयोः श्लेषो यथा भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी ध्यानालम्बनतां समाधिनि
रतैर्गतं हितप्राप्तये लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं
नेत्रे तनुर्वा हरेः अत्र प्रणयिनीत्यादि स्त्रियां प्रथमैकवचनं नपुंसके तु द्विवचनं चेति लिङ्गवचनयोः श्ले
षः एवमन्यत्राप्युक्तम् भाषाश्लेषो यथा महदे सुरसंधम्मे तमवसमासङ्गमागमाहरणे हरबहुसरणं
तं चित्तमोहमवसरउमे सहसा अत्र संस्कृते मम देहि रसं धेहि तमोवधामागमागमागमाद्धरनः हरबहु
शरणं तं चित्तमोहमपसर त्वमे सहसेत्यर्थः प्राकृते संस्कृतपक्षेण महदेरनस्मर्वेदे त्वरेण संयासंध्या
र्मे यस्मात्तस्या आगमाहरणे समासङ्गमव बहुसरणं मे साम्प्रतं यस्मात्तु चित्तमोहमवसरे नेदद्दरसरसाश्र
यं कालिपदानि प्रकृतिश्लेषो यथा अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति सामर्थ्यकृदमित्राणां
मित्राणां च नृपात्मजः अत्र वक्ष्यतीति वचिवहोः ल्टि कौटिल्यादिति कृतनतिकोरस्याः कृच्छ्रणिलत्युपमि
ति प्रकृतिश्लेषो विभक्तेर्वैचित्र्यविशेषहेतुत्वात् पाश्चात्यप्रत्ययादानात् प्रत्ययपदेन दर्शितिरिकपम् नरश्लेषो

बोधयारिजनिर्मणिमौलेः पादापद्मावलोकेक्षणसमयपरामायूर्वं सम्यक्समरूपम् प्रमयनिर्व्वहम
ध्येज्ञात्वा वितत्वसाहार्दं हृत्क्षवितस्त्वविः सान्निन्दितासातथामे अत्रनेर्दितेतिनित्यं वेत्तलिवरूपेतेनाहमेदि
तानेत्वकः स्यातथासानेदित्तानेदिनोभावामृस्यादिमर्थः विभक्तिश्लेषो यथा संधिसेहरसर्वेस्यतेभवक्षु
दत्तसम्बन्धं नयोपकारसामञ्जस्यमायासितोनवृत्तितम् अस्यहरभेवसनयोः सम्बोधनत्वक्रियापदत्वाभ्यांस्व
सिद्धिः भक्तेवत्तमेवमावासीत्यादिक्रियापदेनाणिमेतत्त्वेवविभक्तिश्लेषः एवममयासूत्ये भेदाभावा
भेदाभावात्मकस्मादेवभेदोपि नवमोभवेत् नवमोपीसापभिन्नक्रमः नतयोस्सक्रमरेगोचाणोपदश्लेः
इत्वाणत्वमः प्रातकोदिहताविभ्रयित्रुयेन्द्रः सरजते यथैकार्थमायनियतप्रकरणस्वभावाद्भावंप्य
योवाश्रयावेवेति भद्रात्मनोऽङ्गरीयरोहतनोतिस्मादि वैश्यथनिवम न गच्छत्वक्षावहिर्भासमङ्गपत्नेः
भेगपदश्रुतयावः प्राहे श्लेषः स्वरितादिगुणभेदादिन्नेमयत्नोश्रायतयाभिन्नानोप्रहानोसवन्येजनः
काक्षमायाङ्गहयोरेवाश्लिष्टत्वात् द्वितीयस्त्वर्थश्लेषः स्वरितादिगुणभेदादिन्नेप्रयत्नोदेवप्रयत्नोस्वा
यातयाप्राहभेदाभावोरेकहत्तगतफलहयमाधुनार्थयोरेवश्लिष्टत्वात् यद्यपत्थभेदेनशाब्दभेदः।
तिनयेन द्वितीयोपिप्राहभेदत्वयाप्रयपत्ताशाब्दभेद प्रतीतावपेक्षतायसाधमाक्लिशाब्दभेदः सपष

का॰
प्र॰
११३
113

नन्वलक्षणशाद्बस्रैषोरुक्ष्येयस्वविरवकाशतया सर्वालंकारबाधकत्वमलंकारान्तराणां प्रतिभासमा
त्रशुमादयति नन्वपर्याप्तिम् यथा स्वर्णवपल्लवताम्रभासं नकरवितानिनोप्रभातसंध्येवास्वाद्यफल
गुच्छाहितश्रिया अत्र सर्वार्थमङ्गः उन्नतार्थसमङ्गःपदश्लेषः ह्यमरूपमाप्रतिभानन्निर्देहेनः साध्वसा
भावो न तस्याः प्ररोहातभावात् यद्वक्ष्यते एकत्र यत्नो म्लार्योगेन तद्भाग्यावैविधश्रुताम् स्वविनादिगु
णेभिश्रेर्वेत्यस्निग्धः स्नेहोच्यते अलंकारान्तरगतोप्रतिभाजनयत्नादेः द्विविधोरथप्रतोक्तिविशिष्ट
नम्रतीयतामिति द्विविधोप्यलंकारः सर्वेषु काव्यादिभिर्व्याश्रितत्वेनालंकारमध्येपठितस्तत्का
र्येषु शास्त्रालंकारमध्ये पठितम् इति उद्योतदोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोन्वय
व्यतिरेकाभ्यामेव तिष्ठन्ते यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वेनास्ति तत्र शब्दगतत्वम् यत्र तु तत्स
हत्वं तत्रार्थगतत्वम् यथा कष्टत्वादयो दोषत्वागाढत्वादयो गुणा अनुप्रासादयोऽलंकारा वाऽर्थगतो
ह्यगताः पर्यायान्तरेण तद्रूपोपस्थापनेन तेषामसम्भवात् व्यर्थत्वादयो दोषाः प्रौढत्वादयो गुणा उप
मादयोऽलंकाराश्चार्थगताः पर्यायान्तरेणापि तद्रूपोपस्थापनेन तेषां सम्भवात् व्यर्थत्वादयोः
दोषाः प्रौढत्वादयो गुणा उपमादयोऽलंकाराश्चार्थगताः पर्यायान्तरेणापि तद्रूपोपस्थापनेन तेषां सम्भ

वात् तदाह्नैव सर्वथैव पल्लवाताम्रेत्यादौ ह्ययोरप्यर्थयोः ग्राह्यपरिहार्यत्वसद्भतयाह्ययोरपि ग्राह्यालंका
रत्वमेवावितं ततनाह्याग्राह्यालंकारत्वं नन्वेव मर्थः श्लेषः किंनास्त्येवकयव मादः कस्तर्हि तस्य विष
यः यत्र पदपरिवर्त्तनेपि न श्लेषभंगः यथा लोकेनन्वोतिमावातिस्लोकेनायान्यथोयातिम् अत्रैव
महत्त्पार्हसि स्तुलोकोदेनथलसर्व श्लेषपदेश्लोकेनसादिपदस्यानुःस्यादिपदश्लेषेपोपेन श्ले
षभंगः यथाहि सर्वथैव पल्लवाताम्रेत्यादावदाह्नेनोपमा प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष इति तद्व्यवच्छेदम् प्र
स्तुतोपमैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः तदाथ कस्मात् तथाहि साधर्म्याभावेनोपमायाः प्रोताह्मभावा
देवावह्यः वेनोपमावाच्यायतः कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कवतितरामित्यादौ मनोज्ञत्वस्य गुणस्य
दीप्तिरूपायाः क्रियायावात भयोर्वा साम्ये यथोपमानिबद्धेहतितथा सकलकलेश्रमतस्यातेस्मय
तिस्तथाप्यत्रिस्वामिवेत्यादावपि ग्राह्यमात्रसास्येनापि साधुकेव साधर्म्येनैमावोपमाप्रयोजकत्वं
न तस्य वाच्यस्य रूपस्येव शब्दरूपस्येव शाह्यरूपसाम्याविशेषेणसम्भवात् तथाप्युक्तं रुद्रटेन स्फुटम
र्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किन्तु आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत इति प्रथमात्र
साधर्म्यसम्भवेपि नोपमासाधारणधर्मप्रयोगस्तु स्याद्धि कमलमिव सत्त्वमिवेत्यादावन्यायादिरूप

का॰
१॰
१२५
114

माविषयः । अत्र तु शब्दरूपसाधारणधर्मप्रयोगस्फुटो हि कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्तावन्मात्राद् हि तत् । एवंविति
वैज्ञानिकान् प्रतिकाव्यं तदपि नयुक्तं पूर्णोपमायाः निर्विषयतापत्तेः केचित्तु न तत्र च यथा यावदेतेन तथा हि
यत्र साधारणधर्मो द्वारेष्वत्वपमा सम्भवति प्रसिद्धम्यत्रतत्र उपमाविषयो न वा तत्र तथात्वालेपः सिद्धे
तार्थस्तु अयं पूर्णोपमाविषयो न स्यादिति यद्वा श्लेषस्योपमाबाधकत्वे पूर्णोपमा निर्विषयैव ।
स्यात् कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदित्यत्र धर्मे नोज्ञात सम्बन्धिभेदाज्ञानात्तेनार्थश्लेषस्वीकारा
दितिसमाधानार्थः ननु एवं श्लेषस्य निर्विषयत्वमसंकीर्णस्थानाभावादिति चेन्न ममेवदेवपाता ।
लमाश्रितानां निवन्धनम् । देवामरमरुज्ज्ञाभिरेको लोकत्रयात्मकः इत्यादि पद्येष्वलंकारान्तरासं
कारात् तथा हि न तावदत्रोपमाद्यवाचकप्रयोगात् नापि पातालादिना रूपकं बाध्ये वाक्यभेगात्स
तत्सम्भवेपि वाक्यभेदापत्तेरेवासंकरगोवर्धनमिति किं वयेनमनोथ्वस्तमनोभवेनयाद्येनास्य व
किं विरलक्षणानन्तरमिति उपमाश्लेषयोर्विभक्तोदाहरणसम्भवात् बाध्यबाधकभावानुगमेह
योर्योगे स्फुटारपवृत्तिरभ्युपगन्तव्यम् उपपत्तिपर्यालोचनेन उपमायाः एव वाच्यविषयोविश्लेषस्य ।
स्वरूपमेव उपपत्तिश्चैवं व्यपदेशः प्राधान्येन सम्भवति इति वस्तुतो व्यवस्थितिः माधान्यं वात्रोपमायाः ।

षस्य तन्निर्वाहकस्यैव संगतत्वात् । न हि श्लेषं विना समानशब्दवाच्यत्वलक्षणे साधर्म्ये उपमा निर्वाहके
निर्वहति उपमा तन्न श्लेषाङ्गं न । श्लेषप्रतीतिं विना तत्प्रतीतिसम्भवेन तदनुपकारकत्वादिति यदि चो-
पमाव्यवहारवारणाय साधारणधर्मप्रयोगस्तत्र उपमाविषय इति स्वीक्रियते तदा पूर्णोपमाया
निर्विषयत्वं स्यादिति तदेतदुक्तं अन्यथा पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेरिति । न केवलमुपमायाः
श्लेषबाधकत्वं किन्त्वलंकारान्तरस्यापि यथा अभिन्न सत्यगीनितगललावण्यबिन्दुके सर्वबि-
धालङ्कारस्यानवकाशात् यत्रार्थे हृदयप्रतिपादकशब्दश्लेषो विनु गाहित्वरूपविरोधाभासस्य प्रतिभामात्रवि-
षयस्य प्ररोहाभावात् । ननु अत्रापि श्लेषो लेकारश्यास्तो विरोधाभासवदिति चेत् भवेदेवं
यदि विरोधाभासस्य विरोधवत् इव श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमनमतं कस्यापि भवेत् । न त्वेवं तस्मा-
देवं विधे विषये श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलंकारान्तरं यथा स्यात् । तथा वसन्तशाक्रामणीरिति स
न्त्कलेमवंशास्त्रप्रक्रामणिरिति पारस्परिक श्लेषरूपके रूपकप्रधाने वं शाख्ये श्लेषस्तवेवं क-
लया रूपकोपयोगितया न तदङ्गमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरूपकमेव व्यपदेश्यं । नान्यः कवि-
रिव तत्त्वश्लाको देवमहत्त्वं भवान् । इति नान्यः कविरिव तत्त्वश्लाक इति श्लेषव्यतिरेकव्यतिरे

का॰
प्र॰
११५
115

कप्रधानम् श्लेषस्तत्र निर्विषो ह्यकश्चतितत्सन्निपतिते हेतुव्यतिरेकः अत्र भगवतीसन्ध्यादिवसस्तनुर
स्मरः अहो देवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः अत्र पद्ये समासोक्तिरलंकारः अभिधाया नियमेन।
श्लेषस्यासम्भवात् अर्थबोधकत्वाभावात् आदाय चापमचलं कृत्वाहीनं गुणं विषमदृष्टि
यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभांक्षीन्नमस्तस्मै अत्र पद्ये विरोध एवालंकारः प्रधानम् श्लेषस्तु
तदंगमात्रम् अत्र रोहान्तकवीनां सन्तापोत्तमरणमभितोऽद्गीतिरिति श्यामाणीपंचवनेखवधीसनत
स्त्रिमयिकम् वर्णोवेदानामखिलवर्तावीरभनाद्विषत्सेनालीनामयुनमनोपिलध्यनमा।
क्रुष्याः अत्र मदोयपद्ये कस्यालिंगस्य प्रधानस्य श्लेषागामिति श्लेषप्रतिभानमितिहेतुव्यले
छः तस्मादलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषव्यतिरिक्तं वदः किंवप्रभगासत्योवेनासौशब्द
श्लेषस्यार्थालंकारत्वमिति वचनेभवताविरुद्धेषु हानाश्रितत्वेन व्यपदेशस्यान्याय्यत्वात्
अपि च यस्मिन्विषये विप्रतिभासस्तम्भगोचरः स एवालंकारस्थानम् तथैव पल्लवाना।
श्लेषालंकारविविधमेवनाटकस्येव कविप्रतिभया गुम्फनयाहेतुनाहि तिशब्दालंकारत्व
मेवावितेनतुश्लेषार्थेपुजोविप्रलकः नह्यर्थप्रतीतिविना श्लेषस्यचमत्कारितेत्येवमवोचेन अर्थालं।

कारत्वं श्लेषस्येति चेन्न एवं त्वनुप्रासस्यालंकारता श्रवणव्याहतिविरोधादिदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात्
किंचैवोच्चारणयोर्गुणदोषयोरप्याश्रयत्वं स्यात् न चोच्चारणस्यापि तत्त्वं वैतत्त्वाभावात् शृङ्गारादौ हि स-
मुर्धादिर्गुणः कष्टत्वादिर्दोषः यच्चोक्तमेकप्रयत्नोच्चार्यशब्दत्वेन श्लेषत्वमिति तदप्यशक्यं वियो-
वक्तुमर्थीनानार्थादिशब्दभेदेऽपि श्लेषत्वापत्तेरित्यादि स्वयमेव विचार्यं चित्रं लक्षयति ना-
श्चित्रवचवर्णेना खड्गाद्याकृतिहेतवः दष यत्र पद्मवर्णानामाकारशृङ्गारेणारखड्गाद्याकृते-
र्हेतुत्वमस्मविनयापिविन्यस्तवर्णेनुमापिकालिपयः सृष्टिवेषविशेषवशेन यत्र खड्गाद्याको-
रत्वलासयंति नूष्विश्रमिति विवाहितेनाह्लिलिपिनिष्ठताखड्गालंकारत्वं स्यादिति चेन्न तादृ-
शवर्णविन्यासं विना तादृशलिप्याविन्यासाभावात् शब्दान्वयव्यतिरेकयोर्भन्नत्वात् लिपेर्वा-
णाभेदस्य लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य शब्दालंकारत्वमिति केचित् तथापि शृङ्गारादिरसानुपकार-
कस्य कथमलंकारत्वमिति चेत् कविनैपुण्यवशेन विस्मयोपकारकत्वादिति न रसहानिर्णत्वं निर्वा-
ह्यचैतत् नवनाट्यशास्त्रोपकारकमिति दिल्लाश्रु वाहिष्यते तत्र खड्गबन्धो यथा मारारिशक्र-
रामेभमुखैरासाररंहसा सामान्याथसीमारामाणांशंमेदिश्यादुमादिमा खड्गविन्यासोय

णा नालिकायां प्रथमे मोक्षाद्विविमस्य तद्र्धमारोहक्रमेणैकस्यां धारायां वर्त्तदंष्ट्रवर्णेन् अग्रश्रि
ष्ट्रेति वर्णेन ततो परधारायां सर्वो रोहक्रमेण वर्त्तदंष्ट्रास्येति प्रथमेन माक्षाद्वन्नाश्लिष्टेत दक्षिणपा
र्श्वनिष्क्रामणक्रमेण स्वस्य वामपार्श्वप्रवेशक्रमेण समन्ततो माक्षाद्वाश्लिष्टो यथा नालिकामाक्षा
द्वादथः क्रमेण वर्णत्रयमेषा गास्तिका नदयोमिति सदक्षिणपार्श्वनिष्क्रामणक्रमेण वामस्थ
घ्ववामपार्श्वप्रवेशक्रमेण वर्त्तदृष्टयम् ततो माक्षाद्वः श्लिष्टः एतद्गद्यजनकम् ततो माकारादथः
प्रोक्तवर्णद्वयेन्यसेत एतन्मस्तकमिति स्वरजबन्धो यथा स्वरसावद्दला रसनरला लिबला
रवा वारलावद्दलामलकरलावद्दलामला अस्य न्यासः प्रथमपादस्य वर्णाष्टके पङ्क्तिक्रमा
मेण विलिख्य तेषामधोधः परपादत्रयवर्णान् पङ्क्तिक्रमेण विलिखेत् तेषां तत्सङ्केतकोष्ठाप
नमार्गेण राबायादब्रायोश्वरजाकारता भवति एकचन्धोपथा भासते भतिभासा रसाभाल
हताविभाभाविसन्नाश्रुभावदिद्देवाभावयते सभा अस्य न्यासः कलिकायां भायतिसवंपत्रेति
भिमक्रमेण सतेष्क्रमणक्रमेण सहेति वर्णद्वयेन तत्सलाभ्यां कर्णिकास्याने वर्णेन प्रवेवक्रमे
ण श्लिष्टे रसाभेति वर्णत्रयपद्मगोपिदिक्चयं कर्णिकायाश्च वर्णैः पूर्वेभ्यश्लिष्ट इति सर्वतो

भद्र यथा रसासाररसासारसायताक्षक्षतायसा सातावाततवातासारक्षतस्त्वस्त्वतक्षर सर्वतो
भद्रः अस्यपादचतुष्टयोपूर्ववंपंक्तिचतुष्टयेनालिख्यते प्रतिलोमादिपाठेन सर्व एव श्लोकाः सा
म्यविलोम्यन्ते भेदानदर्शिताः येह दिशाकिमात्रप्रकाशकानचकाव्यरूपता दृश्यते तेनीरसत्वादि
ति पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा एकार्थेनेवशब्दस्य एकार्थतेति एकार्थत्वावभास
योगएकशब्देनेत्यर्थः अयमपि द्विधा सभङ्गाशब्दनिष्ठो भङ्गाशब्दनिष्ठश्च तयोराद्यो यथा अरिवधदेह
शरीरसहसारथिसूततुरगपादातः भातिसदानत्यागः स्थिरमवनितलतिलकः अत्रदेहश
रीरशब्दयोः पुनरुक्तवद्भाः सभङ्गोवृत्तो अरिवधवाईहायपनादेशान्वशिणः शरारुक्तात्स्यथानीरथ
तीत्यर्थकत्वात् एवंसारथिसूतशब्दयोः सहसेनरथिनासह्वर्ततेतुरगपादातेयेस्यार्थकत्वात्
दानत्यागयोश्च सदानत्या भातिस्थिरवतायामवगः पर्वतस्येत्यर्थकत्वात् एवंसारथिसूतशब्दयोः सा
हसेनरथिनासहउततुरगपादातस्यत्यर्थकत्वात् सभङ्गः पुनरुक्तवदाभासः शब्दमात्रालंकार
स्त्वेवोभयोरपिशब्दयोः पर्यायपरिहारसहत्वात् अभङ्गानिष्ठो यथा चकासत्यङ्गनारामाः कौतुकं
नेदहेतवः नसराता स्वमनसोविबुधाः पार्श्ववर्तिनः अत्राङ्गनारामाशब्दयोः स्वार्थकतया पुनरुक्ता

का॰ प्र॰ ११७ धीः वस्तुतस्तु यद्गते शब्दार्थसंगगनागमाः येगनाशब्दस्येतत्यतिर्वार्थ इति तत्पुनरुक्तिः तवाश्रया।
त्यभेगाः शब्दमात्रालंकारत्वेनैकस्यापि परिवृत्त्यसहत्वात् एवं कान्तकान्तेदशब्दयोः समन्ततो वि
बुधाः शब्दयोश्चद्वहेवं उभयालंकारो द्वितीयमाह तथा शब्दार्थयोरयम् ८८ यथा तनुर्वपुरजघ
न्योसौ करिकुञ्जररुचिरस्फारवरनावरः तेजोधाम महः पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः अत्र तनुव
पुः शब्दयोः पुनरुक्तधीः नहि रहस्तु तत्र शब्दस्याल्पार्थकोत्वात् अथचोभयालंकारः तत्र शब्दस्य
पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् एवं करिकुञ्जरशब्दयोस्तेजोधाममहः शब्दानामिन्द्रहरिजिष्णुशब्दा
नां तत्राभासत उभयालंकारत्वं द्रष्टव्यम् यत्तु पुनरुभयालंकारोऽत्र नेष्यते तत्तु तथापि शब्दमात्रालंका
रेष्विव तन्नैदस्यातप्रकरणेऽवश्यपवक्तव्यत्वयानन्यसंगात् उभयालंकारो शब्दालंकारत्वेन पर्यायश्चाभ
यालंकारत्वे तोप्ययमत्रोक्तः उभयालंकाराणां तत्त्वनेकोऽपि भेदः शब्दमात्रालंकारवृत्तितान्त्वप
ठितानीति सर्वं रमणीयं इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे शब्दालंका
रनिर्णयो नाम नवम उल्लासः ९ अथार्थालंकारा लक्षणीयास्ते च शब्दोपमान्वयस्तद्रुपमयो।
पमानतः तत्रैतावत्सु सन्देहो ह्युपकारपदं नीतं तथाऽऽश्लेषतस्तथा समासोक्तिः प्रोक्तावेव निदर्शना

११७

प्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती परिकीर्तिते प्रतिवस्तूपमा तद्वद्दृष्टान्तो दीपकं तथा तुल्ययोगितया
श्लेषो व्यतिरेकः प्रकीर्तितः आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च यथासंख्यमर्थान्तरन्या
सः स्यात्ततो विरोधवत् स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः श्लेषः सहोक्तिवत् विनोक्तिपरिवृत्ती च भा
विकं काव्यलिंगवत् पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चयस्तदीरितः पर्यायश्चानुमानं च विशेषः परिकर
स्तथा व्याजोक्तिपरिसंख्या च वित्तेयहेतुमालया अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्वत्संसृतिः समा
धिश्च समेन स्याद्विषमस्त्वधिकेन च प्रत्यनीकं मीलितं च स्यात्तामेकावली स्मृती भ्रान्तिमांस्तु प्र
तीपश्च सामान्यं च विशेषवत् तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः संसृष्टिसंकरौ चैव ॥
मेकषष्टिरुदीरिताः तेष्वनेकालंकारमूलभूतत्वेन सौकर्यातिशयात् प्रधानेनोपमां प्रथमं
लक्षयति साधर्म्यमुपमा भेदे तत्र साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधानेस्य
नन्वलक्षणवाक्ये सति चेत्र आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् न च प्रतियोग्यनुयो
गमावाक्षेपेति प्रसंगादुपमानोपमेये विनामस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् एवं
चोपमानोपमेययोर्ययोः समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमेति लक्षणं अत्रोपमानोपमेययोराक्षेपा ॥

का॰ प्र॰
११८
118

साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलको न तु व्यावर्तकः ननु एवं भेदस्यानुपादेयं तस्याप्याद्येपादेयलाभा
सम्भवात् न च भेदे सादृश्यात्मके साधर्म्यमिति चेन्न साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधार
णसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिबन्धनस्यानन्वयालंकारस्यावश्यम्भा
वात् अलंकारे सति तत्रापि स्फुरणीयम् साधर्म्यमात्रस्योपमानाभावादनन्वयो विभज्यते पूर्णालु
प्ता च यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकशब्दसर्वोपादाने सा पूर्णा यत्र
चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वानुपादानं यत्र सा लुप्तेति तयोः पूर्णा विभज्यते साग्रिमा
श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ८७ अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा पूर्णेत्यर्थः वाक्ये वि
ग्रहः तेनोपमानादिपदानि व्यस्तान्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा यत्र
वृत्तेषु कृद्धारणेषु समासः सा समासगा तद्धिते तेनोपमाप्रतिपादके न तु समस्तोपमानवाचिना
प्रकृतेन समासो भावात् विग्रह इति तद्गता तद्धितगतोपमाभेदः त्रिविधा पूर्वा श्रौत्यार्थीभेदात्
प्रत्येकं द्विविधेति षड्विधा पूर्णेत्यर्थः श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसम्बन्धस्य रूपा
यास्तस्याः शब्दत्वे अर्थापत्तिगम्यत्वे वार्थत्वे तेन यथेववादिशब्दानां तत्तत्साम्यत्वेन नेवार्थ

विहितस्यवतेश्रोपादानेश्रौतीत्वल्पादीनांशुद्धानांतेनत्वल्पमिमाद्विनात्वल्पार्थेविहितस्यवा।

तेश्रुप्रयोगेश्राथींनन्वयेविभागोनुपपन्नः उभयत्रसाटश्यप्रतियाविशेषात् नचवाश्चयथा।

दिशाहेः साधारणधर्मसम्बन्ध तमयत्रशब्द्यवबोध्यतेनतुनत्वल्पादिशाह्वेः श्रयमेवविशे।

षश्चेतियतोयथारत्नोशुद्धायदनेनरस्योपपन्नास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरितितत्पमाणविशेष

णान्येतेश्रतत्पमानेनतत्सम्बन्धोदयेननतुनरूपमेयेश्रन्यविशेषणस्यान्यत्रसम्बन्धबोधशु।

कत्वादर्शनादितिचेन्नशुद्धशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणसेप्सन्यत्रसम्बन्धबोधकत्वादर्शी।

नादितिचेन्नशुद्धशक्तिस्वाभाव्यादन्यवि॰ नवाद्रव्यवरत्नेषुध्यानेत्याद्दर्शनात्षष्ठीहियदनेनत

तुपमानस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरितितत्पसर्जनविशेषणतापिप्रधानेपिसम्बन्धबोधयतीति नस्मा।

समतीत्यनुपमसंदर्शप्रतीत्यानुपपन्नावसम्बन्धबोधविशेषाज्ञातार्थविभागइतिसंतव्ये नथाहि

पद्मामिवमुखमित्यादौतेपाप्तस्यातिमस्यवारमणीयत्वादेः सम्बन्धमविषयीकृत्यापर्यवसाना।

नपद्मावादिशुद्धानांधर्मिविशेषसम्बन्धपवशेषकत्वात् तल्पादिशुद्धस्यैव पद्मानन्तलसम्बन्ध

मित्यादौतपमेयपदंत्तस्यमुखस्यस्यादावुपमानमुखंपदेवतत्ल्पमित्यादावुभयत्रापिसामान्या।

का॰ प्र॰ ११९
119

तत्त्वलुप्तत्वेवाधर्यिनाविश्रान्ते द्युतेस्तुधर्मविशेषंविनाकथंलुप्तेतिप्रतीतानुपपद्याधर्मविशेष
विनाकथंलुप्तेप्रतीतानुपपद्यमानधर्मविशेषसम्बन्धप्रतीतिरितिकेचिदुपमानोपमेयभावरूप
सम्बन्धस्यश्रौतार्थत्वाभावेविशेषणतयावदन्तः तदयुक्तं साधर्म्यस्यार्थत्वात् तस्यादिपदोपा
दानेप्रतीतिप्रकाराविरोधात् यस्येवस्यार्थतयानोपमायाआर्थत्वेनस्येवश्रौतत्वश्रौतताविः
मात् किंचसाधर्म्यस्यावोपमात्वेनस्यैवश्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमाभेदोयुक्तः यत्तयदवयवासादिना
सादृश्यरूपः सम्बन्धोयएवसाक्षादभिधीयतेसएषश्रौतः तत्यादिमत्त्वधर्म्यपीतिव्याख्यानमनुपा
देयम् ननुतथापन्नुपपन्नेविभागसूत्रेणोपमायाद्योतकोपमानयोरवहिः समासः सम्भावितः वा
चयत्यादिभिः समसमासोद्वयतेयेनसमासेश्रौतीसादिस्येवेवृष्टेवेनतिसमासोविभक्त्येलोपश्च
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यनेनइवशब्देनसमसमासविभक्त्यलोपयोः सम्भवात् विभक्त्यलोपा
दर्शनाच्चसमासोऽयंवहारम्भप्रवात् नत्ववाक्यश्रौतीयथासम्भवेपिसमभेदत्वाविजयश्रीनेत्रचा
तिप्रभावप्रभवंकोतत्साधीनपत्तिकोयथा अजयश्रीरूपमेयासाधीनपत्तिकमुपमानम् नत्तुच
नीतिसाधारणोधर्मः यच्चोपमाप्रतिपादकम् एवमग्रेप्युह्यम् नवैतेषांकयोरपिसमासइतिवा

कथगाश्लेषो वाक्यगाश्चार्थो यथा वक्ति मे हरिणलोललोचनायाः कथितरूपणरूपणतारहा।
रोकान्ति सरस्मितसितस्मानने वतस्याः समितिवेतसि समदे विथने रयेञ्च्मशाद्वप्रयोगार्थो समा
सेश्लेषो यथा अमायते निर्यमकारिभिरुट्ठेतानोदिद्वैः शुभाभिरनपायमेयरूपायैः शोरिर्ध्रुमेरिव
वत्तभिः रहः सदायो लक्ष्मीविलासभवेन भुवनेश्वभार अवैवेन समासः समासेश्चार्थो यथा आ
विनश्यमानरथपथप्रथनेशुभ्रगुणगरिमगीतश्रीः स्वरतरसहप्रासभवानभिलषणीयः दि
तोस्मरतकस्य अवसरतरसहप्राइतिनपमानयोः नकयोः समासः तद्धितेश्लेषो यथा गा
म्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् अत्र गङ्गाभु
जङ्गावदिति श्लेषो नन्वत्र स्येव तस्येनेन वाध्यो वतेर्विधानात् निदाघाम्बररत्नवदित्यार्थो नेनत्वा।
त्थाप्तिसिद्धेर्वतेः प्रयोगात् नन्विदम्भेदाख्यलङ्कारनिर्णयेति निर्णयान्तर्भवति इति पूर्वमवादीः इदानी
त्वमपीत्वहाहू रसिनेवतस्मिश्लेषभवितसहेति अत्र स्वाधीनभर्तृकाकोतभेदमानाय यथावसरका
रम्भः तथा जयश्रीतथा सेवननेत्रादिवस्त्वत्पृथ्यग्भ्रविलानानाकेवविभेदविभ्यं वालङ्कारान्तनि
ष्पत्रयशोमियद्भ्रमवप्रणपेत्तणीय अत्रत्तसप्रायाम्पधानित्तमप्राधान्यगुणी भूतव्यग्रबन्तस्मा

न्तरोपमाभिधानमिति चेन्मैवं वादीः नात्र खलु कस्यचिद्धुपरामर्शो देवात्र वारुतात्प्रतीतेः अपितु वा
का॰ क्योपमामात्रपरामर्शो देवा वाकृतः हेतुश्चालंकारः अवर्णनीयसन्निधेश्चमत्कारस्य स्फुटतरत्वा
प्र॰ न्नगुणीभूतत्वमन्त्रयुवहारप्रवर्त्तकत्वेति न कश्चिद्दोषः नन्वेवमप्युदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यस
१२० द्भावात् व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिः किं वानुप्रासाद्यलंकारेऽतरससद्भावात्तेऽकारालंकारोदाहरणान्येतानि
120 युक्तानि नन्तु युद्गयात् उपमायाः इति चेत् रसादिरूपव्यङ्ग्यालंकाराणां रवेतेश्वव्यभिचारीतिनोत्रस्ला
घीयमालंकारोपमालंकारोऽयमीदृशाशयाभिप्रायेणालंकारमात्रमस्योदाहृतं तेन न विरोधका।
व्यत्रत्वलुप्यवलः एतदस्मादिकद्वसाऽलंकारायोससन्निभपद्यविषयः किमिति नोदाहृ
यत इति चेत् नचाहितत्वेनोदाहरणेऽस्य प्रसङ्गात् तादृशवाक्यस्याकाव्यत्वेनानुप
मानात् अथ लुप्तोपमाविभजनीयासावसमर्थात्त्रैकस्य लोपे त्रिधानुपमानस्य साधारणधर्म
स्य द्योतकस्य वा लोपात् उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात् द्विलोपे त्वितदाधर्मवाद्योतकयोरुपमान
धर्मयोरुपमेयधर्मयोश्च लोपात् अन्यस्य लोकस्येदृशासम्भवात् त्रिलोपेत्वेकमेकानुपमेयविना
सेषामेकैकमात्रसत्त्वे तु उपमायाः असम्भवादिति दृष्टाधत्र वयथासम्भवेनासासमभेदविधानामपि।

विभागमाह तद्धर्मस्य लोपे स्यान्नश्रौतीति द्धिते पुनः धर्मस्य साधारणधर्मस्य तद्धित समासे वा-
क्ये तद्धिते च श्रौत्यार्थ्यौ विमर्थः तत्र विशेषमाह नश्रौतीति तद्धित इति इवार्थे पूर्वविहितेन तद्धितो
सा श्रौती भवेत् इवार्थश्च वतिरेव स च तस्य सामर्थ्येकृतयानितेयधर्मसाकांक्षत्वं नियमेनानु-
पादयन्ने श्रौतीति तद्धितेन भवत्येव आर्थी तु यद्यपि वतिरूपेण तद्धितेन सम्भवति तेन तुल्यमित्यर्थानि-
मित्तस्य क्रियाकाङ्क्षत्वेन धर्मलोपेन तत्सम्भवात् तथापि कल्पबादेश्यदेशीयरवद्धत्वं रूपे सम-
वेते वतिपे वविधा धर्मलोपापे मत्यर्थः तत्र वाक्ये श्रौती यथा धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्क-
र्षशालिनः करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा अत्रामृतवद्वचः परिणामहृद्यत्वकरत्वा-
दिसाधर्म्येण श्रुतौपात्ते आह्लादपाल्लनेत्यस्य सामर्थ्याद्योपाशाहत्वेन तदर्थं विनाप्यर्थानिर्मनत्स्फु-
रत्येवच्यत इति धर्मलोपे श्रौती यथा एवमग्रेऽप्युन्नेयम् वाक्ये आर्थी यथा आकृष्टकरवालोसौ
सम्पराये परिभ्रमन् प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः आकृष्टकरवालत्वेन साधार-
णो धर्मः श्रमस्य दृष्टगुणत्वेन प्रसिद्धिरित्यर्थः अत्र तद्धर्ये यथा करवालश्चासौ रक्तस्य वा गम्ना
नेयमा विषकल्पं मनो वेत्ति यदि जीवसि तत्वतः अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती अन्यतोप

सेति समासे आर्थी विषकल्पमिति तद्धितगा आर्थी विषकल्पमिति तद्धितगा आर्थी । उपमाना-
नुपादाने वाक्यगाथ समासगा । अत्र तद्धितगा न सम्भवति उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य
वतिकल्पबादेरुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादाने ऽसम्भवात् । न वा श्रौती इवादीनामुप-
मानासान्निध्ये न तत्प्रयोगात् तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यसमासयोरेवानयोरप्याक्रो
वेति द्विप्रकारा लुप्तोपमा । तत्र वाक्यगा यथा । सकलकरणपतिवीसामसिद्धिविधुरं णोणसरा-
मकम्यम दीसद्भूरणसमस्मरसंति संभ्रमसासमानेण । अत्र श्लोके उपमानेनोपात्तं विसर्सेन-
त इदमेव कन्यकस्येन त्र कन्यसमम् तेरिसमस्यमनणामति पादे समासगोदाहरणं द्योतकला-
पवाक्यगानामेव सम्भवति सुवंचेन्द्र समोणा धमेतावत्सावर्णोपमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्धि-
तगा वेनः कल्पबादीनां द्योतकप्रत्ययानां प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासम्भवात् । न वा श्रौती तस्य
धा विभजते वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि कर्मकर्त्रोर्णमुलि । वा शादेः उपमा-
द्योतक इति वाद्युपमाद्योतकस्य सम्बन्धः । तस्य लोपे समासे क्यचि क्यङि णमुलि चोपमा । न-
न्वक्यचि विहितः धात्वर्थ कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्यैव विधानात् क्यङि केवलकर्तुरेव तद्विधाना-

त् एणशुलिपिद्विधाकर्म्मकर्त्रैश्च द्विधानात् तत्पुरुषसमासे द्विधा उद्योत्स्वयाणमपितपमानादिप
दानो समासात् तयोरादाय यथा ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना नेत्रानन्देन चन्द्रे
ण माहेन्द्री दिगलङ्कृता अत्र गण्डपाण्डुनेति द्वयोस्समासः द्वितीयायथा असितभुजगभी
षणासिपत्रो रुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटवि
क्रमदर्शनेयमासीत् अत्रासितभुजगेत्यादौ उपमानपूर्वोपमेयपक्षाणां त्रयाणामपि समा
सः क्वचिद्वन्द्वोभेदरूपं यथा पारेसृतीर्यातिजनेन समरान्तेरेसावतः पुरीयानाविविधपुरिरचनं
नारीयत्ते समरसीम्नि कृपाणपाणा वालोक्य यस्य चरितानि सपत्न अत्रापि रत्नीवस्येयासत्रो
पमानादावारेशृतिकर्मणः क्वचिद् समरान्तरेस्रान्तः पुरीयत्वेस्यु रत्नविक्रान्तः अत्राप्यधिकरणात्
नारीयत इति कर्तृः क्वचिल्लोपश्चेन्नेत्रकर्तृः क्वचिदेणशुलेभेदरूपं यथा स्यन्दिताच्चमी
कुरहरीपर्यरातिनेत्रसपुनः पाथेसवारसीविस्त्रवनीपतिः अत्र निदाघधर्मांशुदर्शीमितिका
मीणाशुलानिदाघवमांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थात् पार्थं सवारमितिकर्तरि उपमानेकर्मणिवेति
वक्तव्यम् अथद्विलोपाभजनीया तत्रधर्म्मवाद्योर्लोपे वाक्यगानसम्भवतिस्फुरद्योत्रवदल्लु

का॰
मं॰
१२२
122

वाक्यगान सम्भवति शिष्टयोर्हि तयोर्व्वे द्वन्द्वसेनाधन्यायेयोरुपादानेनतपमानावगमात् नापितद्धिना
गात्तद्धितस्यापि कल्पबोधियेन तत्स्थानि द्विलोपभावात् नापि श्रोतीश्वाद्यभावादिसम्बन्धाविभक्त
ने पतद्विलोपे किं समासग्रा ८९ पतद्विलोपे पतयोद्वयोर्धर्मवाच्योर्लोपे किं पणायथा मा
विनाविधुवतिविकृतपि सविन्नृतिरिति दिनेनतियामित्य: यासिन्नयेतिदिनानि वस्त्व एवं डः एव वृषी
ह्नन्ने मनसि यद्वप्याचारे क्विपोविधानात् तस्यैव समानधर्मत्वेन क्विपि धर्मलोपो नास्ति तथापि
क्विप्येव लोपात् धर्मलोपव्यवहार: अत एवोपमानार्थत्वेपि क्याजोत्तमपात: तस्माल्लुप्ता
नेन धर्मलोपाभावात् समासगायथा परिपंक्त्य मनोरामसु शातेश पङ्गराक्रम: सम्यगायश्च
नौ सेरा जते राम कृष्णर: अथ गजा पेकृष्णर स्वेत्तुपमा धर्मोपमानयोर्लोपे ह्रतावाक्येव दृष्ट
ते नद्धितत्स्वेवम् तपमानलोपतद्धितस्येवाभावात् नापि श्रौतोतपमानाप्रयोग इवाद्येरप्र
योगात् वृत्ति: समास: तत्र समास: तत्र समासग्रावयाघ्र एकेलनामेरोहिसिकाद्धच्यकालिया
श्कथ: स्वणाश्माल: कृष्णमसौरिस्थं भमरभमद्योणापविहासि कृष्णमसौरिश्चमितयकृष्णा
मेन समभमितिपाठ: श्यमेव वाक्यगा क्वचिद्वादुपमयासे आसेनिरासे तदा अराति विकमाला

कविकुलवर्यविलोचनः कृपाणोदग्रदोर्दण्डस्स सहस्रायुधीयति अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपा
नः कर्तैवोपमेयस्तथापि न तथात्वेन किञ्च कर्मैतेन अन्यथा क्यचो सङ्गतत्वापत्तेः तथा चा॰
त्मानं सहस्रायुधीयतीत्यर्थे तत्पमेव आत्मानमिति यथा ओदाहरणमेतत् हंसायते इत्यादौ॰
कर्तैवोपमेयः तस्य वाचकपदस्य वाक्यमेवन पर्याप्त इति विशेषणात् क्वचिदेवं सम्भवति यत्र
विदिलोपेत्पराहेपभेदद्वयं सम्भवति यथोपमानोपमेययोः रूपमानवाद्यो रूपमानधर्मयोरिति
तथापि नेहूपमायाः प्रसंगापत्तिर्नास्तीति न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् त्रिलोपे तूपमेयापीतिरक्तः ।
यलोप एव सम्भवतीत्युक्तम् असमासेपि समासमात्र अन्यथैवाधकाभावात् तथा पार्थिवः इवादेर्लो
पादिमेकविधैवसाह त्रिलोपे च समासगा ९ यथा तरुणिमनि कृतावलोकना ललित
विलासवितीर्णविभ्रमा स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः अत्र यथा मृगाक्षा
क्षेनतल्लक्षणया तल्लोचने विवक्षिते तदा नेदमुदाहरणम् यदा तु मृगलोचने इव लोचने नये
नयस्याः इत्यर्थो विवक्षिते समसमुपमानपूर्वस्य बहुव्रीहेरुत्तरपदलोपश्चानेन मृगलोचने इवेपः
पमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहावुपमानवाचिनि मृगलोचनेति पूर्वपदे उत्तरपदस्य न

का॰
प्र॰
१२२
123

स्यलोपेनमपाक्वस्यलोपेनतदोपमेयभूतस्यनयत्नमात्रोपादानादित्युदाहरणं केचिदोपमामात्रो
पादानेपित्रिलोपासम्भवति यथायमायः स्थूलिकइति स्थूलायः स्थूलनह्यवदाचारः तयमेयः तोहं
नास्तिकेवसाधारणोधर्मेनवतयोरेकमप्युपादानेनापीवादीतिमप्येते नयत्रक्यतं: ह्रवस्थावा
रस्ययः स्थूलनद्यादिवसानादितिशयोक्तिरयंनह्यपमात्रमथाद्य वसायमूलातिशयोक्तेर्निर्वि
षतापत्तेरिति नेदंवेधर्मलोपेपवनपमानलोपेद्वौ द्योतकलोपेषट् धर्मवाद्योलोपेद्वौ धर्मोपमा
नयोर्लोपेएकः त्रिलोपेनेकः इत्येकोनविंशतिर्लुप्ताभेदाः पूर्णाभेदाःषडित्येवंपञ्चविंशतिः ननु
नेन्यपमाभेदाःसम्भवन्तित्याहि एकस्यैवोपमेयस्यबहूपमानसम्बन्धोमालोपमासाचद्वि
धा साधर्म्यस्याभेदात्तद्भेदाच्च तत्राद्यायथा अनयेनेवराजश्रीर्दैन्येनेवमनस्विता मम्लौसापि
विषादेनपद्मिनीवहिमाम्भसा अत्रम्लानिरेवसर्वोपमासाधर्म्यं अन्त्यायथा ज्योत्स्नेवनयना
मतः सुरेवमदकारणम् प्रभुत्वमिवसमाकृष्टसर्वलोकानितस्विनी अत्रज्योत्स्नादीनां नयनानं
दहेतुत्वादयः साधारणधर्माभिन्नाः पूर्वपूर्वोपमेयस्यउत्तरोत्तरोपमानत्वेरसनोपमासापिद्विधा
साधर्म्याभेदात्तद्भेदाच्च तत्राद्यायथा अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थितते: म॰

भंगि तिरिव मतिर्म्मतिरिव वेशा वेशैव कीर्त्तिरिति विमला अत्र विमलत्वमेव सर्व्वोत्तरूपमानत्व
साधारणो धर्म्मः अन्वाय यथा मतिरिव स्तुतिर्म्मधुरा स्तुतिरिव सभा प्रभाव विद्या न सम्य सभेवज्ञा
यश्रीः शाक्या जेतृत्वपसपनपरथाम् अत्र स्तुत्यादीनामपुरस्तादयो भेदत्वेन तत्पतेभेदाः कि
न्तितिनोक्ताः इतिवेदक्तापव नन्क भेदात भावान् नचापि ततनेन रूपेणाकिन्नोक्ता इतिवेदैव
वैविध्यसहस्रसम्भवात् सर्व्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात् नपमानोपमेयत्वैकस्यैवैकवाक्य
गोचनन्वयः नपमानानुरथवश्लैरायपयैकस्यैवोपमानोपमेयपक्षेभेदापवारनैवोपनिवध्य
तेसोनन्वयः तेदनउक्तं नपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽत्रनेदयइति श्रुतिरायश्रुनौस्थैश्रुपमेया
मेयमेवाभिधेसम्बन्धाभावायवनिवद्धोहिसमासात् यद्वासमासयोगात्रिवं वनेनतत् अनन्व
यः सम्बन्धाभावः सर्व्वार्थाः उपमानान्तरेणोपमेयमिमैनेति एवकारोत्रैविशेषाविशेषविसं
रणार्थः एकवाक्यगेहेतिविपर्यासोपमाथावनेनायनत्रशेदिवाक्यमन्वथाभावः नेतः नकेवलो
भातिनिनांनकामिनिनस्विनीसेवमिनस्विनीव यावद्दिलासाधुयलाम्यवासालिनदिलासाथ
वनहिलासाः अत्रहमाविशेषादिभेदाद्वेदोपवारः विपर्यासउपमेयोपमानयोः ४२ नया

का॰
प्र॰
१२५
124

रुपमानोपमेययोर्विपर्य्यासः उपमेयोपमानभावः अर्थाद्वाक्यद्वये एकवाक्येन तथा सम्भवा
त् मुखमिव चन्द्रः इत्यसमिति नान्याभिव्यक्ता प्रतीयद्रूपत्वात् उपमेयोपमेति योगिकी संज्ञा विप
र्य्यासस्यायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः यथा कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा
विभेव तनुः धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृत
स्य समेन यत् समेनेम स्य सद्रूपकरूपेणोत्पतितोषः येन प्रकृतस्य सम्भाविनोऽर्थसंसमेन सम्भावि
नाम सद्रूपकतद्रूपतया यत्सम्भावनं तदुत्प्रेक्षालंकारः इत्यर्थः सा चेयं देवतादि सम्भावनात्मद्द
एकरूपतयात्मसम्भावनेन तदुत्प्रेक्षालङ्कारः इत्यर्थः सा चेयं देवतादि सम्भावनाभेदात् द्विप्रका
रा न द्रष्टव्य द्रष्टव्येत्प्रेक्षा यथा तन्नेषु यास समन सदनेजाति वैरानि वायोमिन्द्रो हिन्दीवर दल द्रुशा।
तम्ममीमांस्य सद्ध्यः नीलः प्योतिश्र समभ्रमनपावकं का ते निहंषाल गलामनं लालितनवत्र्यस्मा
दयोः पद्मलक्ष्म्योः अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलिंगनं यथोक्तं हर्षहेत
कलङ्गनं तत्तदात्मेन सम्भावितं स्वरूपसम्भावने यथा लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं न
भः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता अत्र गमनमानं तमसो व्यापनादिलेपनादिरूपत

यासम्भावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्षेय अत एव तत्प्रसोलपनकत्वेन समयोग्यत्वमिति लेकाः सर्वेषा-
मत्र तु पाले स्थिवादित्वाविवेकेलपन मात्रे स्यवोक्षेदणात् एवं फलाद्युत्प्रेक्षात्वगुहनीयाः समस-
वेद्यत्वभेदे कोनदत्तु क्वाचसपायः भेदेवयुक्त्यसंबयस्तु कविषतिभानिमित एवामलेकारी
नमस्वारसिकः स्यादेतदुरूपादिविषयपिवैविमाभावात् ग्रव संशयः समन्दे हइतिलक्षण-
भेदोकोनदेनाक्रौवृत्तिविभागः ननुभेदोकोयथा प्रथमातोएतः किं सर्वलक्षणेगेः समभिरि-
क्षणाएतः किं सर्वः प्रमरतिदिप्तो नेषानियते क्रानोतः किंसादात्म्यहि ष्वद्रनो साविति स्थि-
समालोकयुतोनोविहृष्यतिविकल्पान्मतिमतः प्रथमानोएतनाही नो सन्देहे समन्तु रगलादी
तिवैयर्थ्याणितदात्प्रयेहुक्तानिसवायेवातिरेकालंकारः नस्यसन्देहानन्तुपापन याते नेवव्य-
पदेशाविरमानू ननुभेदाभेदेनभेदे कोनिश्चयगाभयवायेलोक्तोनन्वनिश्चयापिनोक्तिनकि-
मस्यापि सपवपकाः नेषणेन कृतएव भेदोक्काविति विभजनात् निश्चयानस्यापिनन्नस्त्वा-
हैविस्मानुभावात्र यथा शक्तुः किंकलकाः सरोसिज मेतकिं स्वम्नुरथगतम् लोलितस विला-
सव वने श्रवमिति दृश्यावितिनिश्चितं श्ररतः नोकिंभदाभेदे नाधमपादितः प्रतीयमानवटोपप

का॰
प्र॰
१२५
125

पितामहे वैविध्याभावादिति स्वहाराण भेदानुक्तो यथा अस्यास्सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चंद्रोनुकां।
न्तिप्रदः शृंगारैकरसः स्वयंनु मदनो मासोनु पुष्पाकरः वेदाभ्यासजडः कथंनु विषयव्यावृत्त
कौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः अत्र ब्रह्ममानसप्रजापत्योर्भेदः कस्य
पिनैव धर्मस्तु क्रमम् तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः अभेदोतिभेदारोपः बीजेनत्वातिसाम्यं
शाह्लादपिमज्जनया ह्यारोपविषयस्यापितत्त्वात अभेदस्थापनाच्चरूपकृतभेदस्याविवक्षितइति
नापन्हुतावतिव्याप्तिः तदेतद्विविधं सावयवं निरवयवं तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेश १
वर्त्ति च द्वितीयेन शुद्धमालाभिन्नार्थे लक्षणमाह समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ९
आरोपिता आरोप्यमाणास्ते सर्वेपि यदि शाब्दा आरोपविषयवत् शाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तु
विषयं नाम रूपकम् समस्तवस्तु आरोप्यमाणो विषयः शाब्दप्रतिपाद्यो यत्रेति व्युत्पत्तेः आरोपि।
ता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वयस्थलेनाव्याप्तिः यथा ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणा।
धवला बिभ्रती तारकास्थीन्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकेयम् द्वीपाद्वीपं भ्र
मति दधती चन्द्रमुद्राकपाली न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन अत्रपादत्रयेणा।

त्वादिशुभस्पर्शादिकं समारोप्यमाणं सर्वदेशाद्दे नन्विदं रूपकोदाहरणं न युज्यते साधकबाधक-
काभावेन रूपकोपमयोः सन्देहात् सन्देहसङ्करलक्षणस्य सङ्कीर्णविषयत्वादिति चेत् भवदेवं यदि तत्
न च समस्तवस्तुविषयेण स्यात् रात्राव सम्भावात् नयनमापरिग्रहेन रात्रेरेव प्राधान्यात् सा
न च यपवस्मात् श्लोकोऽस्य यस्मिन्नेकदेशविवर्तिनम नेदस्योदाहृताः तथा वैयत्रके वै
दात्रारोप्यमाणशाद्धायात्ताः कविदर्थसामर्थ्यादवसेयाः तदेकदेशविवर्ति एकदेशविशेषण
वर्तितेनेति सूत्रार्थः तदा जपारणानेतरपकेरक्रणतस्य मण्डलगालश्च रसमस्तस्तवीवि सह
साधारस्य होद्धेरिति सेणाभ्रयर्षणं तः शुरत्वमारोप्यशाक्षे मण्डलाग्रलतायनायिकात्वे वि
भ्रमतायाः प्रतिनायिकत्ववारोप्येनशाक्षे किन्तः शुरतारोपसामर्थ्यादेवावसीयते अतः शु
रैत्मसामेवोविस्मात् अन्यथा तस्यापर्यवसानात् अतएकदेशविशेषणवर्तिनोऽदेकदेशवि
वर्ति साङ्गमेतत् साङ्गं सावयवमेतत् तत्प्रकारद्वयवादित्यर्थः साङ्गत्वमनेकरूपकसङ्क
लायः एकस्मिन् रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात् अङ्गाङ्गिस्पष्टत्वात् निरङ्गं शुद्धं य
था करेणावाणिविनिन्दिन यानि गीतेयनिश्वयन्तस्वीकालेऽस्ते स्फजमपि प्रवनः प्रश्रयतियतः

ग्रन्थिःसंयमितःस्वपितोतरह्रोविख्याभिनवांशुहासोहारःसेकंहृदिमनसिजःप्रमल्लतिलकाम्।
अत्रश्लेषमात्रेतिकमारोपः श्लिष्टसाङ्गरूपकवैविध्यान्तरमाह मालातुपूर्ववत् यथैकस्यबहूपमा
नयोगेमालोपमातथापकस्यानेकारोपेमालारूपकमित्यर्थः यथासौंदर्यस्यतरंगिणीत
रुणिमोत्कर्षस्यहर्षोद्गमः कांतेःकार्मणकर्मणर्दरहसामुल्लासनावासभूः विद्यावक्रगि
रांविधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रियावाणाः पंचशिलीमुखस्यललनाचूडामणिस्सा प्रिया।
नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः तत्परम्परितंश्लिष्टेवाचकेभेदभाजिवा ९५ नियत
स्यनियतस्यारोपणावस्थप्रतीतिस्तस्योपायः कारणंयः परस्याप्रुवस्यारोपस्तत्प
रम्परितंरूपणंनाकार्यकारणभावरूपापरम्परासंजाताचेतिवागादितिकेचित् वस्तुतस्तुनै
यतारोपणस्योपायोयत्र आरोपणंविनायदारोपणंनसम्भवत्येवेतियावत् एवंभूतःपरस्यान्य
स्यारोपस्तथा एवंरूपकरूपणानेनतत्परम्परितंकार्यकारणभावरूपापरम्परासंजाता
चेतिव्युत्पत्तेः श्लिष्टस्यादिनेदन्तद्विविधं तपायभूतेरूपकेआरोप्यारोपविषययोर्वाचकेस
श्लिष्टाश्लिष्टरूपत्वात्समर्थः तत्राद्ययथा विद्वन्मानसहंसवैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युतेदुर्गामा

गुणनीललोहितस्मितत्वीकारैर्वैश्वानर सत्प्रतिविधानइदं विजयप्रागभावभीमप्रभो साम्रा
ज्यवरवीरवत्सरशान्तवैरिव्यूहश्रेः क्रियाः अत्रमानसमानसंस्त्रोगविशेषणइत्याद्यारोपहेतुक
रात्ताहसत्वारोपणम् तत्रचारोपविषयीणयारोपणीययोर्द्वयसमेवविशेषयोः अप्रधवतामात
सम्बन्धेवैवाभिधानं एवमग्रेऽपि एवसारोपहेतुकेस्तयोद्याद्यारोपणमिति ननुअप्रधसम्बन्धपरि
हेतुर्भसद्भवयाशङ्क्यालङ्कारत्वाभिमतेकेवलत्वेनतयावाप्रधपरम्परितत्वभयालङ्कारोद्गत्येत्यन्तेइ
तितदवसरएववक्ष्यमाणक्रमो विमान किमित्यार्थालङ्कारमध्येपठितमितिचेत्सत्यमेतत्तत्तां
थापि अप्रधापवादकरूपकमिमलङ्कारसर्वसकारादिप्रसिद्धनुरोधेनोक्तन्तथाप्रसिद्धाकिंवी
जमितिचेत मातुसमासादीनांसार्थने इदेहितैरेकदेशविवर्तीसम्बन्धेतिद्वितीयेयथा आत्मनजाय
ऊच्चारसम्हवहलोसत्वविपजुरिथेः सर्वाङ्गिःकस्वालवणसहसोलीलोपयानोप्रियः सङ्ग्रामान्त
सागरप्रमथक्रोअविथीमन्दरोराजतनाजातिवीरैवरिवलितीवेदथयथलेभुजः १ अत्रजयाहेमिन्नमा
हवाद्यसजज्ञरत्वारोपसतिभुजेष्वालानताद्यारोपयोग्यनेरदमदासयुतमेदव्यर्थपरम्परितमाल
रूपे अत्रमालारूपमपितद्रूपत्वं तत्रश्लिष्टवाचकेयथा अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः

का॰
प्र॰
१२७
127

स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् अत्र वंश्लेषेणैव वंशो वेणुरिति भेदाभावान्नियता निरव
यवं निरवयवं वयस्यास्यैतन्मनिर्वर्तितं कौतुकम् अयं पवम् अयमस्य हृदयस्य भवान्मन्मथमूर्तिरेयं तिवत्।
मेघालोकचूलिकेयं अत्र लोकशब्दे हि एवं बलिपदेनानोपमानसङ्क्रमः परम्परितेन चारोप्या
रोपो विषयान्तरेऽपि नालोकारान्तेऽपि सम्भूय एव वैविध्यप्रकर्षोऽयं यकृतानाम् एवं मालारूपणान।
योऽपि द्रष्टव्यं यद्यपि परिणामात्मकमपि रूपकं भवति यथा किसलयकरैर्लतानां करकमलैः का
मिनां मनो जयति नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः इत्यादौ तथापि न तादृग्वैवि।
त्र्यमिति न पृथग्लक्षितं प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः प्रकृतमुपमेयं निःकृष्य।
असत्यतयाऽवस्थाप्यान्यदप्रकृतमुपमानं यत्साध्यते सत्यतयाऽवस्थाप्यान्यदप्रकृतमुपमा
नं यत्साध्यते सत्यतयाव्यवस्थाप्यते सापह्नुतिः सा च शाब्दी आर्थी चेति द्विधा तत्राद्या यथा अवा
प्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि अमुष्येयं म
न्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि अत्र कलङ्को नैवायमिति
शाब्दोऽपह्नवः आर्थस्तु वक्रोक्तिभिर्भङ्गीभिर्योऽवलोक्यते न तु नञादिपदोपादानात् यथा वत

सविकियुरेनमपपवैरस्मरस्पृष्टियविरूद्धवेस्मिन्नागिलोकेनयाहि नपवनसरूकाेभा ि
भूकृत्यामूलेनघ्नतिविवृणुवेमनेनोत्किनकालकृदम अयच्छलशाहृवलान्नसभक्त्याणोसदृक
रालिच्छपिनसकालकृदः सचारधतिघ्रतीयते क्वचित्रानिलास्विद्भृत्याहृवस्यान यथा यघुच्चि
ह्लावण्यान्वनसरासि व्यवेन्मरगाहशाः स्मरः शावेमुक्तः सदुजवनभागनिपतितः यद्दगागगलो
मघामपिश्चनानापिहृदयेभ्यावाश्चमसंयपरिलामितिरोमावलिवृः अयस्मशाशलुनाम्नावलि
वृः परिणमतीतिपरिणामसशहाधुवन्वायेरोमावलिः किन्तुमशिवेतिशतीसूनपवभरूपा
नेरावृत्य यथा रेहेनेकेनाकृमितसालेसा श्रेषः सवाकूपकस्मिन्नशोनकार्थेतामेवन परिह
तिसहानामेवशुद्धानोमेकहन्ननगाफलहयसाधनयघ्ननकार्थप्रतिपादकता साकव्ययेषः यथा
नदयमयेतदिग्यालिसेनयाक्रूरुतेनरा नयतितियतेनिद्रामुद्राप्रवर्ततेवतिवक्रियाः रवयतिन
णेवेरावारयवृत नकर्मनवनवतलः सेतनः शृङ्गोविभातिविभाकारः यत्रविभाकरत्नाभारामवि
शाखामानेलश्रुतितभयान्मुस्येयमयन रत्नादीनिवाक्यानि नवायाहितीयार्थस्पष्टनिरुवेणशाकु
नोयंसंयोगासीनामभावनश्चाभियायाश्चनियत्नणान ड्याप्रपिवाव्यवान परोक्तिभेदकैः स्मि

ह्येः समासोक्तिः परमप्रकृतिम भेदकानि विशेषणानि श्लिष्टानि अप्रनीकार्थानि तेन प्रकृतार्थ

का० विशेषणवाच्यमात्रशाद्बस्य श्लेषमहिम्नायप्रकृतार्थके न वाक्यनाप्रकृतार्थवचने समासोक्तः

प्र० क्तिः सन्देयणार्थं उपाक्तिः मात्रग्रहणाद्युत्रविशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वेन हि दासुः तस्य श्लिष्टत्वा

१२८ त् तथा लोहितोपगतभवाहृष्यसजीयकामितलासो नयतु कौतुकाद्दविरहेणाहृन इन्दुला

128 णसा अत्र विशेष्यवाच्यनो नयलक्ष्मीशाद्बस्य परमप्रकृतार्थेन नास्ति श्लिष्टत्वेनोपलक्षणम्

उपमागर्भादीनामपि सम्भवात् यथा विलिखति कुचावित्यादावितिमर्वीनाः प्रकारान्तरम्

न्यायपरोक्तिरिति परशाह्वेन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतेनाविवक्षिते तेन यथा प्राकरणिकाद्वि

शेषणसामर्थ्यादप्राकरणिकाश्रयते न त्वपि संसद्यते तत्रापि वैविध्याद्विशेषणात् अप्रस्तुतेनेन

भावाप्य यथा समस्तसकलोगत्यादि प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य भङ्गस्याविशेषणसामर्थ्यात् प्रकृतस्यास

मृत्यस्य प्रतीतिरित्याहुः नन्वप्रक्रमे प्रस्तुतेन प्रशंसनीयत्वेनस्याप्रकृतान तेनाप्रस्तुतेनेत्यभिधाना

ह्याभावात् स्तुत्यप्रशंसायां करणेन समासोक्तिपदे श्लिष्टविशेषणमात्रपरम् निःशेषलाभ्रमुव

च्यत्व सम्बन्धित्वोपमापरिकल्पकः ४७ यथाप्रकृतमात्रेणासम्भवत्तत्सम्बन्धेनोपयोगोपमा।

कल्पितेनापर्यवस्यति सैका निदर्शना दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् सा द्विधा अवां-
न्तरवाक्यभेदे तद्भेदेन तयोरारोपो यथा क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः तितीर्षु-
र्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् अत्रोडुसागरेति तितीर्षुरस्मीत्यस्यासम्बन्धार्थं कल्पनयानडेप-
नसागरतरणवन्मन्दीयमत्या सूर्यवंशवर्णनमसम्भावितमित्युपमायाः कल्पने अत्रमायथा
उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा-
द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् अत्रासमलीलाद्वहनस्यासम्भवात् वारणेन्द्रलीलासदृ-
शीं लीलामित्युपमायां पर्यवसानम् एवं दृष्टान्तो द्वौ हरणवाक्यार्थवृत्तपमाक्षेपकः इदन्तु पदा-
र्थमात्रमिति व्याख्यानमनुचितम् अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्य नारोपकत्वात् यथा मालारू-
पापि दृष्टान्ते यथा दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् मे-
रुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रि-
ययैव तु योपरा यथा क्रिययैव स्वस्वहेत्वान्वयाद्दृष्टान्तत्वेन भावरूपः व्योऽपरः सापरा निदर्श-
ना यथा उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चार

का॰
प्र॰
१२९
129

माकस्य प्रतःपत्तत्यर्थः अत्र पदेन यत्प्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सम्बन्धेन पदप्राप्तिः तुप
स्य कारणस्य च तथा सम्बन्धः पतति पदप्रतिपाद्य युथा पातकिं यथा प्रतिपाद्यते तथा वलाघवे
सम्बन्धेन पदप्राप्तिः पातेहेतुर्यथा हेतुकरणस्य सिद्धि हेतुत्वात् पर्यवसानात् निरूपणात् समिति अप्र
स्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ९८ प्रशंसा वर्णने सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः प्रस्तु
ताश्रया प्रस्तुतप्रतीतिहेतुः एतत्स्थालक्षणस्य बीजस्य समासोक्तावतिप्रसक्तमिति निवारयति।
अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपो अप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः स
मासोक्तिरिति विवेकः ता विभजते कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य वच
स्तुल्ये तुल्यस्येति पंचधा ९९ सेयमवतरते कार्यादिपंचके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादेर्व
चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति पंचधा स्यादित्यर्थः तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णने यथा याताः
किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे
मयि लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया
सूचितः १ अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोसीति कार्ये प्रस्तुते कारणस्योपपादाभाविमरणोत्साहः।

स्तयास्थविरः सावचनेकिंशब्दः प्रमाह इतिनिकारणप्रस्तावः कारणप्रस्तावेकार्यवचनेप।
था रामराम स्तुतानपारयतिमोहव्यापिहूणोस्थिताः कृष्णेभेजयमाकुमारस्संविवेनोत्याणिकि
प्रस्यते इर्थ्यत्राथशुकस्तनारिभवतेप्रकोष्ठगेः पंचशाखिप्रस्यानवलोकास्तनवलभावेकेका।
माभाषेते अयस्यानोद्यतुंभवेतेतानासदृसेवनदयः पलाय्यगताः इतिशास्त्रपलायनेका
रणप्रस्तावेतस्याभावणरूपंकार्यमुक्तं सामान्यमुक्तं विशेषवचनेयथा पतत्सम्बत्वाके
यत्कमलिनीपत्रकेणवारणीयमकुकामिणीरिसमस्तसंततः सूर्यवत्समात्मापि प्रयत्नपूर्वले
युक्रियायविलयमादीयमानेशतेः नयोदीयशाताममसेनुद्दिनेन प्रातिनोतः सुवं सुवनेशा।
तामसस्यानेपत्र सम्मान संभावनाभवतीति सामान्यश्रुतत्वकृपविशेषस्समनविशेषा।
भिहितः विशेषोप्रसूते सामान्यवचने यथा स्वस्तुतं सुवाच्यजलप्रमाणेनेकरोतिवेरप्रतिया
नेनेनयः तत्त्य इति विशेषणाविशिष्टवाविनासर्वेषामपिपिलक्षणस्यश्रेषाभावेपिसाहश्य
मात्रमेववाप्रकृतापेनदेहवनानत्र्याद्यायथा शुक्लाहपिप्रविवलोद्यदित्यादिदेपयायास्य।
द्रुप्रेणयेनेनमहानोपिस्यात् प्रभवद्गरोत्वद्गपीवप्रमितोहशीयकेनापिदक्ककटिनाशट

घोत्कमेन प्रवर्तमानत्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्कमेन तिविशेषणत्व ब्लेषा सद्गरूपोप्रति प
त्तिः नच श्लेषोपात्तविरुद्धावबोधकः शब्दप्रयोगे सति विलीयमाना इति स्थायात् प्रविसर्गपस्थितेः स
न्तुरूपमात्त्योपानैवा पस्थितेः स्लेषमनेकप्रसन्नत्वम् प्रथमोपस्थितेवार्थ स्तनप शा मानानु
द्वितीयो यथा येनास्तभ्युदितेन चन्द्रगामिनं क्लान्तिरवासलवमनेश्वरेपत प्रतिकलमेव नवघनस्य
वेपादः प्रहः त्रेणे नेनरत्नृक्षितेयोह्रितनं किलसृष्यासे नासत्वागत्व धनजस्यथामतापिमवतोध
द्यामविविस्फूर्जसे प्रत्रविषाणवादिववन्दूपदनस्मिह तृतीयो यथा प्रादायपरिवारितः स
रितोसूत्वभ्यः किंतावदर्शितमनेन दुरापभावेवत्तारेहते ववरूपावदहनेह्रतेवपाताल
कलिकद्दरेविनिवेशितव प्रत्रश्लेषाभावेपिमाहत्म्यमाश्रेणा सत्वरूपात्वोपः यथा वाम
मकोटिलसनयनेनिवारयतशाशीघ्रागतिशीलयन्मकाथ्यां कुरुभावमाविद्रसितेप्याद्रस
मयुराजय जयामप्रमहाविलासरसिकं कोलस्त्यासादितोनायं नन्द्विनिलागरीजनस्सनुः
वारैस्समाह्वकथ्यते इयं चार्थिया क्लिष्टशब्दार्थप्रतीयमानार्थानत्वारेप्यानेणकाविन्यतो
यमानार्थारोपेण कवित्वप्रभेदेननरथ्यारोपानारोपाभ्या तत्रायो यथा प्रेयरागः स्य

मितभुवनाभोगपातालक्षेः पौरोणाणादिदृष्टिः बहवोलदृष्टेनैव क्रमेनेश्वरोरिक्षः कथ
मपि भवेदृष्टे वा तदानीं कोनाम स्यादेवं दर्शनेन लोके नैव समकल्पः द्वितीयो यथा का-
स्तं भोः कथयामि देवदत्तं के सोविदि प्रदेशे वैराग्यादिवृद्धीन्साधयितुं कस्मादे
देवदत्ते वा मनायवदत्तमण्डगजनसर्वात्मना सेवितेन श्लाघापि परोपकारकतनेय मार्गस्थि
तस्यापि मे श्रयवाघ्रशा खोटके सन्धा प्रता प्रारयितं स्वादिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमा-
ना प्रारोपः तृतीयो यथा साक्षेवार्समत्ता विपर्ययविधित्तकारणयोश्चापलं दृष्टं स्मात्तदवि-
स्वत्तत्त्वपरहठन्कि भूयसाक्रनवा सर्वविस्तृतेयानसिभ्रमरहृदे वहारेणायापि सावेतः श्र
मकरोनिषेध्यनश्चितिवानः पृष्ठग्रहः ग्रन्थस्तितोरसत्यविपर्यासः श्रमकुरत्वे वट श्रवाद्य
स्यश्रमरस्ये सत्याभावहेत्वेनेवाख्यानिनवृत्तहेतवः मदस्तत्त्वमस्तुतसर्वने हे सांगतितदे
शे प्रतीयमनश्रुतघाय्योत्पापेत्ताकरणवापलत्वभ्रमरासेवनदेहत्वरेवेतितदं श्रपनात्याद्गेः
पयोत्तिर्निवीयायवसानेन प्रकतसपरेणायम प्रतनसयरत्वने यद्यथो होवकल्पने
९ः कार्यकारणयोश्ववपोवोपर्यविपर्ययः वितेयातिशयोक्तिस्मायकतसयापमेयसमा

कां० प्र० १३१ 131 मेनोपमानेन निगीर्य्याध्यवसानेष्टर्वीयसीगुङिः सैकातिशयोक्तिः यस्मिन्नदेवबल्लवस्तेन।
विविक्ताकारवत्त्वेन परत्वेनाध्यवसीयते सा द्वितीया यस्मिन्नर्थे यदि शब्देन वा यद्यर्थोक्तौ कल्प।
नमर्थात्सम्भावितोऽस्य समालम्बना यस्य कार्यकारणयोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्य
यो विपरीतः कारणस्य शीघ्रकारितां प्रतीतये सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तयः तत्राद्या यथा क
मलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातप।
रम्परा केयम् यथा वा समकलशोपरमम द्वयं तिमिरस्तोमससैसससहावासः विपतित
शावलवल्लीशिवशिवक्क लमेघमर्गासौभाग्य द्वितीया यथा अन्यल्लउहतन्वंग्रणविग्र
कावितर्ङ्गः एकान्ता सामासामस्तूपग्रावननीरे इत्यर्थे ग्रणहो इ स्त्रष्टे तृतीया यथा रा।
कायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः तस्यास्त्वलसा साम्यपराभवमवाप्नुयात् चतु।
र्थी यथा हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन चरमं रमणीयम वल्लभलो
चनविषयं त्वया भजता प्रतिवस्तूपमा १०१ सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये।
स्थितिः एकस्य सामान्यसाधरणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्व्यवस्थि

त्तिः अर्थोऽस्य हृद्भेदेन अभिन्नपदस्य द्वन्द्वत्वात् सा प्रतिवस्तूपमा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमा।
नत्वात् अथ द्विः दुपेश्चमेतो कोपलक्षके मालानुरोधात् सा च द्विधा अमालारूपा मालारूपा।
च तत्राद्या यथा देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेषा न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरू
पाङ्कितं रत्नम् अत्र परिवारपदं न परिभोगयोग्यमनयोरर्थान्तरन्यासाद्वा दृष्टान्तत्वमित्येके कथ
ममति न चाविमनयोरेकार्थतयात्तयान्तमित्यपरे अन्या यथा यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भु
तं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः लवणमम्भः सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता।
अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यचतुष्टयेनोपादानान्मालात्वं वस्त्वर्थवाक्ये वा।
पमेयवाचि दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ २ ॥ एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्यपृथ
गेण सर्वेषां प्रतिबिम्बने दृष्टान्तः दृष्टोऽन्तो निश्चयो निर्वाहको यत्रालंकारे इति व्युत्पत्तेः स च।
द्विधा साधर्म्यवैधर्म्यरूपाभ्यां भेदात् तत्र साधर्म्येण यथा त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनो।
भवज्वलितम् आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुमुदं कुमुद्वत्याः अत्र साधर्म्यस्य प्रतिबि
म्बमेवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः वैधर्म्येण यथा तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिक

मालिनीघनः मतः परेषांविशारदानामस्तुहृदयतत्ववातेस्थिरतांहिमांसवः वैधर्म्येविपर्ययेसा
का॰ धर्म्यपर्यवसानमितिदृष्टान्तालंकारस्तं सकृद्वृत्तिस्तुधर्मस्यप्रकृताप्रकृतात्मनां सैवक्रिया
प्र॰ सुवह्वीषुकारकस्येतिदीपकम् १०३ प्रकृतानाप्रकृतानामर्थादुपमानोपमेयभूतानांधर्मि
१३२ लोधर्मस्यक्रियादेःसकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादानंयत्तदेकम् एवास्यसर्ववाक्यदीपकत्वे
132 नप्रदीपसाम्यात् कारकस्यवह्वीषु क्रियासुसकृद्वृत्तिरेवोद्दीतीयंदीपकं इतिशाह्रं प्रक
देनेनोक्तप्रकारद्वयवद्दीपकमित्यर्थः आद्ययथा किवणाणधणंणाआणफणमणीकेस
राइंसिहाणंकुलभालिआणथणआकुत्तोछिप्पन्तिअमुआणं अत्रच्छिप्पन्तीतिसकृदुपा
त्तम् कुलपालिकानांस्तनानामुपमेयाः अन्यथास्विद्यतिकूणतिवलतिविचलतिनिमिषि
तिविलोकयतितिर्यक् अन्तर्नन्दतिचुम्बितुमिच्छतिनवपरिणीतावधूःशयने अत्रवध्वे
तिकारकस्यसकृद्वृत्तिः मालादीपकमाद्यंचेद्यथोत्तरगुणावहम् गुणावहत्वमुपकार
कंयथा संग्रामाङ्गनमागतेनभवताचापेसमारोपितेसप्रामेप्रतिपक्षक्रियाथनिवहस्तासाद्यता
मासादितम् कोदण्डेनशराःशरैरशिरस्तेनापिभूमण्डलेतेनत्वंनृपतेत्वया सिनयश

यशसा लेनापि लोकत्रयम्‌ स्पष्टं मालोपमादीनां बहूपमानसम्बन्धान्नापरो विशेष इति त्रेनेल
दितार्थेन मालादीपके सुष्ठु ग्रथितम्‌ तत्र रोहणमपकार्योपकारकतया परस्परं संसर्गेण
मालाभावापन्नानां सकलानि देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति नियतानां सकृद्धर्म
स्सा पुनस्तुल्ययोगिता १०४ नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा यो
र्मः सकृदुपादीयते इति शेषः सकृत्सदोपादानादत्र प्रतिस्वभिन्नाधर्माः एकस्यैव वास
वेशोपादानेनात्र नातिप्रसंगः तत्र प्राकरणिकानामेव यथा पाण्डुक्षामं वदनं सरसं हृदयं
तवालसं च वपुः आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः अत्र प्रकृतानां विरहिणीव
दनादीनामेव धर्मेणैकेनाभिसम्बन्धो यथ मेउपात्तो न तूपमानोपमेयधर्मस्तथा अप्राकरणिका॰
नामेव यथा कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोः दृशोः पुरः का अमृतम
मृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य अत्र कुसुमादीनामवर्णनीयत्वादप्राकरणि॰
कानां कुमुदादीनामेव धर्मस्तथा पूर्वार्थे का पथ्यमपायितेपं तत्रार्थे प्रतिहतत्वे वापायत
पमानानामुदसम व्यतिरेकसम्भवः अन्येषामुपमेयस्यातिरेको विशेषणाधिक्यसम्भवातिरे

कविशेषणाधिक्यस्य व्यतिरेकः केचित्तूपमेयादुपमानस्य तूपमानादुपमेयस्याधि
का॰ क्यस्य व्यतिरेक इति लक्षणं कथमन्यथा क्षीणः क्षीणोपि शशी भूयो भूयोभिवर्धते सत्यं ।
प्र॰ म विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्त्ति यातन्तु इत्यादि संग्रहः यत्र तूपमानभूतस्य शशि
१३३ नस्तत्कर्षः दोषोपि प्रत्युत हेतुरिमाहुः ननु गृहणम् श्रेयो येन स्योपमानतानतदाधिक्यवाप।
133 मेये यौवन एव विवक्षितम् तस्मादुपमानस्योत्कर्षव्यतिरेक इति किंवद्वः यतेविभजते हे
तोरुक्तावनुक्तौ नाम त्रये साम्ये निवेदिते १०५ शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत्त्रिरष्टतत् व्या।
तिरेकस्य हेतू उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च तयोर्द्वयोरनु
पादानमित्येकः प्रकारः अन्यतरानुपादानेन त्रयः प्रभेदाः प्रथमस्येव द्वितीयस्येव उभयोरपि हेतो
रनुपादानानान नदैव चत्वारो भेदाः तेषु प्रत्येकं तदा साधर्म्यस्य कथितिवादिना शब्दशाब्देः प्र
तिपादनात् क्वचित्तुल्यादिशब्देनार्थशक्त्या क्वचिदुभयाभावेप्याक्षेपेणेति द्वादशभेदाः
ते प्रत्येकमश्लिष्टशब्दाश्रितत्वे चतुः विंशतिभेदः सत्स्वर्थः तत्राश्लिष्टभेदेषु हेतोरुक्तौ शाब्दे सा
म्ये यथा असिमात्र सहायस्य प्रभूतारिपराभवे अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयस्य महाधृतेरत्र

णोपमानेनश्रुतस्योपमेयेसहाधृतित्वं वापक्षधर्मोत्कर्षहेतूनां वा ग्राह्यसाध्यग्राह्यसोपसंश्र
यैव नश्रुतमात्रस्य सहाधृतित्वमात्रस्य वाद्युधारेपि वाक्यमेणानुपादाने हेतुत्वानुपादानभेद
त्रयेपि पाहोपस्य भेदत्रये द्रष्टव्यम् हेतुद्वयोपादानमपवाद्यस्यामिययथा अस्ति साध्यसहायो
पि प्रमाणात्रिपपाभवनेवास्तश्रुतस्य नवहगवीयचनेलिथिः अत्रवलाधिवतिरिमार्थेप
स्याम् अत्रपूर्ववदादानुपादानभेदत्रये द्रष्टव्यम् हेतोरुक्तावेवावाल्लिमेसास्यथा इयहनय।
नाहासीकुनामरसम्भिया आनेनैकेनाकुलंकेनानयनीलेकलंकिनम् अत्राकलंकिनां।
कलंकिनेअतिरेकहेतुसमुपाते इवादीनां हल्यादीनां वाभावान् अदिलेपोपमान् आ
त्रैवहेतुमनुपादाने भेदत्रये पूर्ववद्द्रष्टव्यम् नवानिमभेदमायातपमायाशकनीयः नयस्य।
दिशाह्रस्यावपणकेन यादनिरेकेणाविषयापहारात् अत्रोश्रपभेदेशुहेतोरुक्तापाह्रस्यो
पेस्यायथा नित्येद्विपनयासमर्पिवद्याहुदनिषेविताः अतिशयाह्यगुणस्यास्यनाम्नबद्ध।
हु रागुणाः अत्राश्रिताहोगुणशाद्ध नद्वयस्यातिगाद्यनभेगुरोनवनकर्षोपकर्षहेतुरत्र
पान्नेइवाश्रुवनिरितिशाह्यसोपमे अत्रैवहस्यचन्दनुपदानभेदत्रयेद्रष्टव्यम् नैरवार्थसाम्य

का॰
प्र॰
१३४
134

यथा अखण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपतिः न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागत
अत्र कलाः शिल्पाः कलावैकल्यतदभावौ हेतू शब्दोपात्तौ न त्वाक्षेपलभ्याविति
मोपमेयगतयोरनुपादाने यथोक्तविषये यज्ञात्वेण्मणेलन कलावैकल्ये नकर्षनिकर्षहेतू न
मात्वेण्मणेलन कलावैकल्ययोः प्रत्येकमुपपत्त्यनुपादाने नोक्तिरयं परिभाव्यतीय अ
यमेव मालारूपो यथा हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः रविवन्न चा
तिदुःसहकरतापितभूः कदापि विदितोऽसि मुखवन नेषु वाल्लिष्टे साम्ये यथा नित्योदितप्रताप
न त्रियामामीलितप्रभः भास्वतानेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः अत्र भास्वतेति प्रताप
तिवत्स्विष्टम पूर्वार्धेऽपात्तं हेतुद्वय रवौ हेतुत्वल्पादिशब्दानां काभावादयोऽनिमेवोपमा अ
नौपम्यं पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववन्नम निर्दिश्येन यस्मादिशब्दाभावेऽपि श्लिष्टत्वं विषयालेना
पमाक्षेपादम्यो भेदसम्भवतो यथा स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं बिम्बप्रभाध
रमकृत्रिमहृद्यगन्धं यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनाना
म् श्लिष्टोक्तियोग्यपदसमुच्चयपादानेऽपि एवंजातीयका भेदाः सम्भवन्तीति तेनेयं दिशा

द्रष्टव्याः निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया १०६ वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षे-
पो द्विधा मतः वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वादवचनानर्हस्य यो निषेधः स आक्षेपः निषेधो
निषेध इवेत्यर्थः प्रकृतस्यानिषेधेप्ययोगात्तस्याविधेयोवे प्रतीतेः तस्य प्रयोजनमाह विशेषाभि-
धित्सयेति वक्ष्यमाणविषये वक्तव्यवक्तव्यमनुक्तविषयेति प्रसिद्धत्वे विशेषः विषयेन व-
क्ष्यमाणेति न च वक्ष्यमाणो विषयिन्स्यायायथा ए एहि किंवि कीएवि कएण णिक्किव भ
णामि अलमहवा अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सं अत्र विरहजेनेति दे
हेप्राणनिधायो वक्ष्यमाणो निषिद्धः उक्तविषया यथा ज्योत्स्नामौक्तिकदामचन्दनरसः शी
तांशुकान्तद्रवः कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः अन्तर्मानसमास्त्वया
प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्करव्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे क्रियायाः
प्रतिषेधेपि फलव्यक्तिर्विभावना १०७ वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तं वस्तु
तस्तु कारणप्रतिषेधेपि कार्यवचने विभावना न च विरोधः स्वाभाविकस्य कारणान्तरस्य वा
विभावनात् तदाहरणं कुसुमितलताभिरहताप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टापि परिवर्तते स्म

का॰
प्र॰
१३५
135

नलिनीदलहारीभिर्लोलितामप्यहर्षेणतमा विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः अखण्डे-
षु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषु सत्सु कार्याभाववचनं विशेषोक्तिः अत्राप्यप्रसिद्धकार्याभावहेतौ
पर्यवसानाद्विरोधाभावः सा च त्रिधा अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च तत्राद्या यथा
निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नालिंग-
नतोऽङ्गनासा अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे सत्यविशिष्य वक्तुं शक्यतेऽपि नोक्तमित्यनु-
क्तनिमित्तेयं तत्रोक्तनिमित्ता यथा कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै
मकरकेतवे अत्र कर्पूरदाहसाधर्म्येण दह्यमानत्वे शक्तिमत्ते प्रतिभासकरः शक्तिमत्ते इति परमार्थ
पक्षे तु स्मरस्य भावस्तिरोधानं प्रायात् भगवतो भवस्य नाम मनोभूर्वा कोपेन व्यापेन सारभावः
निजाय दहनदोषदग्धामपि स्य समस्तजने नाधिकवीर्यतातिं इत्यादिनि घटदर्शनात् अत्रावार्यवी-
र्येन शक्तिमत्ते कार्याभावरूपहेतुरुक्तः अचिन्त्यनिमित्ता यथा स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुम-
मायुधः हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलं अत्र तनुहरणेन बलाहरणस्य हेतोर्विशिष्य व-
क्तुमशक्यत्वादचिन्त्यनिमित्तेयं यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः एकास्त्रिधाव

सस्मितेवसितिविद्धमद्यदेवहृदिघृष्टविडशोवन्धुगीहशुंवतापंवसंसंदरसंवरतिवृद्धलाचैवोद्धुष्मरण
वविनयेनवलीलयाव ॥ स्पष्टं सामान्यवाविशेषोवातदन्येनसमर्थ्यते यत्रसोर्थान्तरन्यासः सा
धर्म्येणेतरेणवा ॥ १०४ सामान्यंयदिविशेषेणसमर्थ्यतेविशेषोवासामान्येनसोर्थान्तरन्यासः द्व
योरपिप्रत्येकसमर्थनेहेतुसाधर्म्यवैधर्म्येवेतिवस्तुःप्रकारोयमित्यर्थः तत्रविशेषेणसामान्य
समर्थनेसाधर्म्येणयथानिजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेवभातिविपरीतम् पश्यतिपित्तो
पहतःशशिशुभ्रंशङ्खमपिपीतम् सामान्येनविशेषसमर्थनेसाधर्म्येणयथा सुसितवस
नालङ्कारायामित्याहि विशेषेणसामान्यसमर्थनेवैधर्म्येणयथा गुणानामेवदौरात्म्याद्धु
र्योधुर्योनियुज्यते असंजातकिणस्कन्धः सुखंस्वपितिगौर्गलिः अयमपूर्वइत्यादिसाधारणपन्न
सामान्येगौर्गलिरितिविशेषः वैधर्म्यंवस्फुटं वैधर्म्येणाविशेषेणस्यसामान्येनसमर्थनेयथा
अहोहिमेबह्वपराद्धमायुषायदप्रियेवाच्यमिदस्तुपदृशम् तएवधन्याः सुहृदांपराभवंजगत्य
दृष्ट्वैवहियेक्षयंगताः सामान्यविशेषभावनूपपादनीयः विरोधोसंविरोधोपिविरुद्धत्वेनयद्व
वः वस्तुगत्याविरोधाभावेपियद्वयोविरुद्धयोरिवाभिधानेसविरोधः पर्नैविभजेत जातिस्मा

का॰
द॰
१३६
136

त्वभिन्नजात्यादेर्विरुद्धस्याश्रयणस्थितिः ११ क्रियाद्रव्याभ्यामयं द्वयोः क्रमेण विनिर्देशः जात्यादे
रितिजातिगुणक्रियाद्रव्यैः विभिरिति गुणक्रियाद्रव्यैः द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्यां यद्यपि गु
णानामपि जात्याविरोधस्सम्भवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोधएवचविवक्षितात्तु गुणस्त्रिभिर्वि
रुद्धः एवं क्रियाद्रव्याभ्यामिमपि द्वयं तदयमर्थः जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्वा गुणनिरूपित
स्त्रिधैव भेदो भावाच्छिधा एवमेते पि तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा अभिनववनलिनीकिसल
यमृणालवलयादिद्रव्यदहनराशिः इत्यभिमतप्रतिद्रव्यविरहव्यथातस्य हि वियोगपविपा
ते अभिनवनलिनीकिसलयमृणालादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः वियोगातिशये न गौणत्वा
तदभासता एवमग्रेष्वपि जातेर्गुणेन यथा गिरयोप्यनवनतिपुञ्जेन मरुदप्यचलभगोप्य
गम्भीराः विश्वम्भराध्यतिलघुनरनाथ तव अन्तिके नियतम् अत्र गिर्यादिजातीनामन्तवनम्रा
दिगुणेर्विरोधः वर्णनीयातिशयकृतविवक्षया परीहारः विश्वम्भरेति मन्त्रनायकादिहरण
जातेः क्रियया यथा येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधरस्तीक्ष्णस्सोप्यन्तरं सन्ततेवा
कि मुपि सहे पराभी मातिव तेषां संगरसङ्गसक्तमनसा राज्ञां त्वया भूपते पांसूना पटलैः प्रसा

धनविधिर्निर्वर्त्तितेकोऽल्पकम् अत्रधारणायरज्जातेरनुरागस्नेहद्रवाग्निक्रियाभ्यांविरोधः लोहित
येक्षणएवर्थकनाद्विरोधः एवमग्रेपिविरोधः शुद्धः नीहारास्यागुणेनविरोधइति एवमाख्यान
म् अन्तरहरणानुसंगान्त पातेल्लूठेणयथा स्वजनितजगदिदमवतिस्वसहरति वहलवेव
योनियतम् अयमस्यख्यातः शापरोजनार्द्दनः सोपिविचमिदम् अत्रशुद्धरत्नजातिर्जनार्द्दनेनद्र
व्येणविरोधः गुणस्यगुणेनयथा सततेशुसलास्मकोवस्वनरगहदकमेवटनयान्द्रुपतस्त्रि।
जपत्नीनांकठिनाभवतिसतिकाराः लभेजस्वजकुमाराः अत्रकठिनत्वकुमारत्वयोर्विरोधः।
गुणस्यक्रियययायथा येवलमपिप्रबलवदनेदहतितरांमानसेसततविदाम् परुषमपिसुज
नवाक्यमलयजरसवदमोदयति अत्रपेवलत्वपरुषत्वयोर्गुणयोर्दहनमोदक्रियाभ्यांवि।
रोधः यथा वामदुग्धानः श्रीहर्षस्य सर्वेतःपरुतपववनेनेपायस्तोनगनेरेनिवद्धसेषोः हयस्तोपिसु
नयोर्नभाजनेकोयमालिख्यनमम्लिनः क्रमः अत्रादर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभाव अजभा
ननत्वाभ्यां तद्रूपयातिरिक्त स्येवगुणशाहेनविवदणगत गिरयश्चादिनपैवोदाहृतम्।
गुणस्यद्रव्येणयथा क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोसौयन्मार्गणानर्गलशातपाते अभ्यवमेव

का॰
प्र॰
२३८
137

जलदाभिजातः स्वभागीव स्तनमसूर्वं सर्वः अत्राम्भोजलदाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चादि
द्रव्येण विरोधः क्रियायाः क्रियया यथा परिक्षुद्दातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्म
न्यस्मिन्ननुभवपदैर्यो न गणवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकारः कोऽपि न
जडयति च तापं च कुरुते अत्र जडयति च तापं च कुरुत इति क्रिययोर्विरोधः क्रियाया द्रव्येण
यथा अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति श्रितोऽस्माभिस्तृष्णाकवलितमनोभिर्जल
निधिः इदं को जानीते निजकरपुटीकोटरगतं क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः
अत्र पानक्रियायाः कर्मीभूतेन जलनिधिना विरोधः यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन द्रव्य
विरोधोदाहरणत्वमुचितं तथापि केवलवर्णानुरोधपरतया समर्थितोऽयं द्रव्यस्य द्रव्येण
यथा समदमनेन नमदजललिप्तं तरंगिणीपरिष्वंगात् दितिलिटदनलकं न यति तद्द्र
व्येणाद्भुतरूपगापि कालिन्दी अत्र गंगायमुनयोर्विरोधः स्वभावोक्तिर्लक्ष्यते स्वक्रि
यारूपवर्णने ११ स्वस्य च तस्य सा जातिश्च तन्त्वनतत्साश्रितत्वमात्रमात्रम् अत्रेन साधारणरूपमेव
लिनैलिख्यामि: रूपश्लेषेन वर्णैः संस्थानेनोच्यते तदाहरणं पश्चार्द्धेग्रीवसाधित्रिकनतिर्वि

नन्वेद्राहयितत्तांगणस्थैः श्रीरामसत्वाग्रनकाल्यग्रवसरासिमब्जोमृलिस्यग्रांविसृय धासग्रासाभि
लाषात् नवरथ्यवलीन्मिथ्यास्तु एषास्तुरेणो मन्दं शृहायमानो विलिखति शयनाङ्गयितः।
कान्त्येण ग्रथाप्यमाध्यगतयोः क्रियासम्यानयोर्वर्णनम्। आजस्तुतिथुवेतिन्द्वास्तुतिवो
धृक्ष्वरन्यथा शुवेतिंद्वावगतौ यस्तुतो पर्यवसानं स्तुतेर्वा श्रुवेवगामोनिन्द्वायोपर्यवसान
मव्याजस्तुतिर्वाच्यमित्यर्थः कयश्चमयोरनेनाभिधानमिति चेन्न आद्यप्रस्याजेन स्तुतिरि
ति नवायायथा हित्वा नाशुषोयवर्ध्यमनसां मनुष्ये मौलिः पयोलहावतिनमेतेरणान्नरमा
त्सन्यमसद्ग्रप्रते यत्स्वागतं तु धृतराष्ट्रवपुःसेरस्याश्रिवार्थिवः प्राप्यते सागाकृतावसानुनम
पितेयं वयस्याः स्थितिः सम्बन्धस्तायथा हे हे लाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधेना
स्ति त्वत्सदृशः परः परहितार्थानेनयद्दीनवतः स्वच्छन्तासाकमुनेपकारकटनावेस्त्रवल्कश्च
यशोभारमादद्द्नेकेराषिकृपया साहाय्यकं यन्मया अत्रापकारकत्वेनापपर्यवसानं
साहसोक्तिः महार्थस्य बलाद्देकेंद्विवावकम्। १२ शाहृशात्यापकार्थाभिधायकेप
देयत्सहार्थान्यवलान्यनेकार्थाभिधायकं सम्सहोक्तिः वेद्यमेवोसहगच्छन्तरमालोचनम्।

का॰
प्र॰
१३८
138

प्रस्तुतस्यैवावगाभिगानम् यथा सद्दृष्टिप्रभामणिमालिंदीप्रभासामवर्णीसङ्क्रमाणिवल्ल
पद्विवाहयागगलति तद्दृत्तद्दृअविष्वणीयतधेद्वृगीयमहृअनगुत्तहापदीर्घलालीवि
दासा अत्रदीर्घनादीनां प्रासादिभिरन्वयः सातादेवप्राहः दिवसादिभिस्तु सहान्वयव
लान् विनोक्तिः स्याद्विनान्येनयद्यान्यः समेनतः सत्तु शोभमानो नेतरेणाशोभनः स्याद्यः ते
नैकेनाविद्धिना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः तत्राशोभनत्वे य
था अरुचिर्निशया विना शशी शशिना सापि विना महत्तमः उभयेन विना मनोभवस्फुरितं
नैव चकास्ति कामिनोः शोभनत्वे यथा मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारभोगप्रतिभाप्र
भाप्रगल्भः अमृतद्युतिसुन्दराशयोयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः अत्र मृगलोचनव
याद्युतसहृद्विशेषेण न च विनानेरन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रगल्भत्वेनन्दमन्दताविषयत्वं
हृपान्वशोभनत्वमुक्तं परिवृत्तिर्विनिमयो योर्थानां स्यात्समासमैः ११२ परिवृत्तिरिति ल
क्ष्यालङ्कारः निर्देशः सर्वा वाच्यार्थे एवाहेतुदर्शनात् अतोनलक्ष्यलक्षणमेदेहः समासा
मैरिति विशेषः विनिमयोहिकेनचिवस्तुनादत्तेनकस्यचिदानम् तत्र कश्चित्समेन सम

स्यकाविदसमेनसमस्य श्लेयसमपि स्थिताक्वाचि येनैनोनमस्यकाविद्यमेनन्यूनमस्य इति विवि
धेयमित्यर्थः समासमतेवोपादेयमनुपादेयताभ्याम् तथा गुडपंचकथा ललनानामेतासामप्रदिक्कोन
कस्तूमानानामरूदयेमतेलासेदलापायति म्लशामामहोमसमम् ललनाल्लवधमानामदृदृदशा।
मालयसदृसाददनायिम्बाधिभ्रमिरुदितमोदृख्यातिकरम् अत्र प्रशमार्थे लासेनोपादायनम
समस्यामादस्य द्वितीयार्थेवेतपादेयतया ननमयादशाभ्रापि व्याधीनामनादशामेतानस्याम
नानाविनिमयः अत्र यथा नानाविधप्रहरणैर्नृपसंप्रहारे स्त्रीकामशरानागानिनादवतः।
प्रहारान् दमात्रिवेशविसरोणवस्त्रम्हरेयेनिविमलम्भपोरम्भोविधिवितीर्णं अत्रोभयमथाव्हे
न्दरयान्नानाप्रहाराणां विनिमयः प्रत्यक्षा इव यत्र भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः तद्भाविकं स्या-
न भाविक इति इदानीं क्रमेणास्य स्वरूपविरोधः भूतभाविनो यत्र प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षत्तयावि
धीयन्ते तद्भाविकं भावः कवेरभिप्रायोऽतिसुव्यक्त्यादिप्रतीतिविपक्वात्मनोऽतिशुतयोरित्यर्थः तदु
दाहरणं आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम्
अत्र सर्वार्थे भूतस्याञ्जनस्य ननगर्थे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतयाभिधानम् काव्यले

का॰ प्र॰ १३९ 139

गे हेतोर्वाक्यपदार्थता ११४ अत्र विवक्षितविवेकेन हेतोर्वचनं काव्यलिंगमिति लक्षणं।
वाक्यपदार्थतेति विभागः वाक्यार्थतापदार्थत्वे स्पष्टः तत्र वाक्यार्थता यथा वपुःप्रादुर्भावा
दनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे नैवाहं क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् अग्रेप्यहमनतिमानि।
सवानत्र वाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः अनेकपदार्थता यथा प्रणयिसखीसलीला-
परिहासरसाधिगतैर्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्र-
मुपक्षिपतः पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः
न चायं वाक्यार्थः शस्त्रमुपक्षिपत एतावन्मात्रस्य वाक्यार्थत्वात् न च वपुषि वधाय शस्त्र-
मुपक्षिपत इत्यस्यापि न वाक्यत्वं विशेषणत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वेन वाक्यार्थस्य हेतु-
त्वमिति एकपदार्थता यथा भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपानिप-
रंपरां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे अत्र महामोहे तत्त्वालोकोच्छेदि-
त्वे हेतुः न च समासादेकपदार्थ एव अर्थान्तरन्यासो न तस्य तयापनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यं

वसानम् इदं तस्माद्वादेवदेवविभक्त्यादिना हेतुतयानपनिबन्ध इति ततो भेदः पर्यायोक्ते
विनावाच्यवाचकत्वेन यद्रूपं वाच्यवाचकभावविभिन्नेनावगमनव्यापारेण यथोक्तरूपस्य
वस्तुनोभिधानेन न पर्यायोक्तं पर्यायेणभंग्यन्तरेणाभिधानात् ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विष-
य इति ततो भेदः तदाहरणं यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता मदेनैरावणमु-
खे मानेन हृदये हरेः अत्रैक एवार्थः ऐरावणस्तु कौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया
मदमानाभावात् तयोः स्थिरीकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्झितेत्यभिधायेव प्रतिपाद्यते सैव
देवोच्यते तदेव मन्दमेव ध्यानाव्यानेन प्रकारयोर्भेदात् एकरूपेव वस्तु निप्रकारभेदेव कथ्य-
स्मादिति वेद्यं यथाप्रोक्तं गणविवलति निर्विकल्पकसविकल्पकयोरेक एव वस्तु धीस्वाभ्यां वि-
षयीक्रियते न तु न ययोः निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनापि विषयीक्रियते भिन्न-
वैसत्त्वष्ठवाविषयको हि निर्विकल्पकं भिन्नवैसत्त्वष्ठवप्रकारकं न सविकल्पकमिति
तदानेवस्तुनः समयत् समयत्समन्द्रिद्रियोगानन्यते सेवाति भावः तदाहरणं मुक्ताः केलिवि-
सूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणा

का०
प्र०
१४०
140

हृताहाभिमवीजगोकिंतयुग्थः कर्षति केलीशुकायहि डडवेनेशु भोजनन्दयते स्मन्यागालीलाथे
नम् अत्रविहद्वशनस्य शुक्राहियतमेत्लाहियामः महतोबोपलक्षणम् ११४ महतोयडे
पलक्षणमेगभावोथीहरणेनोयेनटम्पदाज्ञमिमर्थः अदाहरणे तदिदमरएयगस्मिन्नश
यथवचनानुर्पलानवमनोतिवमन्वाहमदायस्मकारगदः तवरामः अथैतामष्टप्रणमहाना
मोहएकुकायावर्णीनीवतयोगे नवाचरामगतनस्साहाति शायपवबमनकारेनिहानेतस्यप्रथा
नवाहिहिवितेनराज्ञावाश्रुकिं विषयोयमलेकारस्त्रपदेशाइतिवाच्येनत्यवीरोरसः प्रधा
नम् नेसहाङ्गनान तनिमाइहेनावेकस्मिन्नप्यालम्बनकरभेवेन सपुरुषयोगेसौ तन्मिइहे
नानस्यप्रत्नतस्यकार्यस्यसाधके समाथावतस्तात्तयोकारणयोरूपपालानमयनतुल्य
कत्वेपाः इतिविशेषः उदाहरणे इन्द्रीरः स्मरमार्गणाः प्रियतमोहरेमेनामन्नकेगा
छेप्रेमनवेवयोतिकठिनाः प्राणाः जलेनिर्मलम् स्त्रीनैर्घविरोधिमन्मथः स्वहृद्यका
लकतानोतोल्लमीलामस्वामूनवाः कथंतुविरहः सोढव्यशरश्रेशुठः अत्रस्मरमार्गणपा
वविरहासहत्वेकुर्वन्ति तत्तोथकेप्रियतमहरस्थितमापातम् पञ्चपञ्चाक्लक्षणस्य

म । अत्र कालकूटस्य वत्सनाभकस्यानेकत्र वासेऽप्येकत्र किंचिद्विशेषिनोक्तम् । न केवलमत्र
वास्तविके लौकिके नारोपितेऽपि यथा विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत अधुना हृदये
ऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते अत्र प्रयोजनकालनिर्देशः स्फुट एव रागपदार्थस्य तोष्ठे लौहित्या-
त्मकत्वाद्धृदये त्वभिलाषात्मकत्वेन भेदेऽप्येकत्वसंख्यावसानादैकत्वविवक्षाविशेषः श्री-
लैवेयस्य जनितेन न्दतासवते मध्यभागः पश्योप्रज्ञालस्तरलगतय स्मिश्रितालोचनाभाम यो-
नेवत्सः ऊवसविवक्तामहितीयत्वमासेन ज्ञायागुणविहितमयः कल्पितोयावनेन द्वि-
तीयो यथा नत्नाणासिरिसहोग्ररस्म्प्रणहरणासिद्धि अर्धमकरसंविवाहेऽपि प्राणाणिव
सिअन्न सम्मवाणेन अथन्न सम्मवाणेनेति प्रयोजनकालनिर्देशः अन्यस्तेता यथा अनेकमेका-
स्मिन्क्रमेण यद्वर्तते सोऽन्यः पर्यायः अनर्थः पूर्ववदाख्येय तत्र भवतस्थैर्य यथा मधुरिमरुचिरं व-
चः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमेव हालहला-
विषं तदेव अत्रैकस्मिन्खलवचसि क्रमेणामृतविषजनविषकथनेव प्रयोजकनिर्देशः क-
रोगपर्ये यथा तन्हेहेनर्नभित्तिसन्धिरमिहेल आवकाशोहिवः सोयमेन्नेरतोवर्तिकरिणामे

नाचनाभावतः सखल्वोस्य मलयनिःकलमिह संगीतिकं यो विचित्रामाश्चर्यं दिवसेहि ज्ञो।
यमियतो भूमिसमारोपितः अत्रैकस्मिन्हि जितत्वं द्वन्द्वस्याक्षिप्तपुण्ये नैकदिवसे निति श्रेयो।
जनकनिर्देशः अनुमानेन तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ११७ पक्षे सत्त्वं सपक्षे सत्त्वं हेतिनेसपत्ता
विपत्ताद्व्यावृत्तेति त्रिरूपयुवार्देनः साधनं व्यापकमभिमतस्य पक्षेः योगपक्षवस्तु दोव्याप
कस्यान्वयव्यतिरेकवत्त्वं साध्यं तदुभयवचनमनुमानालङ्कारः यथा यत्रैता लहरीचलाचल
दृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः तच्चक्रीकृतचाप
मञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः अत्र भ्रूक्षेपसा।
धनस्यानुरागस्य साध्यस्य वचने प्रयोगश्चैव पताश्च चक्रीकृतचापसदः शेरा धावदि नश्वार
त्वादि विशिष्टमनोभवाः सततं नियतममी भेदाः प्राकलदृष्टव्यापारकस्थानकत्वादि
ति नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनेन सम्भवति यत्रासित्युतिष्ठतिवा वैयापितामि।
त्यादि नक्रत्वसामान्यतएव तदुक्तं ननु विशेष इति चेत् साध्यस्य पूर्वं भागेनादर्शो वै विज्ञा
भावादिति विशेषोक्तेर्यन्मात्रकृतेनरुक्तिः परकल्पसः साकूतेस्याभिप्रायेकृतक्रियायां हि

स्यात्र वस्तुतस्तद्गुणत्वाभ्युपगमे सत्यतद्गुणः ११८ अन्यत्कृष्टगुणेसाश्रयत्वस्य योगा
तद्गुणस्य स्वरूपवागास्तोर्यरूपेति स्वाश्रयस्यान्यवस्तुयन्त्र दयकारमेवासादयति स तद्गु
णाभ्रमणे न स्याश्रयस्य तस्य गुणोऽग्रेति गुप्तेतमौलिनेव स्वंतरेण आदिनयनसेवव स्व
नः प्रतीतिः यत्र त्वन्याश्रयादिनवत्स्यसेववस्त्वन्तरगुणापूर्वितानन्तेनाभेदः उदाहरणं वि
भिन्नवर्णागरुगुग्गुलेनत्स्वयं स्वराख्याः परितः स्फुरन्ति मा रत्नैः पुनर्यत्र यावत्र वेला मानिन्यै
वेश्मकरीरनीलैः अत्र तद्गुणत्वं रविविम्बगोपवनयोगरुगुग्रन्थतस्य तद्रूपेत्यापावहारित्वमपि
नोपत्वात्स्वगुणत्यागात्तद्रूपतया प्रतीतेः एतेन यत्केनचिद्विधाव्याख्यातं स्वगुणत्यागानन्तरं पुनस्त
स्मिन्निति तद्गुणः तदनन्तरं यत्र प्रकृतस्य व्यालीनत्वं तुमेत्यनिकथनं प्रकाशविरोधा
त् नव्यगुणहर्षैकथनेन वत्तद्गुणदपगमेऽपतनात् अनेनैव मतस्य त्रैस्यासौवद्समालोक्य
रेखादृश्येत तद्गुणत्वाभावप्रसंगात्स्वनदिति यत्प्रकृतस्य स्वकीयरूपस्याबाधितः तद्रूपानुहा
रे च्छुदस्यतस्यादतद्गुणः नदिति प्रकृतमित्यर्थः अस्याश्रयस्य तस्यान्यस्वलगुणयोगेऽपि
यदि स्वगुणप्रकृतेः प्रकृतस्य गुणानान्नुहरणं तदातद्गुणः उदाहरणं धवलोऽसि जहा

का॰
प्र॰
१५२
152

भिव्यक्त्वात्तद्धि भिन्नपमस्त्कार्येभिप्रेतिद्धि प्रयं गाग्रवसियमिद्धिग्रपमर्दग्रगिणाद्धिजोनरिक्तेसि॰
ग्रमातिरिक्ते मनस्यभ्युनस्यापिनिकृनवबलात् उनयोर्भेवोसाद्वरणं नच प्रक्तोसुस्यदयसंचो
ग्यत्नप्रकृतमस्य हृस्यप्रोतानिवृद्धनसैवाविर्वोदितत्वात् एवंवाप्रस्तुतेनाप्रस्तुतस्य प्रकृतमि
वा॰ प्रकृतमिव प्रकृतनमप्रस्तुतस्याप्यतेसामान्यभावप्रवृत्तत्वात् तथा वाप्रस्तुतेनप्रस्तुत॰
रूपानवद्वारणवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपानुद्वावेवप्रकारः यथा गांगमम्बुसितमम्बुया
मुनेकज्जलाभमुभयत्रमज्जनात् राजहंसस्तवसेवमुष्भूतावीयते नवनवोपवीयते मुक्तानाय
देषोपतेराजदेमसप्ताकरणिकत्वेप्राकरणिकसस्तुलयोपमानतयोपपादनीयं वाक्य
मात्रविश्रांतेनकदाचित्तदुपपत्तिः यथायथासाधितेकेनाप्यपरेणत्तदनन्यथा १४९ तथे॰
वर्णनीयितसमाधानमितिसूत्रतः यथार्येनोपायेनतथान्येनोपायेनस्पर्धः तथाविकेना
पिकथापटस्त्वेयेनोपायेनयथासाधितेनतदन्येनकश्चात्किंगीभूततया तदुपमेनैवोपायेनतो
तन्यथाविनाशयनेसमाधानमस्पर्धः प्रथमसाधितस्यबाहुतोभ्यादर्शितहेतुत्वात् तदाहर
णं सहसान्तरङ्गं मनसिजेनेवीर्यतिदर्शितवयाः विद्रूपनस्यजयिनीतास्तमेवामलोकश्च॰

षस्य तस्माद्दूरणे महौजसो मानपनायनाविलाय त्रुष्टतः संगतिलक्ष्यकोटेयः तसदृताल
स्तनभेदहत्रुनिः श्रियाणि वाच्छलनस्तुभिः समोहितम् अथ महौजस्त्वादिविशेषणानप-
गानभिमतमीयत्नायाभिप्रायकाणि न च वाच्य सखण्डाग्नेस्य दोषताभिधानं हर्षोसिद्धि श्रुत्ना
ष्टत्वमिति निर्दोषाभावमात्राकथाकृतालंकारमध्ये पठितोयमिति एकतिष्ठत्वे न च बहूनां विशे-
षणानां तु क्रोडादूरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि तत्र अनुभवसिद्ध न च दोषाभावत्वमात्रमिति स-
प्रलापः वयं तालोचयामः नाट्येशाकविशेषणोपमासेव्यलंकारवस्तुवृत्ते अथ हाधोत्रविरा-
हस्येति विशेषणतयाप्युपपन्नत्वेन भवसिद्धत्वाभावाद्धि विस्मयस्य चानुभवसिद्धत्वात् यथा पुष्टे
ष्वनिपलविच्छपवेनेशपादो आलोकि भुक्तयनभिमतं वस्तुरूपं निरुद्धतम् ११८ न हि स्व-
तमस्फुटस्य प्रकाशः तथा वा स्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथं विदधत मध्येकेनापि परिदृश्येन
साध्यारोपात् किं नैवमपह्नुतिः प्रकृताप्रकृतयोः संबन्धास्वीकारात् अथ तत्तदभावात् न च
मध्यमगुरुच्छत्रानेन प्रकाशस्य सम्भवः इति समग्रभेदादेवापह्नुतिभेद इति वाच्यं एवं विधे
ऽपि विषये साम्यसम्बन्धे पह्नुते रेवोपगमात् न तु यत्रापह्नुतिवाक्यं सादृश्येनापि एवं साध्यारोपात् किं

का॰
प्र॰
१४३
143

सादृश्यार्थमेव तस्य यथापह्नवोपह्नवः सापह्नुतिरिति वेद्य तयोर्भयथापह्नुतेरेवोपगमान प्र
ताङ्गः साम्यायापह्नवो यस्याविशेषानपह्नुतिः अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नेवापह्नुते
रिति तदाहरणं पौले इयतिपाद्यमानगिरिज्ञाहन्नोपह्नक्षालु सेडो मोवाहिविसस्थुला
विलविधिश्यासेगाभङ्गाङ्कुलः हाशे केयन्नहिनावलम्यकरयोरिसाविवानस्मितशीलानं
शुरमान्नमएऊलगणेटम्यावनाहुः पिवं श्वयश्लकवेशूर्वसानिकेकशूपनयायहमापुरा॰
नकारणानयाप्रकाशनाटपलपितस्वरूपाविनिश्यानोक्तिप्रकाशायतं वयंवशलकवा॰
पश्चर्प्याप्रकाशितारुष्ठावगतिलयोः पोनकारणाकताप्रकावेन नापह्नुतेतिश्यानोक्ते
तियम् किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा॰
मता ११९ नाहं क्वलेश्याप्ताहायोत्र वक्ष्यहायकिंचिकोष्यमेसन्नवन्नलस्यानस्याः॰
वक्ष्यहायकल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणं अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहाय कथकल
नहतिवेत प्रमाणान्तरेणावगतस्य वस्तुनः पुनः प्रादस्य प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभा
वात पृष्टमपृष्टं वेति द्विधाः कथनं हि किंचित्प्रश्नपूर्वकं किंचिदप्रश्नपूर्वकमित्यर्ह वि

यमिमर्थः । नविहेभ्यपिविधेयवस्त्वलङ्कारस्य प्रतीयमानत्ववाच्यताभ्यां प्रसङ्गे हि द्विविध तत्राद्य
स्वैकपदेनवस्त्वलङ्कारस्यप्रतीयमानतायथा किसासेयेषु सासविपमनवयेतुसरेनः किमे ।
कान्तेयेयंवरणकौस्तुभंपुद्गलकौस्तुभमन्तः विसातनार्थंशरणे किमभिलषणीयवा
करुणापरसमस्यावितानिरवधिविशुक्षेयश्च भवति अथान्यतरावलम्बवादेवमवस्त्वन्तरस्य प्रती
यमानत्वं वाच्यत्वं वस्त्वन्तरस्य यथा किंभूषणे लुहद्रुमवयशोनेरत्नेकिकाथमाधवरि
नसुहतानेनदोषः किंवल्लरप्रतिहृतैरपि धुणानतेन नानात्मिकस्त्वदपरः सदसाहित्येकम
स्येद्य अथसर्वथापूर्वेकेकपदेनवस्त्वलङ्कारस्य प्रतीयमानेन यथा कौटिल्यकवलितविधेयकरवरणा
द्वरलेशागमेनकाटिनोक्तवपुद्गलेरलतेतनयत्नयोदेसति अथाद्यप्रथमसर्वैकपदैकपवे
वस्त्वलङ्कारस्यवाच्येयथा भक्तिभवेनाविभेवत्सत्तेनशास्त्रेनशुवनिकामास्ते चिन्तायशास्तित
वशविषयः परिहृष्यनेमहृताम अषणेप्पिषासेभवति विवेषुवर्णासकाराः त्वल्लसेगो
गः शालिषुइत्यादि यथानरेवेतत्वंस्यापूर्वेस्यार्थस्यहेतुता तदाकारणमालास्यात्तय
थोन्नरमतिर्वाध्याययथापाद्वः नेतामरतरोपनीतमर्थः तदाहः जितेन्द्रियत्वविनयस्य

का॰ कारणंगुणप्रकर्षोविनयादवाप्यते गुणप्रकर्षेणजनोनुरज्यतेजनानुरागप्रभवाहिसंपदः
प्र॰ नन्वत्रकार्यकारणभावालङ्कृतिप्रपञ्चनप्रसंगेनहेत्वलंकारोपिलक्षणीयः तत्रआर्यभट्टो
१४४ द्भटेनहेतुमतासहहेतोरभिधानमभेदतोहेतुरिति तत्किंनलक्षितइतिचेत् आयुर्घृतमित्या
144 दिरूपस्यास्यवैचित्र्याभावेनालंकारत्वस्यैवाभावात् नन्वेवमविरलकमलविकासः सकला

लिमदश्चकोकिलानन्दः रम्योयमेतिसम्प्रतिलोकोत्कण्ठाकरः कालः इत्यत्रप्राचोकाव्यरूप
तत्ताभिधानेविरुध्यतेलंकाराभावादितिचेत् नकोमलानुप्रासेनैवतत्सम्भवात् तत्किंहेत्व
लंकारोनास्त्येवकथमेवमाह कीदृशस्तर्ह्यसावितिचेत्सूत्रेकाव्यलिंगमेवेति क्रिययातुप
रस्परं १२० वस्तुनोर्जननेन्योन्यं वस्तुनोः परस्परंजन्यजनकभावोनसंभवी तस्मात्तयोरेवपौर्वा
पर्ययोर्द्वयोरसम्भवादित्यतउक्तं क्रिययेति एकक्रियाजननद्वारेणतयोः अविशिष्टेववस्तु
तावदजातकल्पे तेनवस्तुद्वयस्यजनकक्रियाजननेजनकत्वोपचारः तथाचमिथस्तादृशै
कक्रियाजनकत्वमन्योन्यालंकारइतिसारम् तदुदाहरणं हंसाणसरेहिंसिरीसारिज्जइअहस
राणहंसासहि अण्णोण्णंचिअएएअप्पाणंणवरगुरुअन्ति अत्रश्रीसारणेनसरोहंसौयौमिथोजन

कृता न च रूढिमात्रतः । अतश्च सोऽयं यत्नेन यत्क्रियते तेन सर्वासु सति ॥२२१॥ असंख्यातरसस्याप्यष्टाः
द्वेरस्यान्तरन्तरम् । यथोक्तरूपस्य वर्णमात्रेणानुपालनमपि प्रत्यक्षपरिकल्पनेन दृष्टान्तरम् ।
प्रत्यक्षमतिलोकातिक्रान्तगोचरत्वात् । सम्भाव्यते यत् संकल्पातिवचनेनानुत्तरपरम् । अत्र प्रत्यक्षेण हेतो
स्य हेतूपादानेन च तत्करोतीत्युक्तं हि सम्यक् । असम्भावितेन चान्यकारितोऽपि तिमान्याः प्रत्यक्षे
ष्टत्वमिति चेत् । न प्रत्यक्षप्रमाणेनागोचरविषयत्वात् । अतः परोक्षप्रतिपत्तौ व्याप्तो भेदः । न यदि लो
कसिद्धविषयस्योपदेशप्रयोजनानुरूपभावेनान्यपोहेनान्यथा । अचलाति गूढविषयतया ।
वाच्यमेव नान्यथा विश्रामः । तथा हि यथा वाणिज्यमणिहर्षितदेनाकर्तृकं प्रमाणेन च ग्रन्थेऽकिनीऽ
नावल्लालिख्यालयाश्रुतेश्च रश्मिपरिवर्द्धनाश्रुत्य हासिदेतव्याख्यामुत्तमात्मद्रव्यमयीं नूले ।
नतः प्रयत्नेतिकाश्रवचनमनेकान्तेरवाक्येनानुमीयते एतेनैव प्रत्यक्षपरमार्थवाच्यपरमिति ।
प्रत्यक्षाभावेऽपि दोषः । यदाह स्थितिर्देशकालान्यथा प्रकृतत्वलब्धसत्तीतिप्रत्यक्षवाक्यमिहैवेयं न च वाक्यमि
दं काल्यलिङ्गमेव । उत्तरस्य प्रत्यक्षेण ज्ञाताभावात् न दृष्टस्य तदनुत्पादकत्वात् न तु तर्हि तापकत्व
यानुमानमेवेति चेत् पक्षधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत्र । न चाश्रितत्वात् तस्मादलेका

का॰ प्र॰ १५५ 145

कारान्तरमेवोत्तरम्‌ द्वितीयो यथा काव्यसमाद्वेत्यागर्भन्किंलब्धंजनेनागुणग्राही किंसत्वो
त्तिकालत्वंकिंउः गोजनयलोलालोडौ काव्यप्रमादेत्युगति: किंलब्धंजनेनागुणग्राही किंसौ
ख्यंसत्खलत्वंकिंउग्रोष्यत्वेलोलोलोकः अत्रदेवयागमाद्वेत्युपसमादिलोकाप्रसिद्धमेवप्रकाशयते
किंमासद्व्यंउसमसाविधमनवद्येगुणरिक्तश्चत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायामनूद्यत्वच्छेदेनान्यथं अ:
व्यवाच्यपवृत्तिनेनाभेदः कतोपिलादितस्यसोसोप्यथीनयसमप्रकाशयते ११२ यमेनत्कव
वियन्नतनत्लपरिवत्तते कतोपीति आकाराद्विंगिताद्वास्तत्सलोदणमतिसेवेयः तत्रस्या
देरन्यथाभमाकार: नेतायथाव कलिप्रिसत्वेवितुप्रवत्ते: रक्षामिमंके कमंकामिकाएट पुं
स्तेतन्याप्राञ्जयेनीवयस्याः स्मितः पाणोत्वेश्नवालिलेख अत्रकाएटकमभेदलक्षणो
नाकारेणलक्षितेरूपायितेसत्याप्रसर्वो हृस्तेत्वेह लेखालक्षणेनेवदग्व्यादभिव्यंजितेरूप
सामेवपाणेत्कापाणस्यवोरपत्तात् चेष्टाविशेषशक्तितेनेनयथा संकेतकालमनसंविटं
ज्ञात्वाविदग्धया हसन्नेत्रार्पिताकूतंलीलापद्मंनिमीलितम् अत्रनेत्रोसादूपेणाद्भितेना
लक्षितः कामिनःसंकेतकालाभिलाषःकामिन्यानिशासूचकेनपद्मसमीलनेनलीलयाप्र

काष्ठितः उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः १२३ परावधिरिति परः पर्यन्तभागो गुणस्य यस्य पर
स्यावधिः उत्कर्षसीमा यस्य तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्टः स तथोक्तः परावधिरोहन्तयातेर्थे बहुव्री
हेः उदाहरणं राज्ये सारो वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्व
म् भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः १२४
अत्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारकम् नत्वपृथग्भावविवक्षितनार्थ्यं युगपदिति सरूपनिबन्धनं।
नैव कार्यकारणभूतयोः धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया प्रतिपादनं सासङ्गतिः हेतुफलयोर्हि सा।
मान्यप्रसिद्धायाः समानदेशतारूपायाः संगतेः परित्यागात् तथाप्रतिपादनेन च कारणान
रैक्यादिविलक्षणात् उदाहरणं जस्सेअ व्वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअं दन्तक्खअं क
वोले वहूए वेअणा सवत्तीणं स्पष्टं नन्वेवं विरोध एवालंकारः स्याद्धेतुफलयोर्वैयधिकरण्यस्य
विरोधरूपत्वादिति चेन्न वैयधिकरण्ये ह्यसङ्गतिः न तु विरोधः किन्तु नैयायिको वैयधिकरण्ये
न तु योविरोधप्रतिभासनात् नन्वेवमपि प्रतीयमानो विरोध एवालंकारोऽस्तु न तु नैयायिक
सङ्गत्यलंकारोऽपवाद इति निरपि सावकाशत्वात् न च वा अयं समानाधिकरण एवाविरोधो विरोधालंकारः

का॰
प्र॰
१४६
146

निर्व्वाहकोद्देन तत्त्वव्यधिकरणेपीति लक्षणेसाम्यतएव विरोधस्योक्तत्वादिति सर्व्वं साम
न्येनोक्तस्यापि विशेषएवपर्य्यवसानात् अपवादे निर्द्दिष्टरूपवदेशेन तन्मार्गः प्रवर्त्तते विरोधालंका
रस्य वासंगतमलंकारोपवाद इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादकोनन्तया विरोधतद्भिन्नविरोधेवि
रोधालंकार इति अतएव तयोरसाहृते समाधिः सुकरंकार्यं कारणान्तरयोगतः उक्तका
रणादन्यत्कारणेनोपकृतः कर्त्ता यदक्लेशेन कार्यं करोति स समाधिः समाधिरित्युक्तः उ
दाहरणं मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्॥
नयोस्तुल्यकक्षताविरहात्र सन्धिश्च यालंकारेण भावः समं योग्यतया योगो यदि सम्भावि
तः क्वचित्सम १२५ योग्यतानुरूपं सम्भावितः सर्व्वस्मतः तेनेदमनयोः समुचितमिति यो॥
ग्यतया सम्बन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालंकारः योग्यतावशादुत्कर्षनिक॥
र्षाभ्यां तत्रोत्कर्षेण यथा धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी रूपे देवोप्ययम
नुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य जातं दैवादुचितमनयोः सङ्गतं यत्तदेतत् शृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमे॥
कातपत्रम् निकर्षेण यथा चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं जातो दैवादुचितरचनासंवि

धाता विधाता यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया यच्चैतस्याः कवलनकलाको
विदः काकलोकः क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् कर्त्तुः क्रियाफलावाप्ति
र्नैवानर्थश्च यद्भवेत् १२६ गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये क्रमेण च विरु
द्धे यत्स एष विषमो मतः १२७ द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यदन्योन्यश्लेषो घटना नोपैति किं
त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः यश्च कांचित्कार्यमारभमाणः कर्त्ता बल
वत्कारणान्तरस्याविघ्नभावात् क्रियाफलं नाप्नोति प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयत्यसौ द्वितीयः
यश्च क्रियाफललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतः सोऽन्यौ तृतीयचतुर्थौ ।
विषमौ सर्वत्र समताया विपर्ययात् तत्र प्रथमो यथा शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयं कमल
लोचना अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः द्वितीयो यथा सिंहिकासुतसन्त्र
स्तः शशः शीतांशुमाश्रितः जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः तृतीयो यथा सद्यः क
रस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलो
क्याभरणं प्रसूते चतुर्थो यथा आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम्

विरहस्त्वयैवजनितस्तापयतितरांश्रीरैसैरंसे अत्रानन्दहानप्रीरीरतापक्रियेयविस्तहेस्तथे।
विभागतनपलत्तणपूरेत्तिनसम्बधिनोराजहूप्याभावात्मकस्याविषमस्यात्मेपिभेरभवेति
नत्रावयवायविनोवैषम्यमयथा विशलेनसागरप्रापमक्रान्तिणाभुवनानियस्यपपिरेषु
गत्वेय महविभ्रमासकलयापपेशनःस्पुरस्त्रियेकतमयेकयाहष्या एवमन्यत्राप्युत्प्रेम
हतोहत्महीयांसावाश्रितात्रययोःक्रमात् आश्रियाश्रयरोणोस्यातांतनुत्वेप्यधिकेमत
न वृणितीयोत्कर्षापेक्षयायन्महत्वाश्रितेविषयेनदपेक्षयानन्तरम्याश्रयोयामहीयान्स
न्महीयस्त्वयावर्ण्यते महत्त्वाश्रये विषयेआधेयएवतथावर्ण्यतेनतद्भयमपिकाल
क्रमः नत्राद्ययथा अहोविशालम्भूपालभुवनत्रितयोदरम् मातिमातुमशक्योपि
यशोराशिर्यदत्रते अत्राश्रयस्यभुवनत्रयस्य महत्तयावर्णितेनतेहितोरयथायुगान्तका
लप्रतिसंहृतात्मनोजगन्तियस्यांसविकासमासत तनौममुस्तत्रनकैटभद्विषस्तपोध-
नाभ्यागमसम्भवामुदः अत्राधेयभूतानामुदांमहीयस्त्वंविवक्षितं प्रतिपत्तमशक्येना-
प्रतिकर्तोतिरस्क्रिया यातदीयस्यतन्त्रस्यैवप्रतीकेनउच्यते १६ अपकारिणमप्यवि

पत्रे साक्षात्प्रकृतिमत्त्वमेणापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोक्तं पितं तदुच्यते प्रत्यनीकं
प्रतिनिधितुल्यत्वात् यथानीकाभियोगे शक्ते न तदीयेन्यो विजीयत इत्यर्थः तदीयत्वं च सा
क्षात्सम्बन्धेन परम्परासम्बन्धेन चेति द्विविधमेव तत्राद्यं यथा त्वं विनिर्जितमनोभवा
रूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः अत्र
कामिन्याः कामेन च साक्षादेव स्वस्वामिभावसम्बन्धः द्वितीयं यथा यस्य किञ्चिदप-
कर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि
बाधते अत्रेन्दोर्मुखसादृश्येन मुखस्यावयवावयविभावसम्बन्धः समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तु-
ना यन्निगूह्यते निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् १३१ निजं स्वाभाविकं लक्ष्म
निगूहनीयसाधारणं चिह्नं तद्द्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवता यत्किञ्चिद्वस्तु गतेव
तिरोधीयते तन्मीलितालङ्कारः तच्च द्विधा लक्ष्मणः कृत्रिमस्वाभाविकत्वात् कौविदाग
न्वकत्वाच्चेत्यर्थः तत्र स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मीलितं यथा अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रव
र्णा गिरो विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो।

का० प्र० १५८ 148

लीलया नटस्य तु मोहादयः कृतपुत्रेपि संलक्ष्यते अथ सहृदयंगिनामाह स्थरूः स्वसामाजिकेलि
हूः समानेचतिरोधेनमहेननत्यामतद्रूपलम्भात् आंगनकेनलक्षणयथा योकतुगा।
स्तुनिवसंतिद्रासहादिसाहेस्वसातपाकिवधियोविवशादिषेलं अपंगमुत्सलकमुहूर्हा
नासकर्मतेषामोहादवनभियोनतुयोप्यभिताः अथकमण्डलके अंगसालिगाहिमादिक
टगानिवासस्तामाकथाधिगतशीलहृपकारणस्यागंतुकत्वेननकार्यभूतयोरप्यागंतुकत्वे
भेषेस्वमानता वतोम्बुपिनेयाहृपलम्भात स्थापनेपाहस्तेनापियथाम्बुवंपरम्पर विशेष
णनयायचवत्त्व मैकावलीहिया ॥३२॥ स्थापनविधिः अपोहेनविशेषं यथा पूर्व
मितिवीप्सायामव्ययीभावः तेन पूर्वंपूर्वं वस्तु यन्तु न स्थव स्तनोयच विशेषणतया वा
स्तनविधिः एतचवातुयानिषेधः साहियापकावली विशेषणतयाविधिरिति विधेयवि।
शेषणामित्यर्थः एवं विशेषणतया निषेधोपि कस्चिन्न सर्वकाल विशेषणतया स्थितेव
स्तुपरंविशेष्यं कृत्वा यत्र स्थापनेपोहस्तेनोवासैकावलीयरस्तार्थादस्मादहं तद्रूपेव प्र
तियत्वात्तस्य वस्तुन स्मात् दिव्यकाण्डविरुद्धे नन्वविशेषयथा उदाहरणस्य सामान्यात्

वरांगनार्थं पशुनिरस्कृतोयः इयं समुन्दीलितसद्विलासमस्तेविलासाः ऽस्त्रमासुधा
स्य अत्रशुराणमस्कृ नास्त्रासासंगताक्रियाशुवितइयंतस्याविलासास्तेषामुस्ततामिति
क्रमेणविशेषणतयाविधिः निषेधेयथा नतज्जलंयन्नसुचारुपंकजेनपंकजंतद्यदली
नषट्पदं नषट्पदोसौकलगुंजितोनवानुगुंजितंतन्नजहारयन्मनः अत्रजलेजलेपंक
जस्यनपंकजेषट्पदस्यनाषट्पदेगुंजितस्यगुंजितेमनोहारितायाविशेषणतयानिषेधः यथा
नुभवमर्थस्यदृष्टेतत्सदृशेस्मृतिः स्मरणं अत्रार्थस्मृतिः स्मरणालंकारइतिल
क्षणंयथानुभवमितिस्मृतेराकारदर्शनेदृष्टेतत्सदृशइतितेजस्वसंस्कारहेतोपदर्श
निर्देशः अदृष्टादेरुपलक्षणंतु यद्वास्मादृशास्मृतेर्विरुद्धाभावेनालंकारताभा
वादव्यवस्थादृष्टकेनापालवलक्षणंतर्गीतमेवैतत् नद्वयंवाक्यार्थः केनचिदाकारेणनियतो
यदाकल्पविकेनविभ्रमाणेनानुभवः सकालान्तरेसंस्कारहेतोयदेतेनतस्मानयत्सदृशी
नेसतियदनुभवेनप्रकारेणस्मर्यतेतत्स्मरणालंकारः साहित्यापत्तजन्मनिजन्मान्तरेवा
नुभूतस्यस्मृतेः क्रमेणोदा॰ निम्ननाभिकुहरेषुयदम्भः प्लावितंचलदृशांलहरीभिः न

डुवैः कहकहैः स्वरनार्थैः स्मागिनाः सरितः कएहहतान्नम् कवन्त्वमगाद्धिमजमोग्राणु
णशुद्धविनिवेसिद्याहरधूरस्स सभरिसपुंब्जस्सस्मणामहूकहूणस्सरोमेवम् सहू श्री
तिमानत्वमंविनतुल्यदर्शने अयाम्यत्वमंविशितिलक्षणं नतुल्यदर्शनेऽतिदर्शनोनि॰
देशः अभेदेतिपदार्थेपरान्दृशनानदिसर्थेनयाकर्णाणकतुल्यदर्शने सतियदयाक
र्णाणकेतवनतानेसम्भ्रान्तिमानितिसर्थः नवेतगीयोग्रवसानुरूपायामतिशयोक्तौवा
तिव्याप्तिः नत्वयस्तुनोभ्रमाभावेपिग्रवसानमात्रस्वीकारात् इदन्तथोवगमेनसंताः
ग्रहेतेः भ्रमोपगमस्यसाधुमेवोपगमात् तदाहरणं कपालेमार्जारोरसइतिकरोले
द्धिशशिनस्तरुच्छिद्रप्रोता निसमितिकरीसंकलयतिरतान्ततल्पस्थान्हरतिवनि
तायंशुकमितिप्रभामत्तश्चन्द्रोजगदिदमहोविप्लवयति आक्षेपउपमानस्यप्रतीपमु
पमेयता तस्यैववायदिवाकल्प्यातिरस्कारनिबन्धना १३५ अस्यसुयोजनमनिवोहथि
तुमुपमेयमेवालमितिकेमर्थकेनयदुपमानमाक्षिप्यतेयश्चतस्यैवोपमानतयाप्रसि
द्धस्योपमेयत्वमस्माहिप्रायोविवक्षयानादरार्थेउपमेयभावः कल्प्यतेतदुभयरुपंप्रतीं

पं नपमेयस्योपमानेप्रतिकूलत्वनित्यात् नयासं यथा लावण्यौकसि सप्रतापगा॥
रिमण्यग्रेसरेत्यागिनां देयत्वय्यवनीभरक्षमभुजेनिष्पादितेवेधसा इन्दुः किंघटित॥
किमेषविहितः पूषाकिमुत्पादितं चिन्तारत्नमहोमुधैव किममीसृष्टाः कुलक्ष्मा॥
भृतः॥ अत्र यथासंख्यासंभवोपि प्राधान्येनपद्वयमकारकारीतात्पर्योदाहरणता॥ द्वि
तीयेनकाक्वाविड्रूपमित्यनिष्पन्नस्यातिरस्कारः क्वाचिन्निष्पन्नस्यैवनेदृशः क्रमेणोदा
हरणेयद्यहिंसावत्सलरिकलेशार्थेणत्वनसंवर्णितं नञ्क्राश्रुहेणकिंसोम॥
रिचन्द्रोनवमित्रइजेणेण अत्र शत्वोपमानस्य प्राधान्यं स्वल्पगुणत्वादुपमितिरवि
च्छाभिः वशान्निन्द्रमितिपरेनयासेनसैवतिरस्कारहेतुः गर्व्वमिमंमाव्यासिमेल्ले
वनयुगलेनकिंवहसिभद्रे संतीदृशानिदीर्घिकाबहुलानिन्नीलनलिनानि अत्र
नलिनानांलोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः उपमेयस्यान्यूनगुणत्वस्थितेः अ
नेयवरीम्यानादरोपिदृष्टव्यः यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानतानवुभवपर्यवसा
पमानत्वकल्पनयाअसहमानेनप्रसिद्धस्योपमानकल्पनत्वमावास्थवोपलक्षणे

का॰
प्र॰
१५०
150

तयायोज्ये तदाहरणम् अहमेव गुरुस्सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स्म दृप्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् । अत्र हालाहलस्याखिलवचनो
पमानेन समभावमेवोपनिबद्धमिति समः । अत्र तस्य परस्येव गुणसाम्याविवक्षया प
कारस्य बध्यते योगात्तन्मासामिति सूत्रम् । १३५ । अतद्गुणेऽपि विवक्षितगुणा
साम्यस्य सत्त्वतस्तामेवाप्रत्वेन तयोगात्तेनैकारस्य बध्यते तन्मा मात्रे तद्यापरिस्फुटानि
जगुणस्यापि विशेषणत्वे विवक्षितम् अन्यथा तद्गुणालंकारेति आशिः बध्यतद्रूसम
अनायतनमात्रमथ्योनतद्रूपाहं प्रतिपादनेन तदाहरणे अविसंभावनायातो दृश्यालोके का
स्यस्याशाहेत्वात् तदाहरणे मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः शशभृति विततधाम्नि धवलयति
धरामविभाव्यतां गताः प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः । अत्रा
भिसारिकावेद्ययोरेकान्त्यप्रतीतिः कविनात्तनाशस्ततयोस्तत्रकालीनविवेका
हिनात्तदुभयेन यथा वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानाम् ।

अथ संयोगे सह संयोगे सह संयोगे व पर्यवसानीति यथैकेन विशेष्यगलदितानाल्लटदृष्टुकं तथा
हि कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी भुजबलममलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डि
तम् प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः अत्र
कुलादीनां समीचीनानामेव योगः दुर्वाराश्चमुक्त हा हरणात्मस्मरमार्गणादीनामसमीचीनानां
णां शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतपंकजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः प्र
भुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे अत्र सह सा
नां योगः दुर्जनस्यासमानानां शश्यादीनां समानानां पतनश्चिन्ये हर्षव हर्षस्यासमाहितानां विशेषणेना
समर्थनादिना अर्थसमस्तकमिति सप्तप्रधानमाह सतत्योगुणपद्यागुणक्रियाः १८ अथ गु
णः क्रिया चेति विग्रह संख्या विशेषसाविवक्षणात् विशेषविवक्षा विरहेण च समानीय
वैदिजातीयस्य साम्ययोगा पर्यसलाभात् गुणेनावक्रियेवगुणेक्रियेव सुगपद्भवनं समिद्र्पः स
मुच्चयः तत्र गुणयोर्यौगपद्यं यथा विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विम
लं च प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि अत्र विमलमलिनयोर्गुणयोः

का॰
प्र॰
१५१
151

क्रिययोर्यथा अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतो नितृः सहोमे नववारिधरोदयादह-
होभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः अत्र चोपनतो भवितव्यमिति क्रिययोः गुणक्रिययोर्यथा
कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्र-
स्फुटमापदां कटाक्षैः अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययोः अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्यप्रस-
मुच्चयमस्याह न तद्युक्तं धुनोति चासितं तनोति च कीर्तिमित्यादौ सामानाधिकरण्येन दर्शना-
त् केवलं सामानाधिकरण्य एवायमित्याह तदपि न सम्यक् कृपाणपाणिश्च भवान्
णक्षितौ समाधुर्वा दोषस्तु रागस्तु यालये इत्यादौ वैयधिकरण्येन दर्शनात् एकं क्रमेणाने-
कस्मिन्पर्यायः एकमेकं विवादितं वस्तु यत्क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा स एकः पर्या-
यः अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय प्रयोजकानिर्देशान्निर्देशो भवतीति करणमर्थी न त-
स्वाभाविकता सांसर्गिकत्वे वृषलक्ष्मणः कण्ठे कालकूटवासस्य भाविकत्वेन भवतीत्य-
र्थानुसाराद्गुणतापत्तेः तत्राद्यो यथा नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट केनोत्तरोत्तरवि-
शिष्टपदोपदिष्टा प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलाना-

न्हेगामन्हे लेयह्निकमपतिषात्केवेदविषयमववममकानि ग्रवन्हेगणानामेनतरं भेदप्रसंगो
न तु पूर्वमेव प्रतीतिः ननु न्हेगणपानेन न भेदप्रसंगो वा तत्कथमेकात्मकत्वप्रतीतिरिति चेन्न प्र
येतथात्वेपि प्राथमिकाभेदप्रसंगस्यानिराकरणात् तस्य सूक्ष्मत्वात् विनाप्रसिद्धमाधारमा
धेयस्य व्यवस्थितिः एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥१६॥ अन्यत्प्रकुर्वतः का
र्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥१७॥ तत्र प्रसि
द्धमाधारं विनाधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्यदृश्यते स एक विशेषः तत्प्र
सिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदृष्टवाक्यमाधारं तेन विवादितं किं तु कविप्रसिद्धमाधारमिति
अत एवात्रैवोदाहरणं दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् रमय
न्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः अत्र कविरूपप्रसिद्धमाधारं विना गिरां वि
शिष्टावस्थितिरुक्ता एकस्य वस्तुनो युगपदेकात्मनानेकवृत्तिस्स्याद् द्वितीयो विशे
षः एकात्मेति एकेन स्वभावेनेत्यर्थः एतद्विशेषणमेककविद्यावसरात्साहिपधानं
व्योमावर्तनाय युगपदिति पर्यायनिवारणाय तदुदाहरणं सा वसइ तुज्झ हिअए स

ध्यियथश्रीसत्वसाथवेष्टनेन अस्थारिमानस्तन्दरिवेंक्रमेसोणंतिष्यपाकुणे स्पष्टं रभसे
नान्यकार्यं कुर्वतन्त्वानर्थदर्शाकास्यापिकार्यस्यतथैवकरणमुक्तमतीयेनविशेषः अत्र
तथैवेतितेनैवप्रकारेणेत्यर्थः पतन्मधुनोलिवासितन्तुतेवकीर्तिमिमादिसन्नुश्चयख्या॰
वतेनाय नलाहरणे स्फुरदम्बुनतनुपशुव्यतापन्वलनेनोत्सर्जनतानवथविधम विधि
नासत्वेननवामनोभोधुविसमेसविताहृदस्यतिस्म अत्रान्यकरणेगाह कविनख्या॰
गपयथा स्त्रहिणीसविवः सावीमिथ्यः प्रियशिष्यालालितेकलाविधौ करुणाविमुखे
नम्नमना हरतानावदर्कि नमेहतम अत्रकिनमेहतमितिसविवादेसर्वेहरणानुपे॰
कार्यकरणे नत्वाधारेविनाबालसवसायेयस्यव्यवस्थितिरनुपपन्नेवयवमन्यथोरण
नुपपस्थितिरिति वैयग्र्यतिशायोक्तिमालक्कारनयाभिधानात् सर्वत्रैवेविधिविषयेति
शयोक्तिरेवप्राणायिना नोविनाशायशोलेकारताभावात् अत एवाहुः सैषा सर्वत्रव
क्रोक्तिरनयार्थोविभाव्यते यन्नोऽस्यांकविभिः कार्यः कोलंकारोनयाविनेतिविशिष्टो
भाव्यते चमत्कारविशेषः विषयः क्रियत इत्यर्थः तत्रान्तरस्यगुणायोगात्रस्तुपलगुण

द्विविधोयत्रोगवाहित्वं त्वद्दृष्ट्या रागप्रवृत्त्वमणिप्रेमलकविन्द्रोज्ञानानामलंकाराणां संवलना।
पचवसंकारोत्रसमासेष्वलंकारः तत्र द्वयोर्गतिः परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेन रा भावाश्च प्र
तत्र प्रथमः संसृष्टिरुच्यते द्वितीयानुसंकरः स च त्रिविधेति प्रकारं वक्ष्यते लक्षयति भेदाः सं
सृष्टिरितेषां भेदेन यदिह स्थितिः २५ भेदरूपतो विषयतो वा परस्परमनपेक्षाणां स्थिति
व्यवस्थितिः एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन यत्स्थितिः सा संसृष्टिः शिष्टा सं
करभेदास्तु नैवं अङ्गाङ्गिभावेन स्वरूपमतः सापेक्षत्वात् अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाभावात्।
व्यवस्थितेर्विषयतः परापेक्षत्वात् विषयाभेदाश्च स्वयंग्राह्या अलंकारमात्रस्याश्रयालंकारमा
त्रस्य वा शब्दार्थालंकारयोर्वेति त्रिप्रकारा तत्राद्या यथा ऊरूसमसेवाभलोभपीरभ्रमद्रुमर
सद्रुमसमन्वेषणा यथा वलितया विरचय्य कलमैवलाकलकल्लोलरूपा यथा अत्रानुप्रा
सयमकयोः परस्परमनपेक्षा व्यवस्थितिः द्वितीया यथा लिम्पतीव तमोङ्गानि वर्षती
वाञ्जनं नभः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता अत्रोत्प्रेक्षोपमा परस्परमनपेक्ष
व्यवस्थिते संसृष्टिप्रयोजयतः अन्त्या यथा सोत्कण्ठपद्मग्रामे नो पश्य सहमहत्वलास्यागम

का० प्र० १५३
153

ग्राहणानं हि प्रपल्लविं स्थितिस्मयं तीणिवारेः अत्र यमानुप्रासरूपके शब्दार्थालंकारौ मता
नयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थसमवायलक्षणा संसृष्टिरिति चेत् एकवाक्य
स्थन्टसिवासमेवतत्वात् अविश्रान्तिजुषामात्मन्यंगांगित्वं तु संकरः तेषामेवालंकारा
णां स्वात्मनार्थं स्वरूपनिष्पन्नयेयवाभ्योपेक्षणादात्मन्यलाभादिति स्वतन्त्रभावानां यत्र परस्परम
नुग्राह्यानुग्राहकतया संकरः संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् तत्राद्यो यथा आत्ते सीमन्तरत्ने म
रकतिनि हृते हेमताटंकपत्रे लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते।
शोणं बिम्बौष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये राजन् गुंजाफलानां स्रज इति शबरा
नैव हारं हरन्ति॥ अत्र बिम्बौष्ठकान्त्या स्फुरणमिति तद्गुणः गुंजाफलानां स्रज इति भ्रा
न्तिमान् नात्मानं लभते तद्गुणश्च न स्वातन्त्र्येणावसन्नविशेषकं यातीति किंच भ्रान्तिमदपेक्षा
येति परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः अत्र द्वयोरलंकारयोः संकरः बहूनामपि यथा
जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलंकाक्षवलयो वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः प
रिप्रेंखत्तारापरिकरकपालांकिततलो शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति अत्र

टाभासिभार्भासिरितिप्रतिबन्धोस्तीति चेदुपमाकलंकाद्धवलयेत्तित्वारापरिकरूकपालेति हू
पकं विद्योगस्थापत्रे रिवेत्पत्नेत्यावैरागपविशेषरहस्तीति श्लेषः चतारोप्यनेपरम्परसङ्गः गिभावेन
प्रतीयते नयोमेत्ताश्लेषाङ्गः नहृशाद्वेतुवैराग्यविषादश्लिष्टितोर्थानुसन्धानान् श्लेषस्वरूप
कोपमयोङ्गः नहृपावगतनिर्विद्महिम्नेवजटायाश्चद्धवलयथारणस्यवसगतेः नाङ्गप्रा
रिकारकपालेतिरूपकेपिस्वबनेश्वेत्तुपमायासङ्गःम नहोनेहि शाद्वष्टपम् नवश्लेषशानेष्वा
म्नासहमाहितिकिंकिंनरूपितकपालाश्रयतेवेति सर्वथावाङ्गनोवाच्यनार्थसंसर्गापेक्षाश्
वंवहृहनीयोस्तवेषांवेषाम्यार्थतिकवास्तवदेहरंगागिभ्यनावृसमासोक्तिः चन्द्रगतत्वेनूम
हाव्वतिहृमोनप्रतीतेः साववश्लेषैवेति श्वकाशास्तुनानमेत्यमवधेयम् कलकाद्धवलयेता
कृष्यमेकान्ततोरूपकस्यैवेत नपमायाश्चपिसम्भवेति सन्देहृसङ्काशेविनाशितिवस्तू रूपक
परिग्रहेकरथतत्वमेवसाधकेप्रमाणतः सन्देहृस्याभावाकस्यांस्यसाधकतमितिवेदेर्थ म
मूकरथतनूपविशेषणस्याद्धवलयपवसाधकोत्रासिद्धिनेनकलंके अतःश्राधान्येनाद्ध
वलयप्रतीतिरेवाहेश्रासाधनूपकपरिग्रहेणैवसम्भवति नथतिरोहितकलङ्कारूपमदवअ

श्री॰
का॰
प्र॰
१५५
154

लयत्वमेवस्त्रस्यात्तथावगम्यते नन्वेवमपिविशेषणमिदंमसम्यगेव वन्द्यपदेकिरणेनकले
कास्याभावात् स्त्रसैवतेनन्तद्धारणमितिचेन्न श्लेषच्छायायाहिकलेकास्याप्रधानस्यकर
द्वारणसमर्हेवशमासम्नन्नयोपवर्ण्ययोन्यतेनयासम्यपमापरिग्रहोकोदोषइतिचेत् कलेको
लवलयमिवस्पमायाकलंकास्यप्रधानत्वेनप्रतीतिः नवास्यकरत्वनत्वेप्रख्यातोस्तीतिप्र
ख्यातेस्पपकारपवशारणंस्यात् प्रख्यातविषयापवादापत्तयावाप्रख्यातोपवादपवश्रयानिति
एकमेवाश्रीयते पाश्चालेकारयोरप्येषसंकरोद्रष्टव्यइतिप्राच्यः नत्वादृशतिव राजनितटे
यमभिद्वन्द्वदानवरासातिपानिसाणवनदा यमकयोर्पियमकानुलोमविलोमविभेदो।
योनेस्फुटपरम्परापदितेनयोपि यमकनिर्वाहप्रद्वन्द्वसकवेः पृथक्कृयत्नानिदेहतया
नुलोमविलोमस्यात्सैवयमकापेक्षा यमकस्यत्ववास्ततातिश्चयेनरूपेवतायदाश्रयणाति
दुष्करत्वयातिशायियत्नविरम्यमनोनुरञ्जकत्वादितितेषामाशयः वस्तुतस्तुयमकनिर्वाह
एवकविशक्तिनिरितिनिश्चायकेनास्तित्रस्त्ववानथा नथापियमकेनविदितहेतुः किंतनमे
यत्नः नस्मेदेकाश्रयानुप्रवेशनेवायसंकरोननत्रयाश्रयानुग्राहकत्वमेवेवयुक्तं एकस्य

ग्रहेन्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ ५८ ॥ न्यायः साधकप्रमाणता दोषः प्रतिकूलता ग्रहो व्यवस्थि
तिः यत्र द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामेवग्रहे न्यायोपि न विरोधो नैकतराव्यवस्थितिः नैवैकतरपरि
ग्रहस्य साधकं न हि तरपरिग्रहे वाधकं येन तदेकतरव्यवस्थितिः स्यात् सोप्यनिश्चयरूपो द्वितीयः संकरः
स्तत्रस्य वक्त्रेण संकरस्यैवोपन्यासात् नलाहरणं नहणगभीरोनहरणाणि ॥ रोनहनूणि
मम लक्ष्माडो नहु किंविहिणसो नरमुणाणि गोमलणिहीलकडो ॥ अत्र किं समुद्रस्तम्भने
श्लिष्टविशेषणमहिम्ना प्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतिरियं समासोक्तिः किंवा अप्रस्तुता
प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणस्य याप्रतिपत्तिः प्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः एकस्यैक
दाप्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपताभावात् अनयोर्युगपदसम्भवात् न्यायदोषयोरेव सम्भवाच्च
अयं द्वयोः संकरः बहूनां यथा नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति अधुनापि निरुद्धा
शमविशीर्णमिदं तमः अत्र किं कामोद्दीपककालवर्तितप्रतिभेदनेरेणाभिधानान्नर्थापत्ति
के किं वा पतद्दिमस्य बिम्बपरामर्शकतया वदनस्येन्दुबिम्बेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः किं
वा पतद्दिमवक्त्रं निर्दिष्टेन्दुबिम्बरूपणाद्रूपकम् अथ प्रसीदतीतिसमोभयत्वान्यथविव

का॰
प्र॰
१५५
155

तयासेकतरस्यप्रकृतत्वाद्दीपकम्‌ द्वयोरपिप्रकृतत्वेवातुल्ययोगितावाकिंवाप्रदोषवशे
नैवतद्विम्बस्यप्रकृतत्वेविशेषणसाम्यादानुप्रतीतौसमासोक्तिः आहोस्विन्नुत्वेनैवमल्प
वर्णनप्रस्तावाद्वस्तुस्यामस्त्वेतेननाप्रस्तुतप्रशंसेतिसंदेहः न्यायदोषयोरभावात्‌ यद्य-
तनयोरन्यतरस्यावृतरः नैवकतरस्मिन्पक्षेसंशयः नचसौभाग्यवित्तेनोत्तिवक्रपाणिनो
न्योन्तेवहासंपूर्तिरित्यत्रमुखस्येन्दुनाप्रतीयमानाहामिन्नुतिर्वक्रपदवाच्यमुख्यभजतेनैववक्र
त्वेन स्तनेऽभावात्‌ वक्रस्यप्राधान्येनास्थितिरुपमायामेवेन्दूपमासाधकानिवेषणानिवा-
नानुकूलता मुख्येतत्त्वचन्द्रासक्तेरभावात्‌ नास्यप्रतिकूलागीर्णात्वेनुपपन्नेरितितु रू-
पकेप्रतिसाधिकावाधिकावा वक्रस्यैवमन्यथेयद्रूपः प्रतीतावुक्त्वाभ्यामेतस्याःनत्रापरत्वमिन्दा-
वनुगुणम्‌ मुखरूपश्चन्द्रास्यसंकिमपरेणेनुप्रतीतेः नेतिप्रतीतिः तथाप्रतीतिश्चरूपके
त्येतिरूपकेप्रतिसाधकत्तोपपद्यतेनचतेवक्रस्यप्रतिकूलम्‌ इन्दुसमानप्रणवक्रेमतिके
मपरस्यक्वहृदिनरतिशतोत्यानत्रासंगमसम्भवात्‌ अतोनोपमावाधकम्‌ एतनारायणो-
लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गतीतिनिर्भेदम्‌ इत्यत्रालिङ्गनमुपमायावाधकम्‌ स्वामिसदृशोप्रतिपयसी

प्रयुक्तस्यालिंगनस्यानौचित्यात् । तत्र रूपके साधकम् । पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जुमं
जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाम् । अत्र मञ्जीरशिञ्जितमत्त्वं प्रतिकूलेन ग्रासम्भा
वात् । अतो रूपके बाधके । तत्त्वेवं तदुपमासाधकमपि भवति पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं
रूपकबाधकतामात्रमसौ व्यते । न ह्युपमासाधकत्वमिति एवमन्यत्रापि यदेकत्रानुकूलं त
दाहुल्यनपरत्र प्रतिकूलम् । यच्चैकत्र प्रतिकूलमतत्तनपवामन्यत्रानुकूलेऽन्यथात्वेत्येवा
दित्येवं सत्ये । किंतु यत्र यथा ते पुनः कदाचनीयते तत्र तत्र यत्र यथा तत्रापदेष्टुः । अत्र तावद्विष्णुप
मर्दिबाधके साधकरूपत्वे याद्वा केन न प्रतीयते इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं विष्णुप
मर्दिबाधकस्य तत्त्वे पदत्रयोक्तदत्वेन प्रतिपन्नेति इति । अमेलनदृश्यमुख्यावलते विधयुते नेन
तिविधिः साधकं तदुपमर्दिनस्मादलीयः । पत उक्तं भवति मञ्जीरशिञ्जितमनस्य पादे सम्भ
वमात्रेण तत्तावदुपमासाधकत्वेन निर्वहति यावदम्बुजेन तद्विरहो नानिश्चीयते । तच्चावन्तबा
धकस्य वशाद्यमकत्वात् तस्यैवैनैव व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि साधकबाधकत्वं सुधीभिः प
रिभावनीयं स्फुटमन्यत्र विषये ग्राह्याग्राह्यालेकतिदयम् । अवस्थितेव विषयः पदेनैक

उपडभोपशब्दार्थालंकृतिद्वयम् अवस्थितेचैवं कोऽसौ स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः सोप्यपरः सं
कारः तदाहरणं स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारवि
न्दम् श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चुकोच अत्रैकप
दद्वयेप्यनेके रूपकानुप्रासोऽप्रविष्टौ शब्दार्थालंकृतीति प्रायो वेदः शब्दालंकारयोरप्येत
द्दर्शनात् यथा कलकलकलोलकलोलहर्षप्राप्तयत्नावलावनुप्रासयमकयोः तेनासौ त्रिरूपः
परिकीर्तितः १४२ तस्मादन्वयात्वानुर्यद्दकतयासन्देहेनएकपदप्रतिपाद्यपदतया।
अवस्थितत्वात् त्रिप्रकारोऽयं संकरः कथितः प्रकारान्तरेण तथा केयावाचकत्वे भेदानामनं
ततादिति प्रतिपादिताः शब्दार्थगततदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलंकाराः ननु त्रिविधाना।
मप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेपि कुतएष प्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्य का।
श्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत् न क्रमप्रयोगेव दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभय।
गतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः निमित्तान्तरस्याभावात् ततश्च योऽलंकारः श
ब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते शब्दान्वयव्यति।

रेकानुविधायित्वे नैतदेवं पक्षद्वयपरिहारेण सहत्वं नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासः परस्परि-
तद्रूपके चोभयभावानुविधायित्वेनोभयालङ्कारः तथार्थश्च शब्देनकार्थो न तत्रास्य प्रश्नतयो-
रुभयालङ्काराणवृत्तिरिति चेन्न संस्थापनः एवं तर्हि कथमुभयालङ्कारप्रस्तावसंलग्नं थंमा-
यालङ्कारप्रस्तावे पठिता इति चेन्न तदर्थं वैचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभासनात् अथ योऽलङ्का-
रो यदाश्रितः स न तदीयस्य पृथक्त्वेऽविकिं च विभाग इति चेन्न तथाकल्पनया मन्वयव्यतिरेकावेव समा-
श्रयितव्यौ तदन्वयव्यतिरेकेणालङ्कारस्य आश्रयिभावस्याभावात् तस्मादलङ्काराणामन्वयव्य-
तिरेकनिबन्धन एव परस्परभेद इति न्यायः नन्वलङ्काराणां दोषाः प्राचीनैरभिहिता न
किं न सन्त्येव आह दोषास्तु सम्भविनोऽपठिताः यत्तु भवेन्नानुभवविरोधः अनेन सूत्रेण तत्र[?]
माह यथा दोषा यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केवलं उक्तेष्वेतत् भवन्तीति न [illegible] तु यत्र पादिता
१५२ तथाहि अनुप्रासस्य तावत्त्रयः दोषाः प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्चेति क्रमेण यथा कु
मेयप्रसिद्धिविरुद्धाश्च शब्दार्थेन प्रतिकूलवर्णाबन्धो नातिनिषिध्यते तत्स्वभावत्वात् तत्र प्रसिद्ध्यभा
वो यथा चक्री चक्रारपंक्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजाग्रानक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरु

का· टी· १५७
157

णाः कृत्वा ताडङ्कवेरः रंगः सेव्या हारागेण जगदुपकृतये नियुक्तस्य यस्य स्तोतिः प्रीतिप्रसक्तो
न्वहमहोसत्कवेः सोवत्तान्समन्दतोवः अथवक्रमश्लतीनोकस्तिसावक्रारप ̈ दीनोकर्मः
णाप्रतितिनियमेन स्त्वातिरन्तुप्रासमानुरोपैनैवनिवत्तानपुनरीतितासारिपुत्तयथानिवत्तारतिः
प्रसिद्धभावः सोयंप्रसिद्धिविरोधपदवैफल्ययथा भगणत्कालिरमणमन्दिरमानन्दसरि
सत्तुस्वन्दरेन्दुपूव यदिसहीलीलाह्यासितनिगच्छसितनाकिंत्वदीयेमे यथावा अमलगुराणाः
स्मीणामेवबलमविनयसिज्ञानमन्तसज्जीयम योसकलामकलावशेषरामरागाकमका
रणाकृतले अत्रकाव्यसाध्यस्यविविनमानेनकिंविशाकणेनेयपनीयतरस्यपुष्पार्थेवमेवा
नुप्रासस्यवैफल्यमुख्याते हसिविरोधायथा अकुण्ठनाकुण्ठयसादि अयत्नुगारपदकवणे
नाहस्मरोगुणविवेचनप्रस्तावोक्तवैरीमाविकद्धइतिप्रसिद्धलेवणेनेपिहानिविरोधयस्तुका
ने यमकस्यतत्पादयुगतत्त्वेनयमनमप्रयुक्तत्वमेवकविभिस्तथाप्रयोगान भुजंगमस्ये
वमणिस्सदम्भाः इत्यत्रोवणयमोपिजनोः कथंतिवेतंप्रसभेसदम्भाः उपमायांतुयोः
मनाधिकोपमानतेदोषौतनोपमानेनपमेयापेक्षयाजातिगतेमानतेयथावण्डालैरिव

पुष्पाभिः सादृश्ये परमेकल्पनम्‌ अत्र वर्णजालसमानेन्दुनूननतया उत्कर्षमेकारितखकेरस्तुविता
थनम्‌ प्रमाणगतेयथा वन्हिस्फुलिंगः इव भानेरेखेव कान्ति जातिगतमधिकं यथा प्रत्येप
त्यासन्नासीनप्रकृवाकोविराजते गुणायौ भगवान्वेथा विलिम्पिन्त्सरिवप्रताः वृत्यणः।
कल्पभेदेनप्रत्यक्षजातिः प्रमाणगतमधिकं यथा पातालमिवतवाभिः स्तनौ द्विदिवयोषमा
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः एषवर्णलादिभिरुपमानेरूपमेयस्यतात्पर्यं।
प्रसंनेमवक्रदीर्घतानिलोपदासादिप्रतीतेस्तेनविनाभवता धर्मगतंभवनत्वेयथा सत्रुति
लोम्निकैतोमो न्यायकसानिलपटं वहन अपराजनीलजीमूतनभगाश्लिष्टः शोभमानः प्रवे
रोपमेयमो जोभ्यातीयस्तोडलक्षणधर्मोनकेनापिपदेनप्रतिपादितः नचोक्तपादिना
पिस्पष्टप्रतीयते अविनाभावाद्भावाद्भावादितिलपदवमेवानन धर्मगतमधिकंनयथा सा
पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमवपुराप कृष्णः शातक्रदेशाशुपवानिशायाप्ससद्ध
न्यमानः शशिनेवमेघः अत्रोपमेयशार्ङ्गादिनिर्देशादुपमानेनतत्ल्यशशिनोग्रहणमतिरे
कंनधिकपदत्वमेवतत भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे प्रत्युपमादोषौ नौ क्रमेणातिरेके।

का॰
प्र॰
१५८
158

ऐ॥ तथाहि लिंगवचनयोर्भेदे यद्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरस्यैव वि-
शेषलिङ्गं कथं तत् तदेकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः अप्रतीयमाने ।
साधर्म्यमाश्रितेयं स्यादन्यथाप्युपमा साधर्म्यविशिष्टस्येवोपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयेत तच
तथाप्रस्तुतप्रकरणेऽप्रस्तुतप्रकरणे तत्त्वभावादनन्वयकृतमेव दोषः यथा चिन्तारत्नमिव च्युतो-
ऽसि करोत्रदिस्यन्दभाग्यस्य मे अत्र च्युतस्य उपमेयमात्रेणान्वीयते पुंलिङ्गत्वात् वचनभेदेन
यथा सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव अत्र शुद्धा उपमेयमात्रेणान्वीयते लिङ्गभेदेऽव
विद्यमानो ह्यप्रधाने नपमानस्यैव हीनत्वे लिङ्गभेदे तु उभयान्वयसम्भवात् यत्र तु लिंगवचन
योर्भेदेऽपि साम्यान्याभिधायिपदस्य उपमानोपमेयभेदे रूपभेदो नोपपद्यते किं तु रूपान्तरेणैव तूपमानोभयत्रान्व-
ति तत्र दोषत्वमेव नास्ति उभयत्राप्यस्यानुगामित्वस्य सम्भावितत्वात् तत्र लिङ्गभेदे यथा ग-
तेः रेने केः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्यापि विशेषाद्दोष-
त्वाभावः वचनभेदेन यथा तद्वेशो सदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः इदं तेषां परोऽप्युपमा-
नत्वाविभ्रमा रचति अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयाविशेषात् दोषत्वं प

एवंकालपुरुषविप्रकृष्टादिभेदेऽपि भावस्य क्रमस्यैव दोषः तथा अतीते स्ववर्त्तिनत्रूपनयाविप्रांत
भावात् तत्र कालभेदे यथा प्रातिथिनामकाक्रन्तस्यात्स्वरमापक्रमहत्ती पश्चिमायां यामिनी।
यामात्मसाहसमिव चेतना अथ चेतना प्रसारमाणोमीति प्रकृतं तत्त्वतः सापेतिकालभेदेशा।
क्रमभेदस्यैव पुरुषभेदे यथा अश्मग्रसनुत्नविशेषविकल्पवृत्तिः कोऽसमस्रागगलविरस्फुरहे
ष्टकोला विधाकजकेसमकरकेतनमर्थयतो बालस्य बालविटपस्य भवालतेव प्रबलतो वि
भ्राजनत इति पल्लवेनेव विभ्राजमस इति पुरुषभेदः समन्तोऽप्यतिसूक्ष्मस्य भ्राजमानस्य संबोध्य विष
यताप्रतीतेः क्षिपि भेदे यथा गोगवयवदन्तसेतो न कोलितिस्माला वयवस्य प्रहृत्यात्मनो वि।
पेऽर्थेदः यतो गोगावयवदन्तोलिविवलिते न तत्साव्हविति एवंविधस्यार्थस्योपमानगतस्या
सम्भवादिप्रकृष्टादिभेदोऽप्रत्यक्षं न त्वसादृश्येन पुरुषकृष्टेऽप्यता भिन्नकालसम्भिन्नायधर्माहतिनि
क्रमपुत्पातेऽपरतोतोवाक्येऽविनश्याधारणं धर्मस्वरूपादाय उपमापर्यवसानेऽपश्चात् भिन्नकालादिसम्भ
व धर्मान्वयाम् तथाऽदिविभाजनस्य समयविविकल्पवृत्तिवाद्दिनालतानायिकयोस्तथमाधवे
सानेऽपश्चाद्विभ्राजमस्य स्वनायिकान्वयेऽपि को दोषः अथ यद्यपाने तत्र धर्मोपमाने

धीरः सत्वधर्मभेदः कालधर्मभेदादिसम्भिन्नपेवन्तत्रकारान्ति । यथा युधिष्ठिर एवायं सा।
क्षेवदतीति युधिष्ठिरो हि सत्यसवादीति नववदतीति वेत उच्यते नत्वापि सत्यवादीति प्रती।
तिर्यमेणैवोपमितत्वाद्याख्यानः न वत्तथा सति सत्यवागयं यसत्यंवदतीति उनरुक्तमिति वाच्यो।
रैयोधं प्रस्तातीत्याद्यनुप्रयोगवदेदोषवान् स्योधर्मधर्मीभूत्वेनयोषणसेवा च प्रायानाति
कसत्यवागयं सत्यप्रतीतेरिति सत्यमार्थ किंनस्थितनत्वनुप्रयोगस्तु काविन यथा श्रुनरुक्ति।
मात्र समर्थने नत्तु सर्वेऽप्येवं नन्विवक्षये प्रत्युत समासोदः प्रतीतिस्वलनात् नवनदोसहम स
हृदय सेव्यवान् किंवोपात्तमनाहत्यप्रतीतेनोपमितेन्नुम तथानन्तु किं यस्वेवमेदिवन्
णात् अस्माद्ग्रासमस्वाववुपमाहपत्नेऽप्यनुविवाधतायोमवपर्यवस्यतः यथा ग्रथामि
काव्यशासिर्नेवितनार्थेऽस्मिन्मित्यत्रकाव्यस्यशासिनाद्यर्थानेवावधिमभिः साधर्म्यप्रसिद्ध
नक्कापि प्रसिद्धमिति नेत्रोपमानिवन्धनमनुविवाध्येति निपत्नरास्यादिवन्तस्य दीप्ता।
शायत्वर्म एवलमयम्भानः ये त्वात्यमानाः स्ववायियातिलार्वभानः पारेविषणोक्तस्य
वापित्वलरस्तु याराया: सत्धमएवलानि पतनसमम्भवीति तन्निवन्धन सत्नो विसेषस्याते

तन्नेदतायामपि सम्भावनेऽस्त्येवाद्यपवर्गप्राप्तावक्तृत्वसन्देहे ते । नत्वयं यथाशब्दोऽपि केवलस्या-
स्यसाधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अततन्निष्ठायां यथाशब्दोपादाने ऽवाचकत्वमेव य-
थानतयोरीदृशिकागर्भान्तर्जलमेव कोमलम् । नारीलोचनवानरेयशाङ्कशान्त्याविते यथा-
निर्विषयत्वमप्रसङ्गेनादूषणं समस्तक्रियार्थमेव यत्नात्मकरूपाभावान्निरूपाख्यमुख्येन तत्समर्थना-
यपदर्थान्तरपन्यासोपादाने न हूषणंद्विनत । यथादिवाकरादत्तनियोग्रहात्त्वलोनेदिवाभोन-
मिवान्धकारम् । त्वद्देऽपि नूतनं शारणं प्रपन्नमनवग्रस्नेऽधिरसोमसमीव । अप्रनमसक्तासपवासभ-
वीतमसोवेतनत्वात् । नकथं नन्यशुक्रमद्विणान्तनसंरयाणं तथैदितिनशसमवनयाप्रतीतस्यत-
काविदनुपपन्निरवतरतीति । अक्रपवत्तन्नसमार्थ्येनापयतः । यत्र समासोक्त्या साधारणविशेष-
णवलादेवापमानतनूप्रतीतोऽप्रयोजननाभावेननतदुपादाने वैयर्थ्यं । नरसप्रकर्षेणेवनरसमक्तनवाहो-
षः । यथा स्वच्छपातिनिगमरुवाकक्रमः के रङ्कयितेयेवविसम्भिन्नतापद्या । प्रनतुमानपरिग्रहा-
यास्थितरुविद्याविद्यापिदितनश्रिया । अत्रसहचरविशेषणवलेनालिङ्गविशेषपरिग्रहणा-
प्रतिगमरपसीतंनाकनयाकङ्कभो । तनायिकावेनमक्रिः । नथाग्रीष्मदिवमश्रियोपितनप

का। प्र। २९।
160

वृत्तिनापि कालेन भविष्यतीति निश्चितेन येन स्फुटार्थेन । अथास्य प्रतीतस्योपादाने यदि स्फुटत्व
क्लिष्टत्वार्थं न पुनः स्फुटत्वे स्फुटार्थं पुनरुक्तिदोषः । नन्वस्याः पुनरस्योपमानोपमेयविषयस्याहिति
त्वेन सा हि तस्या विषयो यद्योपमानोपादानं विना श्लिष्टं यदि विशेषणेन स्फुटतया प्रतिपत्तिः य
था स्ववचनपल्लवालाप्रभा स्ववर्करविनाशिनी प्रभानसन्ध्येवास्तापफललुब्धेहितप्रदा प्र
द्युम्नान्सन्ध्यायां अनुपादानेन स्फुटा प्रतीतिः अप्रस्तुतस्य प्रशंसायामपि नपमेयस्य । पादाने
वपर्युर्यपरस्फुटार्थत्वेन वदोषः । तथा ह्युपमेयमनेव वर्णनावगतेव्या । न पुनः शाहस्य प्रयोगे यदुक्ता
स्फुतानेयम् । यथा आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते मध्ये वाधुरिवीव सत्त्वरामत्रि
वेन्नमणीनोकवत् । लवगो नापि नकलस्तनेपि वलिनमध्येपि तेजसि तोय कसामान्यमवतनेप्र
भृमिवाणास्त्वमतन्वानृत्तम । अत्रावेतसः प्रभाकृपमेयस्याप्रस्तुतनिष्ठासामान्यस्त्रीरेणानसंभा
वादयुक्तमेव शाहनकृतमिस्त्पष्टार्थत्वेन स्फुटत्वाभावेपि । तदेतल्लेकार्थदृष्टान्यथासम्भवमा
न्येष्वेवं जातीयकाः । प्रोक्तास्तेन भाविताः इति निष्पष्टोदाप्रतिपादनमर्हतीति । कुल्यासा
लाम् सम्पूर्णकामलक्षणं सदृशे सर्वगुणैः कनीयसि वयोमात्रेणापादेधियामात्रेणस्मरणा

161

वैत्ववनपेरनिष्ठामलिष्ठामये श्रीहर्षैर्विदितं गतेऽमपि मतो ह्रीनेवकः शोणयेयत्याश्रद्दम
ह्रोमहन्तौविथिनाभोरोधोमारोपितः परिशीलयन्तोतोमनसा सन्तोषशीलेन इममहु
मप्रकाशदीपप्रकाशमपियः प्रकाशयति २ दीपिकाहितयेकल्पेप्रदीपपण्डितयेष्वतो स्वम
नोसमग्रमाद्यगोविंदः शुभं विदधाति २ इति श्रीमहामहोपाध्यायगोविंदठक्कुरकृतौ का
व्यप्रदीपेऽर्थालंकारनिर्णयनाम दशम उल्लासः समाप्तश्चायं काव्यप्रदीपः ॥ शुभं
अस्तु सर्वजगतां शुभंलिखितक

१६१